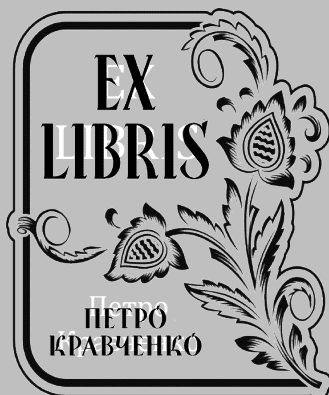

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США
UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE US

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

II

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК II

UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U. S.

SYMPOSIUM OF SCIENCE

II

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США

НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

II

Symposium in memory of Arkadij Žywotko

Editor-in-Chief: M. Vetukhiv

Editorial Board:

D. Čiževsky, S. Demydchuk, V. Pors'ky, †Yu. Tyshchenko

Editor of Symposium Vol. 2: V. Doroshenko

Editorial Secretary: L. Bykovsky

Technical Assistant: I. Zamsha

Пам'яті Аркадія Животка

Головний редактор: М. Ветухів

Редакційна колегія:

Д. Чижевський, С. Демидчук, В. Порський, †Ю. Тищенко

Редактор Збірника Ч. 2: В. Дорошенко

Редакційний секретар: Л. Биковський

Технічний керівник: І. Замша

АРКАДІЙ ЖИВОТКО

***3 березня 1890 — †12 червня 1948**

ВОЛ. ДОРОШЕНКО

АРКАДІЙ ЖИВОТКО

Українське книгознавство, бібліотекарство й архівістика зазнали великої втрати — минуло 5 літ як не стало в живих відданого робітника й дослідника — незабутнього Аркадія Петровича Животка, що упокоївся після коротких і тяжких терпінь 12-го червня 1948 р. у лікарні в Ашафенбурзі в Західній Німеччині. Відійшов навіки від нас наш вірний приятель, член Бібліологічної Секції УВАН та співробітник 1-го випуску її органу — „Українських Бібліологічних Вістей”. Тяжка й болюча втрата, бо покинув нас чоловік, від якого ще багато можна було сподіватися і для книгознавства, чи її галузі — пресознавства і для української культури взагалі.

Життєвий шлях Покійного нескладний, але повний муравиної праці на різних ділянках українського життя й разом тяжких переживань у зв'язку з подіями нашої буревійної доби.

Народився Животко 3. березня 1890 р. в селі Пухово на Вороніжчині в священничій сім'ї (тому й писав не раз під псевдонімом П у х і в с ь к и й). Скінчивши реальну гімназію в Москві, перейшов на Психо-неврологічний Інститут у Петербурзі. Після закінчення студій провадив громадську працю в своїм ріднім Подонні — українській частині Вороніжчини. Працював у „Просвіті” й кооперації. Належав до партії українських соціалістів-революціонерів та був членом її Центрального Комітету. За Центральної Ради був її членом від Вороніжчини. За гетьмана подався до Кам'янця-Подільського, де працював у Губерніяльному земстві, як інструктор дошкільного виховання. Але він не обмежувався дорученою йому ділянкою, а багато приділяв уваги й позашкільній освіті й освіті взагалі (зокрема разом із Софією Русовою віддавав чимало часу й уваги дитячим садкам), а також громадським і політичним справам. Був діяльним співробітником видаваних Губерніяльною Земською Управою часописів „Село” й „Освіта”. Щиро відданий своїй партії, був і в Кам'янці членом її місцевого Комітету, та був вибраний від Поділля делегатом до Трудового Конгресу.

В Кам'янці пережив Покійний різні зміни влади — польшевицьку навалу від весни до червня 1919 р., а від осені 1919 р. польську окупацію. І за української влади і за окупацій не кидав своєї культурної й громадської праці. Рятуючися від другої польшевицької навали, осідає врешті на окупованій поляками Волині, у Крем'янці. Тут теж працює в кооперації й на громадсько-освітньому полі, беручи участь у партійному жит-

ті, як член місцевої групи Укр. Соц. Рев. Партії. Але довго не вдержався, бо польська влада кривим оком дивилася на діяльність його й його товаришів. Довелося покинути рідну землю й емігрувати. Животко виїздить до Чехословаччини, де вже розгорнули широку культурно-освітню й громадську діяльність його партійні товариші з Микитою Шаповалом на чолі. Животко включається в працю „Громкому” (Громадського Комітету), „Українського Соціологічного Інституту”, заснованого теж з ініціативи невсипущего Микити Шаповала, викладає в „Українському Педагогічному Інституті” й на курсах українознавства. Але найважливішою справою його життя в пражському періоді була архівно-музейна праця. При „Громкомі” заходом теж уже покійного ентузіяста збереження українських пам'яток, поета Михайла Обідного, повстав Музей-архів, яким довелося опікуватись саме Аркадієві Петровичу. І коли цей Архів-Музей передано на збереження до Міністерства Закордонних справ Чехословацької Республіки під умовою передачі його в слухний час Українській Народній Республіці, Животко далі ним опікується, як директор „Українського Історичного Кабінету”, як звався тепер громадський Архів-Музей. І на цьому становищі стояв аж до большевицької окупації Чехословаччини в травні 1945 р.. Тільки загроза арешту примусила його тікати з Праги перед енкаведистами, що на нього полювали. Через Пільзен, що був в американській зоні, дістається він до Баварії, до українського табору в Ашафенбурзі. І тут не сидить, склавши руки, а розгортає кипучу діяльність. Засновує курси українознавства, на яких викладає журналістику й історію української преси, стає керівником відділу Музею-Архіву УВ-АН. Якийсь час бачимо його на становищі культурно-освітнього референта області. Крім того він бере участь у громадському житті, як делегат до Української Міжтаборової Ради, а навіть в одній каденції стає її головою. З заснуванням в Ашафенбурзі Обласної Спілки Українських Журналістів стає її головою. Словом має безліч різної праці, а крім усього того робить доповіді, пише статті до місцевої української газети „Неділя”, а рівночасно працює над історією української преси, над своєю улюбленою темою, якій присвятив багато труду й енергії ще проживаючи в Празі. Працюючи в Історичному Кабінеті, зібрав Животко в ньому комплекти видаваних скрізь поза межами СС-СР українських часописів. Крім біжучої преси, що її одержував звідусль Кабінет, Аркадій Петрович запопадливо збирав та доповняв і давніші видання. Збірки в нього переховувалися у взірцевому порядку, як і взагалі весь Музей-Архів. Під цим оглядом Покійний був просто педант.

Музейні скарби уможливили йому написання першого просторого й докладного огляду історії української преси від її початків до нашого часу. Закінчує цю працю велика, совісно зібрана бібліографія предмету, яка додає їй ще більшої вартости.

Крім цієї Історії, перше видання якої появилoся заходом УТГІ в Подєбрадах ще перед війною, а друге, теж накладом УТГІ, вже на скитальщині в 1946 р. в Регенсбурзі, Покійному належать ще й інші праці на тему преси і журналістики. В першому випуску „УБВістей” була поміщена його невеличка праця про „Нездійснені пляни видання українських часописів”. Крім огляду студентської преси, серед рукописів Покійного знаходиться ще недрукований огляд „Українських рукописних та відбиваних часописів” від 1854 р. до 1939 р. Крім того слід відмітити докладний нарис Покійного про Український Історичний Кабінет з нагоди десятиріччя його існування, виданий у Празі 1941 р. та „Бібліографію преси Закарпатської України”, Прага, 1941 (видавництво Юрія Тищенка). З інших публікацій Аркадія Петровича годиться згадати брошури, присвячені його рідним місцям — „Острогожчина” й „Подонь” (1943).

Наприкінці годиться сказати про Покійного як людину. Це був невисокого росту, худорлявий чоловік, дуже доброї вдачі, але хоровитий і мабуть через це й дещо песимістично настроєний. Завзятий патріот і демократ, він був безконечно відданий справі визволення рідного народу від усяких пут — національних і соціальних, ставлячи працю для України та її люду понад особисті інтереси й користі. Вірний член своєї партії, Животко вмів дивитися на справи, речі й людей просто, без партійних окулярів. Це була добра й мила душа, чесна й благородна, надзвичайно працьовита, далека від усяких амбіцій та інтриг людина, добрий сівач на українській ниві.

Вічна пам'ять Незабутньому Трудівникові!

VOLODYMYR DOROSHENKO

ARKADIJ ZYVOTKO

The author presents a biography of the Ukrainian bibliographer, librarian, archivist and author of the *History of the Ukrainian Press*, Arkadij Zywotko. Zywotko was born in 1890 in the Ukraine and was active in the Ukrainian cultural and social life. He was a member of the Central *Rada* (1917-1918) at Kiev. Following the Bolshevik occupation, he went to Kremyanets, Volynia, and later to Czechoslovakia. In Prague, he was in charge of the Ukrainian Archives in the Ministry of Foreign Affairs, later the Ministry of Internal Affairs. In 1945, he left Czechoslovakia for Bavaria, where, until his premature death on June 12, 1948, he continued his professional work.

ДО МЕТОДОЛОГІЇ КНИГОЗНАВСТВА

Завданням нашої статті — представити в загальних рисах сучасний стан бібліології — „книгознавства”, тобто науки про книгу. Це слід зробити з двох мотивів. Раз тому, що на Україні ця ділянка, так добре започаткована в 20-их роках, насильно припинена в своєму розвитку московським червоним окупантом, а друге, що досі навіть у вільному світі поняття науки про книгу ще належно не устійнене й існує справжня в цій ділянці знання плутанина, не вважаючи на зростаючу вагу книгознавства. Отже годиться передусім з’ясувати істоту, предмет і межі цієї науки.

Почнемо з її історії. Історичний розвиток науки про книжку можна поділити схематично на три умовні „доби”:

а) Доба „бібліографії”, яка поволі перетворилася в загальну теоретичну науку про книгу й панувала на Заході Європи до кінця XIX-го віку.

б) Доба бібліотекознавства, яку започаткував своїми теоретичними працями австрійський бібліотекар Айхлер (F. Eichler, від 1896 р.). Відтоді почали вважати, що загальною наукою про книгу є „бібліотекознавство”, а всілякі інші галузі знання про книгу були йому підпорядковані. Погляд цей задержався подекуди й донині в країнах німецької культури. За приклад можуть бути такі книгознавчі енциклопедії: *Handbuch d. Bibliothekswissenschaft*, Hrsg. von Fr. Milkau. B-de I-III, Leipzig 1931 sq. або *Ceskoslovenské knihovnictvi*, Red. Zd. Tobolka. V Praze 1925.

в) Доба бібліології. Третю — сучасну добу в розвитку загальної науки про книгу створили слов’янські країни. Проф. Микола Лисовський своїми викладами в Московському університеті в 1913/14 акад. році поклав підвалини новітньої бібліології, або т. зв. „книгознавства”. Відтоді вплив його думок поширюється на Польщу (М. Руліківський від 1916 р.), Україну (Ю. Меженко від 1918 р.), Чехословацьчину (Л. Жівний від 1923 р.) та поволі проникає далі на Захід. Книгознавство вважається нині загальною наукою про книгу. Воно розгалужується в цілу мережу, відповідно до гієрархічно йому підпорядкованих бібліологічних дисциплін.

На Україні довгий час всевладно панувала традиція „бібліографії”. Щойно в 1918 р. Юр. Іванів-Меженко, що скінчив університет у Москві, де був учнем М. Лисовського, започаткував у Києві новітній „книгознавчий” рух. Його співробітни-

ки (Юр. Ковалевський, М. Куфась, С. Маслов та інші) й учні та послідовники (Л. Биковський, В. Ігнатієнко, П. Зленко й інші) поширюють на Україні (напр. у Кам'янець-Подільському Університеті, у Львові, а згодом на скитальщині) новітні думки про книгознавство й властиву ролю „бібліографії” та „бібліотекознавства” — цих головних галузей книгознавства (бібліології).

З огляду на велике, сказати б, реформаторське значення, що його мав М. Лисовський у зачаткуванні новітнього руху в ділянці бібліології, слід спинитися на його теорії докладніше. Лисовський уперше спробував створити з попередньої мішанини відомостей про книгу (т. зв. „бібліографічних наук”) гармонійну й органічну цілість. Використовуючи праці попередників, передусім Ф. Айхлера та А. Ловягіна, Лисовський подав таке означення книгознавства: „Під книгознавством слід розуміти наукову дисципліну, що обіймає відомості технічні, практичні й теоретичні про книжку в минулому й сучасному та має на меті з'ясування умов повстання, поширення й використання творів письменництва та друку, а також з'ясування причин і наслідків кількосного стану цих творів за різних обставин” (10). Він згодом скоротив й спростив це складне означення книгознавства, полишаючи той самий зміст. Книгознавство ділить він на три головні частини: 1. Витворення книжки (історія рукописної й друкованої книги, друкарство, видавнича справа тощо), 2. Книгопоширення (книгарство й бібліотекознавство) і 3. Бібліографію (книгоопис). Крім того додав він до цієї систематики ще два менші відділи: 4. Право, що відноситься до книги, і 5. Статистику книг і друку взагалі.

Лисовський уважав, що книгознавство має всі первні справжньої наукової дисципліни: власний предмет вивчення (книгу в широкому розумінні цього слова), межі, обсяг і методу (бібліологічна метода). Він устійнив уперше методологію книгознавства, поставив книгознавство на правильний шлях, поширив обрії цієї ділянки, але не продумав своїєї системи до кінця і тому в своїх працях не зміг подекуди встерегтися від деякої неясности чи недороблености.

Про це свідчить складне, занадто академічне означення й недороблена систематика, що не обіймає всіх бібліологічних явищ, особливо — соціологічних, психологічних, педагогічних і т.п.

В цьому напрямі пішов далі, на підставі праць Лисовського, Рубакіна й інших новітніх бібліологів, визначний чеський книгознавець — Ладіслав Й. Жівний (Lad. J. Živný). Жівний вважає, що книгознавство є просто „наукою про книгу”. Під книгою він розуміє взагалі всілякий „графічний документ”. Цілість відомостей про книгу і є книгознавство. Подібно до укладу інших наукових ділянок ділить Жівний книгознавство на дві частини: загальну і спеціальну. Загальна обіймає вступ-

ні, теоретичні відомості про книгу (бібліософія), а спеціальна конкретні, спеціальні відомості про книгу. Вона ділиться на низку гієрархічно підпорядкованих спеціально-книгознавчих галузей. Їх може бути стільки, скільки взагалі може бути бібліологічних явищ. Кожна галузь спеціального книгознавства має знову свою теорію й практику (28).

Книгознавство за Л. Жівним ділиться на:

1. **БІБЛІОЛОГІЮ ЗАГАЛЬНУ.** Вона становить теоретичну загальну частину книгознавства, як науки про графічні документи.

II. **БІБЛІОЛОГІЮ СПЕЦІАЛЬНУ** — спеціальну частину книгознавства, як науки про графічні документи.

Відділи теоретичні

Відділи практичні

A. **Бібліологія фізична** трактує про книгознавчу технологію (бібліотехніку) й обіймає:

1. **Книгу (графічний документ),** трактовану індивідуально.

1. Наука про письмові матеріали і засоби до писання й друкування (механіка).

1. Технологія.

2. Наука про письмо:

2. Бібліологічна графіка.

а) палеографія, наука про старі письма, абетку, її походження та розвиток;

б) неографія, наука про сучасне письмо, до неї належить також каліграфія, стенографія, криптографія (наука про шифроване письмо), почасті й семографія (наука про значки);

Красне писання.

в) типографія (типологія), наука про друк, писання машинкою (мімеографія), письмо телеграфічне, тощо.

Друкарство і т.д.
Картографія.

3. Наука про оправи (технологія).

3. Інтролігаторство.

4. Наука про форму документів писаних і друкованих, себто про їх походження, вигляд, розмір та орієнтацію в часі (бібліологічна морфологія).

4. Бібліографія описова: бібліогнозія (в розумінні попереднього досліджу документу), бібліологічна верифікація, опис.

2. Книгу (графічний документ), трактовану як організаційний комплекс:

1. Списки (без локальної і т.п. орієнтації: „ідеологічні”).	1. Бібліографія списова, каталографія.
2. Збірки книг, книгозбірні.	2. Бібліотекознавство (бібліотекографія, бібліотекономія).
3. Книгознавча музеологія.	3. Музеї.
4. Бібліогеографія.	4. Поширення книг.

3 Книгознавчу біологію:

Бібліопатологія

Охорона книг.

Шкідники книг. Зараження через книги, тощо.

Б. Бібліологія нефізична (або ідеологічна):

I. Бібліопсихологія.	I. Психологія автора, читача.
II. Соціологічна бібліологія.	II. Педагогічне, суспільне і народно-господарське значення книг. Статистика книг. Книгарство.
III. Бібліологічне право.	III. Право — авторське, видавниче, книгарські концесії, тощо. Цензура. Обов'язкові примірники. нищення книг.
IV. Історичне й літературне книгознавство.	IV. Історія всіх спеціальних книгознавчих галузей: письмен, друку, книг, книгозбірень, тощо. Бібліографія предмету.
V. Книгознавча естетика.	V. Прикраса рукописів і друків. Бібліофільство.
VI. Книгознавча логіка; систематика, таксономія.	VI. Класифікація графічних документів, книг, тощо. Класифікації бібліографічні, бібліологічні й бібліотечні системи.

Безперечно книгознавство Живного, хоч не вичерпує питання, але є черговим удосконаленням кроком на шляху розвитку цієї дисципліни. Воно в кращій, супроти системи Лисовського, формі подає нам поширене поняття книгознавства. Концепція Живного охоплює вже всі історичні й сучасні бібліологічні явища та передбачає на довший час їх розвиток. Тому його означення й систематика прийнялися в Чехо-Словаччині, Польщі, а почасти й на Заході Європи. Концепція книгознавства Живного знайшла була зрозуміння й відгук і на підсоветській Україні в колах Українського Наукового Інституту Книгознавства в Києві (Юр. Меженко — „Бібліологічні Вісті”), але після насильної ліквідації Інституту була там урядово за-

боронена з огляду на свою, буцім то „формальність” та „антимарксівський характер”.

На цьому можна було б закінчити схематичне „введення” в сучасну бібліологію, яку й досі часто плутають з „бібліофілією” або „бібліографією”. Звичайно, книгознавство, порівнюючи з іншими галузями науки, є ще „молодим” паростком. Воно все ще переживає стадію ферментації та остаточного оформлення. Але шлях, яким воно розвиватиметься, вже накреслений. Книгознавство, як наукова галузь, вже не є предметом люксусу, а одним із науково-дослідчих і викладових предметів у вищих школах у цілому світі. Воно плакається в загальних та спеціальних установах, в університетах та інститутах бібліотекознавства в ССРР, Польщі, Чехо-Словаччині, Німеччині, США і т. д. Не потребуємо згадувати про середні спеціальні школи: бібліотечарські, друкарські, книгарські і т. п. та різноманітні курси, що включають книгознавство в програму своїх викладів. Плакають його також різні міжнародні конгреси книги та відповідні краєві товариства, напр., „Українське Товариство Прихильників Книги” у Празі, „Укр. Наук. Інститут Книгознавства” у Києві, „Бібліотечний Інститут” у США і т. д.

Перед 2-ою світовою війною було в часописах навіть повідомлення про заснування міжнароднього „Бібліологічного Товариства” під проводом проф. Шрама у Ляйпцігу (Німеччина), але доля цього Т-ва нам невідома. Позатим засновується що раз більше музеїв книги: окремих та при більших книгозбірнях, як напр., широкознаний „Музей ім. Гутенберга” в Майнці (Німеччина). Численні науковці працюють по цілому світі в царині загального та спеціального книгознавства. Показник усіх біжучих окремих друків та статей з царини всесвітнього книгознавства докладно подавало від 1926-го року видавництво „Internationale Bibliographie d. Buch. - u. - Bibliothekwesens”, Otto Harasowitz, Leipzig, jg. I (1926)—XIII (1938).

Перегляд та адреси бібліологічних установ подавав міжнародній інформатор наукового світу під назвою „Minerva” Jahrbuch d. Gelehrten Welt. Bd. I-II, Leipzig und Berlin, Walter de Greyter, що виходив до II-ої світової війни в щораз повнішому виданні.

Докладніші вступні відомості про минуле й сучасне книгознавства можна знайти у поданій нижче літературі.

Цю інформаційну статтю про сучасний стан книгознавства та його методологію, уклад і шляхи, якими воно простує, слід би було закінчити кількома словами про стан українського книгознавства. Та з браку місця цій важливій для нас темі буде згодом присвячена окрема доповідь. В третьому томі „Енциклопедії Українознавства”, що її видало Наук. Т-во ім. Шевченка у Мюнхені (Німеччина), є найновіший матеріал знавця цієї галузі української культури — Петра Зленка: „Огляд книгознавчих дослідів в Україні.” (26).

Л і т е р а т у р а :

1. Биковський Л. — Замітки про книгознавство та книгоживання. Подєбради 1923, 88 ст.
2. Його ж — Український Науковий Інститут Книгознавства. Подєбради 1925, 30 ст.
3. Його ж — Книгознавство. „Укр. Книга”, Львів 1939, ч. I ст. 5-9.
4. Його ж — Вступ до книгознавства. Франкфурт н/Майні 1948, 8 ст.
5. Eichler F., Begriff u. Aufgabe der Bibliothekswissenschaft, Leipzig 1896, 32 ст.
6. Фомин А. — Книговедение как наука. История и современное состояние, Ленинград 1931, 113 ст.
7. Куфаев М. Н. — Проблемы философии книги. Ленинград 1924, 70 ст.
8. Його ж — Книга як поняття і предмет науки. Київ 1925, 24 ст.
9. Leksikon der gesamten Buchwesen. Bd. I-II, sq. Leipzig 1935-36 sq.
10. Лисовский Н. М. — Книговедение как предмет преподавания, его сущность и задачи. „Библиографический Известия”, Москва 1914, ч. 1-2, ст. 1-24 (окремо відбитка — Петроград 1915).
11. Його ж — Книговедение. „Новый Энциклопедический Словарь”, Петроград, том 21-ий, ст. 951-954.
12. Його ж — Книговедение, его предмет и задачи. “Sertum Bibliologicum в честь А. И. Маленна”, Петроград 1922, ст. 5-21.
13. Н. М. Лисовский и его библиографическая деятельность (Сборник). Москва 1925.
14. Ловягин А. М. — Содержание библиологии или библиографии. „Литературный Вестник”, 1901, том 1, кн. 1.
15. Його ж — Основы книговедения. Ленинград 1926, 163 ст.
16. Мезьер А. В. — Словарный указатель по книговедению. Ленинград 1924. (I-е доповнення — ч. 1 (А-Ж), Ленинград 1931, 2-е — ч. II (З-Я) 1925.
17. Milkau Fr., Zur Einfuehrung. “Handbuch d. Bibliothekswissenschaft”. Bd. I, Leipzig 1931, ст. I-XI.
18. Новосадский Н. В. — Теория книговедения и марксизм. „Труды Музея Книги”. Том I. Статьи по книговедению. Ленинград 1931.
19. Otlet Paul. Traité de documentation. Le Livre sur le livre. Théorie et pratique. Bruxelles 1934, 431 ст.
20. Rulikowski M. Zakres i Zadania Księgoznawstwa, Warszawa 1916, 36 ст.
21. Його ж — Księgoznawstwo. Przeszłość oraz stan obecny wiedzy o Książce i nowe w niej kierunki. Warszawa 1935 (1936), 81 ст.
22. Сомов Н. М. Состав книговедения. Москва 1931, 93 ст.
23. Щелкунов М. И. — История, техника, искусство книгопечатания. Москва-Ленинград 1926, ст. 461-469.
24. Tobolka Z d. — Knihovnictvi. “Cesko-Slovenske Knihovnictvi”. V Praze 1925, ст. 1-9.
25. Wierczyński Stef. — Bibliografia, jej istota i zadania. Lwów 1923, 141 ст.
26. Зленко П. — Огляд книгознавчих дослідів на Україні. „Енциклопедія Українознавства”, вид. НТШ, т. III, Мюнхен-Нью Йорк, 1949, ст. 1006-1008.
27. Zivny L. J. Bibliologicke trideni. V Praze 1920.
28. Його ж — Rukovět bibliografie. I. Praha 1924, ст. 1-42.
29. Його ж — Bibliografia i bibliologia. Pojęcie, przedmiot, rozwój. Warszawa-Wilno 1936, 81 ст.

L. BYKOVSKY

THE METHODOLOGY OF BOOK SCIENCE

In general terms, the author describes the present state of book science. He discusses its aims, its subject matter and its limits. He divides the history of book science into three periods: 1) the period of bibliography, 2) the period of librarianship, 3) the period of bibliology. In the Ukraine, book science is obliged to two bibliologists: largely Prof. Mykola Lisovsky and Ladislav Žyvny, who had a definite influence upon Ukrainian book scientists. Having described the theory of Lisovsky, the author presents a more detailed analysis of Žyvny's ideas, which were a further step in the development of this science.

МИТРОПОЛИТ ІЛАРІОН

ПЕРВОДРУКОВАНИЙ ЛЬВІВСЬКИЙ АПОСТОЛ 1574 Р.

I. Початок українського друкарства

Часто вважають першим друкарем у нас диякона Івана Федоровича, а першим друком — його львівський Апостол 1574 року. Це не так. Найперші книжки, надруковані кирилицею серед усього Слов'янства, були українські, а першим друкарем українських книжок був родом німець, Швайпольт Фіоль, що походив з Нойштадту у Франконії. Рід Фіолів рано виїмігрував до Польщі, і батько нашого Швайпольта (себто Святополка) жив, здається в Любліні, а пізніше перейшов до Кракова. Тоді в Кракові жило багато українців, тут була для них створена православна церква. От десь з цими краківськими українцями й зійшовся Фіоль і навчився від них і нашої мови, яку трохи знав ще з Любліну.

Від природи Фіоль був людиною дуже здібною, здатною до всяких інженерних робіт. Фіоль бував у Німеччині і тут навчився різних технічних праць. У всякому разі вже на 1489 рік Фіоль настільки був видатним „механіком” у Кракові, що придумав особливі машини, „ніде до того невидані”, для висушування копалень від води, на які король польський видав йому привілей.

Де й коли навчився Фіоль друкарства, нічого не знаємо. Певне, буваючи в Німеччині, навчився там нового друкарського ремесла. Навчився від добрих майстрів, бо Фіолеві друки не були гіршими від тогочасних німецьких друків.

Певне ще року 1489-го, а може роком раніше, Фіоль став до друкарської праці в Кракові — до друку перших українських книжок. Знайшов Фіоль і майстра, що надзвичайно гарно, за вказівками самого Фіоля, виготовив йому потрібні черенки; був це теж німець, Рудольф Борсдорф, з Брунсвіку, що жив у Кракові. Шриффт цей, (черенки) дуже гарний, сильно нагадує письмо рукописне що було звичайним у перших друках взагалі.

Треба думати, що Фіоль друкував на замовлення українських магнатів, яких тоді рясно було в нас, і це вони допомогли Фіолеві матеріально. Потреба в церковних богослужбових книгах була тоді велика, і певне й Єпископат Української Церкви був заінтересований у Фіолевих друках.

Працював Фіоль яких два-три роки, і нарешті року 1491-го в Кракові появилися перші наші друковані книжки. Це були Октоїх та Часословець. Традиція вважає Октоїх 1491 р. за най-

першу не тільки українську, але й взагалі слов'янську книжку, надруковану кирилицею. Крім цього, надрукував Фіоль ще дві великі книжки — „Тріодь пісну” та „Тріодь цвітну”. Є звістка, що Фіоль видрукував ще Псалтир, але ця книжка до нашого часу не дійшла.

Для кого Фіоль друкував свої книжки? Безумовно для українців, поселення яких доходили аж до Кракова.

Фіолева праця покінчилася трагічно: 1481 р. його арештувала краківська католицька інквізиція, і Фіоль визволився тільки в середині 1492 р. Друкарську працю на користь православних Фіолеві заборонили, а видрукувані книжки його попалили.

Фіоль покинув Краків і перебрався на Словаччину, до вільного королівського міста Левочі, Спішського комітату. Помер Фіоль 1525-го року.

Значення Фіолевих друків для нас, українців, дуже велике, і ми цього не повинні ніколи забувати. Серед слов'ян чехи перші взялися за друкарство, а за ними на другому місці йдуть українці.¹ Табличка показує нам поширення друкарства серед слов'янського світу:

Біблія Гутенберга	1450 р.
чехи	1478 р.
українці	1491 р.
чорногорці	1493 р.
поляки	кінець ХУ в.
білоруси	1517 р.
серби	1533 р.
росіяни	1564 р.
болгари	1641 р.

Другою українською друкарнею була Заблудівська друкарня. Змушений покинути Москву, Іван Федорович, разом з товаришем своїм Петром Мстиславцем, подався на Литву і на початку 1566 р. прибув до Вільни, де пізнався з каштеляном віленським, гетьманом литовським Григорієм Олександровичем Ходкевичем. Ходкевич, горливий оборонець „руського” народу, запропонував їм службу, — він надумався заснувати в родинному місці своєму Заблудові² друкарню. Туди й відправив він друкарів.³

¹ Докладно я писав про початок українського друкарства й про Швайпольта Фіоля кілька разів; див.: 1) Друкарська трійця — Фіоль, Скорина й Федорович, „Літопис”, Верлін, ч.ч 11-15 за 1924 р. 2) Історія українського друкарства, т. I, Львів, 1925 р. ст. 7-11. 3) Перший друкар українських книжок Швайпольт Фіоль, Холм, 1944 року.

²⁻³ Заблудів (на тодішніх друках писали: Заблудовье, теперішня народня назва: Заблудув'є) — тепер містечко над річкою Мелетиною, Вілостоцького повіту на Городенщині, 18 верстов від Вілостоку; заснований Заблудів десь у першій чверті XVI в.

Федорович, одержавши наказ від Ходкевича „учинити варстатъ друкарскій”, — почав засновувати друкарню в Заблудові, на що пішов 1567 і половина 1568 р.

Ходкевич бажав, щоб „слово Божіє розмножилося, и наученіє людем закону греческаго ширилося”. Вирішив він видрукувати „Євангеліє Учительное”, і на це діло „не пощаждѣхъ отъ богодарованыхъ сокровищъ дати”. Склад книжки розпочав Федорович з Мстиславцем 8-го липня 1568 р., а 17-го березня 1569-го року вона побачила світ. Старий гетьман був надзвичайно втішений. „Примѣте сію книгу с любовію, — писав він в передмові до первенця друкарні, — а я Божією помістю о іншихъ книгахъ, церквамъ Божіимъ потребнихъ, промышляти буду, и накладу моего на то наложити не жалуючи, вѣскорє ихъ друковати дамъ”. Щоб відплатити Федоровичеві за працю, гетьман подарував йому немале село „на упокоєніє”.⁴

У цей час кидає Федоровича Мстиславець, а він сам 23-го березня 1570 р. випускає в Заблудові ще Псалтир з Часословцем, — останній заблудівський друк. Заблудівський Псалтир точно віддає московські перводруки; видно, що Федорович прибув до Заблудова з понсонами та дереворитами, виготовленими ще в Москві.

Але обставини змінилися, і наприкінці 1572 р. він помагав до Львова. Ще 1570 р. гетьман Ходкевич був повний надій на дальше поширення своїх друкованих книжок; в передмові до Псалтиря 1570 р. він писав: „Я такожє и вперед працы и накладу моего жаловати не буду, и другыя книги, церквам и людемъ божіимъ, во Христа вѣруюцимъ, потребныя, друковати дамъ”. Але, здається, Люблінська унія 1569 р. так зле вплинула на Ходкевича, що він охолов до друкарства, а це й примусило Федоровича шукати собі іншого поля діяльності. Гр. Ходкевич помер 9 (чи 12?) листопада 1572 р., уже по тому, як Федорович виїхав до Львова.

На чисто українській землі друк почав знову Федорович, заснувавши друкарню у Львові й видрукувавши в ній Апостола 1574 р. За ним утерлася традиційна його назва: „Перводрукований Апостол”. На жаль, всі дотеперішні описи були занадто короткі і тільки поверхово зроблені.

2. Зовнішній опис книжки

Апостол 1574 року, найперша книжка, видрукувана у Львові, за давнім звичаєм, не має заголовного листа, як не

⁴Заблудівська праця Федоровича має особливе значення. В теперішній час Заблудів знаходиться на мішаній українсько-білоруській полові, але, здається, український елемент переважає, а в XVI віці, за Федоровича український елемент безумовно був ще більший. Отже, не виключається можливість уважати Заблудів українським, як то й роблять напр. А. Потебня, К. Михальчук, А. Соболевський, М. Грушевський та ін. Тоді дата 17. III. 1569 р. є початком друку на українській землі.

мають його й заблудівські видання Федоровича,⁵ — перша сторінка порожня. Незабаром інші українські друки, за впливом європейським, завжди мають вихідного титульного листа.

Книжка ін фоліо, на 15+264 листи. Розмір обрізаної для оправи сторінки (примірник Наукового Товариства у Львові ч. 15350 занадто обрізаний) 25,7×16,7 см. Перші 15 листів не мають листової пагінації, — а тільки зшиткову долі в правому куті, але не скрізь, а саме (0 визначає непагіновану сторінку): 0, I, II, 0, 0, 0, 0, III, IIII, IIII, IIII, 0, 0, 0, 0 (в московському виданні 1564 р. такого зазначення нема). По цьому йде вже сам Апостол, що має пагінацію листову, за московським звичаєм, долі (а не зверху, як то звичайно буває в укр. стародруках); зшиткової пагінації нема.

Шрифт (черенки) Апостола 1574 р. той самий, що в московським Апостолі 1564 р. Як це могло статися? Шрифт московського Апостола 1564 р. довго повторюється в московських виданнях, а це знак, що Федорович, утікаючи, не вивіз його з Москви; виїжджаючи з Москви, він забрав з собою, певне, матриці або пунсони, і з них відлив собі такий самий шрифт. Можна припустити й таке, що шрифт московського Апостола 1564 р. був вилитий за границею, в Кракові або в Німеччині; Федорович знову замовив собі той самий шрифт у тій самій гісерні. Але проти цього говорить те, що „федоровичівський” шрифт не мав поширення в Україні, що мало б статися, коли б було одне місце виготовлення його.

Шрифт Апостола 1574 р. має характер рукописного уставу, буква заввишки 3 мм (може 3,1 мм); букви **м**, **ш**, **щ**, завширшки 5 мм; по 25 рядків на сторінці; зверху й долі сторінки в багатьох місцях є (киноварем) заголовки апостольських читань. Шрифт гарний, виразний і читкий, досить товстий, а через це дуже міцний в уживанні; це шрифт, що його пізніш довго копіювали по різних друкарнях України.

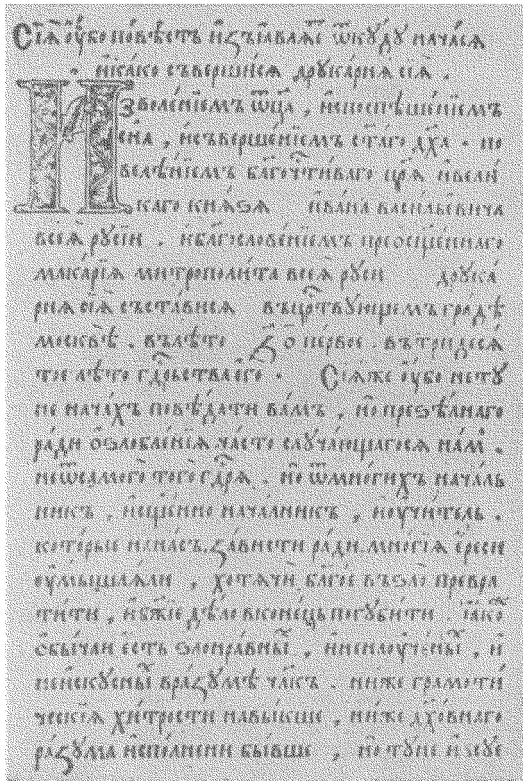
Окремі букви: **Ѣ** з маленькою долі стінкою, середня позема перекладаина зліва має довгу риску, справа коротеньку; те саме в горішній перекладині букви **Т**; в букві **Щ** хвіст серединний долі, довгий, з помітним нахилом наліво. Характеристичні виносні надрядкові **м**, **х**, **з**, **д**. Одні й ті самі букви дуже часто не цілком однакові, а це говорить, що їх готовили ручним способом, який не давав абсолютно однакових літер. (Див. малюнок 1).

Висота 20 рядків складу 16,8 см, деб-то літери (їх спинки) були на 0,84 см. широкі (кегель); в Апостолі московським 1564 р. кегель так само 0,84 см. Склад без інтерліній, як то було звичайним удавнину.

Кустодій чи передчитань, за звичаєм московських першодруків, ніде нема. Знаків переносу слів ніде нема. В книжці

⁵ У Москві Федоровича звали **Федоров**. Повний опис його життя й праці подаю в „Історії українського друкарства” т. I, Львів, 1925, ст. 35-73.

багато киновару, — ним видруковані всі заголовки до окремих книжок (вони — вязь), усі заголовки до окремих апостольських читань (колонцифри) на кожній сторінці, початкова буква кожного зачала червона і т. ін. На полях книжки червоною фарбою скрізь позазначувано т. зв. зачала, а чорною фарбою — розділи, на які ділиться кожна апостольська книжка.

1. — Перша сторінка Повісти про друкарню з львівського Апостола 1574-го року. Зразок черенок друкарні диякона Івана Федоровича.

Про зазначення червоним та чорним на листі 11 б (долі зазначено ШШ) читаємо таке⁶: „Отець мой и оучитель, художества и образа, и ползъствованія наоученіємъ вмѣру. Се написаніе главъ, просяща отрады дерзости моєи, юный лѣты и

⁶ Усі цитати з Апостола 1574 р. подаємо гражданкою, титла розкриваємо, надрядкові значки опускаємо, надрядкові букви вносимо в рядок. Букву и по голосній передаємо через й.

оученіи. от васъ кождо чтущихъ. молитвою яже о насъ обоушеніе присмлюще, написаніемъ оубо по исторіи Луки іевангелиста и написателя. еже оубо черниломъ. то съвершасть главы. червленію же, еже почасті єя дѣющимъ раздѣленія знаменахомъ". Це саме читаемо і в московськѣмъ виданні 1564 р. та виленьськѣмъ 1591 р.

3. Зміст Апостола

Зміст книжки такий: „Сказаніє святого Єсифанія єпископа кипрського о дванадцятыхъ святыхъ апостоль” л. 2. „Списаніє лѣтъ по навращеніи святого апостола Павла, изьяляющи (так!) время всѣхъ путей єго” 4 б. „Избраніє святыхъ седмдесятъ апостоль Дорофея єпископа тирська” 6б. „О чудесѣхъ святыхъ апостоль еже єсть в дѣянїихъ” 10б. „Надписаніє начатокъ апостольскихъ дѣянїй, глава” 11б. На л. 15: „Сказаніє извѣстно написанымъ въ книзѣ єси” — оглав цілої книжки. На л. 15б: „Въ лѣто 6091 оглавленъ бысть апостоль от Ісаїя мниха”.

По цихъ 15 ненумерованихъ листахъ розпочинається самъ Апостол, лл. 1—227 нумерованихъ по листахъ долі.

„Сказаніє Дѣянїй апостольскихъ” (в'язь) л. 1; на л. 2 б — мініатюра Ап. Луки (мал. 2). „Дѣянїа святыхъ апостоль” 3. „Главы іяковля посланїя” 54, „Сказаніє іяковля соборнаго посланїя” 55, „Соборное посланіє Якова” 56, „Главы петровы епистоля первыя” 61 б, „Сказаніє перваго посланїя святаго апостола Петра” 62, „Святого апостола Петра I посланіє соборное” 63, „Главы петровы епистоля вторыя” 68 б, „Сказаніє” 69, „Тогожде апостола Петра посланіє 2” 70, „Главы” 73 б, „Сказаніє” 74, „Ст. Ап. Іоана Богослова соборное посланіє 1” 75, „Главы” 80 б, „Сказаніє” 81, „Ст. Ап. Іоа(на) Богослова соборное посланіє 2” 82, „Сказаніє” 83, Ст. ап. Іо(ана) Богослова соборное посланіє 3” 84, „Главы” 85, „Сказаніє” 85 б, „Соборное посланіє Іюдино” 86. Далі 14 посланїй ап. Павла, кожне так само має главы і сказанїя: „Къ римленомъ” 91, „Къ корінфеномъ” 113, друге — 134, „Къ галатомъ” 150, „Къ єфесеомъ” 159, „Къ філіппісіомъ” 167, „Къ коласаємъ” 174, „Къ солуненомъ” 181, друге — 187, „Къ тімофею” 191, друге — 199, „Къ тіту” 204, „Къ філімону” 208, „Къ євреомъ” 212. Цимъ кінчиться Апостол.

Далі йде: „Сказаніє извѣстно иже по вся дни зачало” 228, „Начало велицей четверодесятницы” 239, „Соборникъ” 12. „Тимъ мѣсяцемъ сказаніє” 242, Прокимни апостоли и аллилуяре, на всяку потребу различни” 254 б, „Антифоны по вся дни” 259.

Всі заголовки апостольські написано дуже гарною в'язью віддрукованою, якъ дереворит.

4. Оповідання Федоровича про свою друкарню

В кінці книжки надзвичайно цінне оповідання самого Федоровича про свою друкарню, — подаю його тут цілим⁷.

2. — Апостол Лука, гравюра з львівського Апостола 1574-го р., уміщена на л. 26 перед Діяннями. Розмір 16.9×10.3 см.

„Сія оубо повѣсть изъявляєт, откуду начася и како съвершися друкарня сія.

Изволеніємъ Отца, и споспѣшеніємъ Сына, и съвершеніємъ Святаго Духа, повелѣніємъ благочестиваго царя и великаго князя Ивана Васильевича всея Руси, и благословеніємъ преосвященнаго Макарія, митрополита всея Руси, друкарня сія съставися въ царствующемъ градѣ Москвѣ, въ лѣто 7070 первое, въ тридесятое лѣто государства его. Сія же оубо не туне начяхъ повѣдати вамъ, но презѣлнаго ради озлобленія, часто случающагося нам, не от самого того государя, но от многихъ начальникъ, и священноначальникъ, и оучитель, которіе

⁷Друкуємо слово в слово, як вияснено вище. Великі букви даємо по сучасному, — в оригіналі їх нема.

на насъ, зависти ради, многія ереси оумышляли, хотячи благое въ зло превратити, и Божіе дѣло вконецъ погубити, яко же обычай есть злонравныхъ, и ненаоученыхъ, и неискусныхъ в разумѣ человѣкъ, ниже грамотическія хитрости навѣкше, ниже духовнаго разума исполнени бывше, но туне и всуе слово зло пронесоша. Такова бо есть зависть и ненависть, сама себѣ навѣтующи, не разумѣтъ, како ходитъ, і о чемъ оутвержастся. Сія оубо насъ отъ земли, і отъ отчества, і отъ рода нашего изгна, і въ нынѣ страны незнамы пресели. Егда же оттуду сѣмо преидохом, і по благодати Богоначалнаго Иисуса Христа, Господа нашего, хотящаго судити вселеннѣй въ правду, въсприяша насъ любезно благочестивый государь Жикгимонтъ Августъ, кроль польскій, і великій князь литовскій, рускій, прускій, жемоитскій, мазовецкій, і иныхъ, съ нѣми паны рады своая.

Въ то же время съ тцаніемъ оумоли государя волеможный панъ Григорей Александровичъ Ходкевича, панъ виленскій, гетманъ найвишій, великаго князства литовскаго, староста Городенскій і Могилевскій, прія насъ любезно въ своей благоутѣшнѣй любви, і оупокоеваше насъ немало время, і всякими потребамы телесными оудовляше насъ. Еще же і сіе недоволено ему бѣ, еже тако оустроити насъ, но і весь немалый дарова ми на оупоконіе мое, намъ же, работающимъ по воли Господа нашего Иисуса Христа, і слово Его по вселеннѣй разсѣвающе.

Егда же прити ему въ глубоку старость, і по частѣ главѣ его болѣзнію одержимѣ бывати, повелѣ намъ работанія сего престати, і художество рукъ нашихъ ни во что же положити, і въ веси земледѣлаіемъ житіе мира сего препроводжати. Еже не оудобно ми бѣ раломъ ниже сѣменъ сѣяніемъ время живота своего съкращати, поймамъ оубо вмѣсто рала художество наручныхъ дѣлъ сосуды, вмѣсто же житныхъ сѣменъ духовная сѣмена по вселеннѣй разсѣвати, і всѣмъ по чину раздавати духовную сію пищу. Найпаче же оубояхся истязанія Владѣкы моего Христа, непрестанно въспіюща къ мнѣ: Лукавый рабе і лѣнниве, почто не вда сребра моего торжникомъ, і азъ, пришедъ, взялъ быхъ свое с лихвою.

И когда оубо іа оудиненія въ себе прихаждахъ, і множицею слезамы моими постелю мою омочахъ, вся сія размышляя въ сердцы своемъ, дабыхъ не съкрылъ в земли таланта, от Бога дарованнаго ми, і тужащу ми, Духомъ сія глаголахъ, еда въ вѣки отринеть Господь, і не приложитъ благоволити паки, или до конца милость Свою отсѣчетъ, по притчи سموковничаго неплодствія, яко всуе землю уопражняюще. И сего ради понудихся ити оттуду. И въ путь шествующу ми, многи скорби і бѣды обрѣтоша мя, не точію долготы ради путнаго шествія, но і презельному повѣтрено дышущу, і путь шествія моего стѣсняюще, і просто рещи: Вся злая і злыхъ злѣе.

И тако промысломъ Божія человѣколюбія до Богоспасаемаго града, нарицаемаго Львова, приидохъ, і вся, яже іа пути слушающаяйся, ни во что же вмѣняхъ, да Христа моего приобретащу. Вся, яже здѣ, сну подобна і сѣни, переходятъ бо. Якоже бо дымъ на воздухѣ, благая і злая расходятся, яко апостолъ хвалится въ скорбехъ, зане же скорбь терпѣніе съдѣваетъ, терпѣніе же оупованіе, оупованіемъ не посрамитъ ичто, зане же любовь Божія възгорѣся въ сердцы моемъ, Духомъ Святымъ, даннымъ ми.

И разсудившу ми се, і когда вселшу ми ся въ преименитомъ градѣ Львовѣ, яко по стопамъ ходяще, топтанымъ нѣкоего Богоизбранна мужа, начахъ глаголати в себѣ молитву сію: Господи Вседержителю, Боже вѣчный і безначальный, иже благи ради единаго, приведый отъ небытія в бытіе всяческая словомъ Своимъ вседѣтельнымъ, духомъ оустъ Своихъ срасленнымъ, иже і промышляя присно і съдержа, износя по числу тварь Сною, і по имени възывая. Иже въ послѣдняя лѣта, неизреченныя ради милости Твоея, падшее наше естество взвелъ еси схоженіемъ единаго Сына Твоего, Господа нашего Иисуса Христа, иже і предасться за прегрѣшенія наша, і

въскресе, оправданія ради нашего, его же язвою исцѣлѣхом, по благоволенію хотѣнія Твоего, и въ похвалу славы благодати Твоея, прежде нарече нас въ оусыненіе Иисусом Христомъ въ Тебѣ, въ еже быти намъ святомъ и непорочномъ предъ Тобою в любви, повѣдая намъ тайну воля Своя, еже быти намъ исперва нѣкоє отъ сзданія твоихъ. Оукрѣпи, Боже, се, еже съдѣла в насъ, неизвѣщенной глупиною судьбъ Твоихъ, христіаномъ дателью истинныя премудрости. Вразуми мя, і испитаю законъ Твой, и не отими отъ оустъ моихъ словесе истинна дозела, ради братій моихъ и ближенихъ моихъ. Оуслыши молитву мою, Господи, и моленіе мое внуши, слез моихъ не премолчи, яко преселникъ азъ отъ Тебе и пришлецъ, яко же вси отцы мои. Ослаби ми отъ страстей моихъ, да полеку дѣяніемъ и почию

3. — Апостол Лука, гравюра з московсько-го Апостола 1564-го року.

видѣніемъ, и смиреніемъ. Ты оубо, о Владико, и прежде множицею отпустилъ еси нечестіє сердца моего, молитвами святыхъ Твоихъ, отъ вѣка оугодившихъ Ти, и нынѣ служащихъ Ти преподобіємъ, и правдою, аминь.

И помолившумися, начяхъ Богоизбранносє сє дѣло къ оустроєнію наворачати, якобы Богодохновенныя догматы роспростаневати. И обтицахъ многащє богатыхъ и благородныхъ въ мирѣ, помощи прося

от нихъ, и метаніє створюя, колѣномъ касаюся, и припадая на лиця земномъ, сердечю каплющими слезами моими ноги ихъ омываю, и сіє не єдиною ни дващи, но и многоащи створюя, и въ церкви священнику всѣмъ въслухъ повѣдати повелѣхъ. Не испросих оумиленными глаголь, ни оумолих многослезнимъ рыданіємъ, не исходатайствовахъ никоєя милости іерейскими чинами. И плакахся прегоркими слезами, еже не обрѣтохъ милующаго, ниже помагающаго, не точію въ Рускомъ народѣ, но ниже въ грекохъ милости обрѣтохъ, но мали іѣщѣи въ іерейскомъ чину, иніи же неславніи въ мирѣ обрѣтошася, помощь подающе. Не мно бо от избытка и сія творити, но якоже оная оубогая вдовица от лишенія своего двѣ лѣптѣ въвергши. Вѣмъ оубо, яко в нынѣшнемъ мирѣ должная и к нимъ възвратитя, в будущемъ же вѣцѣ от богатодавца Бога стократцею въздастя.

Молю оубо васъ, не прогнѣвайтесь на мя грѣшнаго, пишущу ми сія, не мните оубо, яко от чрева глаголати ми, или писати, вѣстъ бо всякъ, от начала прочитаяй въкратцѣ списаную сію исторію, како от єго милости пана Григорія Ходѣковича всякими потребами телесными пищею и одеждою оудоволенъ бѣхъ, по вся сія ни во что же вмѣняхъ, не оуповахъ на неправду, и на восхощеніє не жelahъ, богатства аще и много стѣкалося, не прилагахъ тамо сердца, но паче изволихъ всякія пререcheinя скорби и бѣды претерпѣвати, да множас оумиожу слово Божіє и свидѣтелство Іисуса Христово.

Наше оубо єсть, еже со смиреинумдріємъ просити ѥ начинати, Божіє же еже милovati и совершати, того бо и царство наслѣдникъ быти надѣюся, єго же буди всѣмъ намъ получитьи, благодатію и целоувѣколюбіємъ Господа нашего Іисуса Христа, єму же подобастъ слава, честь и поклонаніє, съ Отцемъ и съ Святимъ Духомъ, нынѣ и в безконечныя вѣки, аминь.

А начася сія книга друковати, рекомыи Апостоль, въ Богоспасаемомъ градѣ Львовѣ, въ ней же Дѣянія апостольская, и Посланія сборная, и Посланія святаго апостола Павла, по воплощеніи Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа въ лѣто 1573, февруарія въ 25 день, и съвершися въ лѣто 74-є того же мѣсяца, въ 15 день.

Молимъ же васъ любовію духа Господа нашего Іисуса Христа, давшаго Себе о грѣсѣхъ нашихъ, вси раби благословеннаго Господа нашего, да аще когда прилучитя кому виикнути в сію душеполезную, апостольскую книгу, и разумѣти, что потребно и душеполезно, то и преже всѣхъ виновнику всѣмъ благоимъ, и сѣдѣтелю жизни нашея Богу, благодать да воздастъ. А єго милости пану Григорію Александровичу Ходкевича, потомъ же сыномъ єго милости, пану Аидрѣю Григорьевичу Ходкевича, пану подстолему великаго князьства Литовскаго, старосте Могилевскому и єго милости пану Александру Григорьевичу Ходкевича, старосте Городенскому, державцу Аиньскому, да проситъ душевного спасенія и миоголѣтнаго здравія, понеже бо они виновни суть таковыя ползы. Намъ же, непотребнымъ, начинанія дерзнутьмъ прощеніє, и грѣхамъ проститно да просятъ, да и сами тожеможе благословенія и просыни грѣхамъ сподобитяся.

И аще что прогрѣшено будетъ, Бога ради исправляйте, благословите, а не кленѣте, понеже не писа Духъ Святый, ни ангель, но рука грѣшна и брена, якоже и прочіи ненаказанніи.

Выдруковалъ єсми сію душеполезную апостольскую книгу въ преименитомъ мѣстѣ Львовѣ въ славу всемогуща и живоначальнаго Троица, Отца, и Сына, и Святаго Духа, аминь."

Для исторіі українського друкарства та життя й праці Федоровича це оповідання має першорядне значення.

5. Порівняння Львівського видання з Московським

Порівняння нашої книжки з Апостолом московським показує, що Федорович у Львові копіював Апостола 1564 р.,

пильнуючи, щоб жодних різниць не було. Склад однаковий сторінка в сторінку, тільки на л.л. 52-55 на декільки слів різниця, бо в видання 1574 р. увійшло на декільки слів на сторінці більше.

Але часто правопис інший, — інші скорочення, часом інші надрядкові значки і т. ін. Ось приклади з л. 3:

1564 р.:

рядок 1: о всѣхъ
рядок 2: начятъ
рядок 5: нимиже
рядок 6: страданіи
рядок 2 зн.: святымъ

1574 р.:

о всѣх'
начат
ними же
страда/ніи
святым'

4. — Вихідний лист Острівської Біблії 1581 р.,
рама з московського Апостола 1564 р.

Звертає на себе увагу ще, що в приставках со, во Федорович у Москві ставив о, а в львівському Апостолі (як і в ви-

даннях заблудівських) скрізь знаходимо ъ, — це характеристична ознака тодішнього українського правопису, якого оминути Федорович не зміг. Ось приклади:

Апостол 1564 р.:	Апостол 1574 р.:
л. 3: сотворихъ	сътворихъ
” вознесеса	възнесеса
” во мнозехъ	въ мнозехъ і т. д.
л. 3б: во всеи	въ всеи
” вознесенію	възнесенію
” во одежди	въ одежди і т. д.

Багато прикладів на кожнім листку.

Є коректурні помилки, напр. теса зач. 135 (зам. телъса), писате 136 (зам. писасте), хлълъ 149 (зам. хлълбъ) і т. ін.

6. Прикраси Апостола 1574 року. Гравюри.

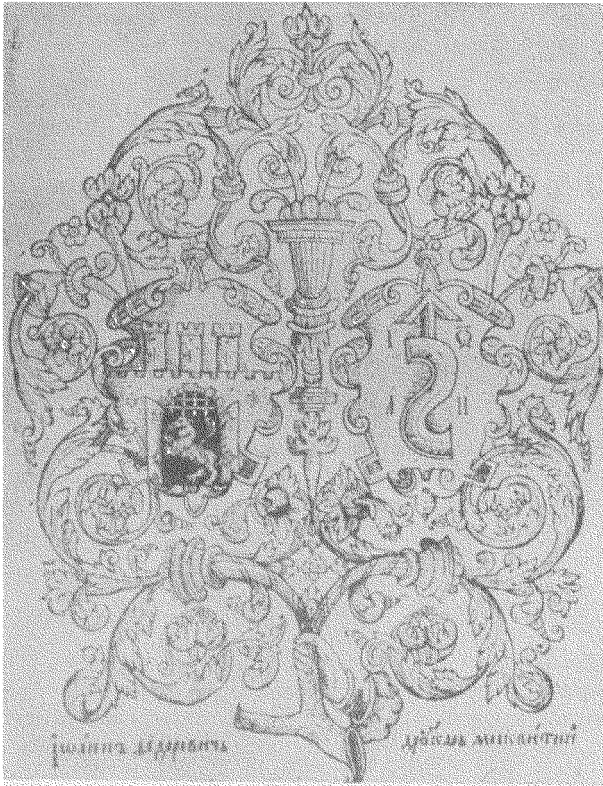
Книжку цю розкішно прикрашено: Федорович вклав багато труду, щоб його львівський Апостол вийшов кращим від московського⁸. І цього він досяг. Поперше, в книжці знаходимо три великі гравюри на цілу сторінку, а саме:

1. На звороті першого листа вміщено герб Ходкевичів, зверху напис: „Григорей александровичъ, ходкевича”, напис киноварем, тим шрифтом, що і вся книга. Герб складається з чотирьох гербів, як то було в гербі Ходкевичів: 1. перший основний — герб Косьцеша або Стржегомя, — стріла з перехрестям, 2. під цим — Погоня князівства Литовського, 3. праворуч зверху — лев на мурі, герб Правдзіц, і 4. під ним — гострий трикутник, вістрям доверху, з трьома овочами. Цього герба взяв Федорович зо свого заблудівського Псалтиря 1570-го року, л. 16; герба Ходкевича вміщено ще в заблудівській Учительній Євангелії 1569 р., але герб цей прості роботи, а тому для Псалтиря 1570 р. Федорович придбав собі нового, краще викінченого; цього дереворита Федорович й умістив в Апостолі 1574 р. Герба вставлено в осібні рамці, — ті самі, що в них в московським Апостолі 1564 р. в середині був ап. Лука. Рама цілком та сама, розмір її 26,4×16,7 см., найдрібніші деталі однакові; значить, втікаючи з Москви, Федорович захопив з собою і цього дереворита (див. мал. 3). В дорозі, можливо, середина цього дереворита зіпсувалася, і її Федорович вирізав, сліди чого добре знати; або вирізав він її тому, що потрібно було круг голови апостола зробити лінійного німба (православний звичай), а не сіянням, як то зроблено в Московським виданні 1564 р. (католицький звичай). Рама за 10 літ досить потерлася; посередині вгорі вона тріснула, що дало на знімкові білу лінію. Цю раму пізніше Федорович

⁸ Про прикраси Апостола 1574-го р. була окрема стаття проф. В. Січинського в „Літературно-Науковому Вістнику”.

умістив у заголовному листі Острозької Біблії 1581 р. (Див. мал. 4).

2. На л. 2б, перед Діяннями, знаходиться гравюра ап. Луки на цілий лист (див. мал. 2). Ця гравюра (розміром 18,9×10,3) вставлена в ті самі рамці, що згадані вище. Сама гравюра ап. Луки відмінна від московської 1564 р. Зверху над апостолом напис: О Агіос ЛУКА (тут Агіос має в'язь А з Г, в вид. 1564 р. тільки О Аос). Ап. Лука пише, на його звитку написано: „пръвое убо слов”; перед апостолом другий

5. — Геральдичне дерево з львівського Апостола 1574-го р., на останній сторінці, займає всю сторінку. Тут зменшене.

звиток, на яким написано: „пръвое оубо слово сътв” (знати руку чужинця, який у першому слові зам. О вирізав П, а в останнім зам. В — D). Над головою Луки німб із двох круглих ліній (див. вище). Уся фігура ап. Луки і вся обстановка в виданні 1574 р. і 1564 р. — різні (напр. апостол у вид. 1564 р.

босий, а в 1574 р. в сандалах; ап. поклав ногу на ногу, 1564 року: не поклав, ноги рівні; 1564 р.: коси кучерями, а 1574 року: коси гладенькі; в обох одяг лежить різно). У правому куті, під підніжком підпис гравера: W S, а ліворуч кирилівський підпис: Л П (Лаврентій Пилипович?).⁹

3. В книжці є третя гравюра на цілу сторінку, — на останній сторінці умістив Федорович геральдичне дерево в стилі ренесансу, а в нім ліворуч герби Львова, а праворуч власний герб Федоровича (див. мал. 5). В той час було звичайним, що відомий друкар на своїх виданнях вміщував і свого герба. Свого герба Федорович скомпонував так: за основу взяв герба „Дружина”, на зразок товстої букви g¹⁰; на цім гербі зверху примістив кінець стріли, який входить у склад герба Ходкевичів (герб „Косьцєша” або „Стржегоня”), Острівських, а також багатьох інших гербів (напр. Odrowas, Rogonczyk, Wogorja і ін.). Герб цей на щиті, а по боках його написано IOAN; під деревом підпис тими самими черенками, що й ціла книжка: Іоаннъ Федоровичъ друкаръ москвитин”.

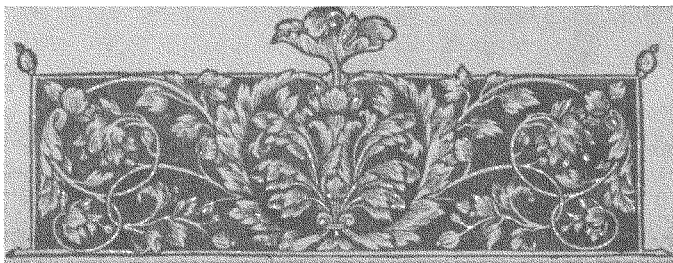
Геральдичне дерево різав той самий гравер, що й апостола Луку, він на дереві підписався: W (ліворуч від герба Львова, напроти лева), S (внизу, вправо від букви H). Пізніше Федорович умістив такого самого герба (але без геральдичного дерева) і в Острівській Біблії 1581 р. Геральдичне дерево з Федоровичівського герба Ставропігійське Братство пізніш узяло й до свого герба, і часто його вживало; так, у „Бесіди о воспитанії чад” 1609 р. вжито цього деревця, але зменшеного, а в Анфологоні 1638 р. — те саме дерево, тільки з відтягим гербом Федоровича (замість нього вставлено герба Братства). А самого герба Федоровича пізніш друкар львівський Іван Кунотович умістив в Октоїху 1639 р. на л. 352 б, змінивши тільки ініціал Ф на К.

7. Заставки

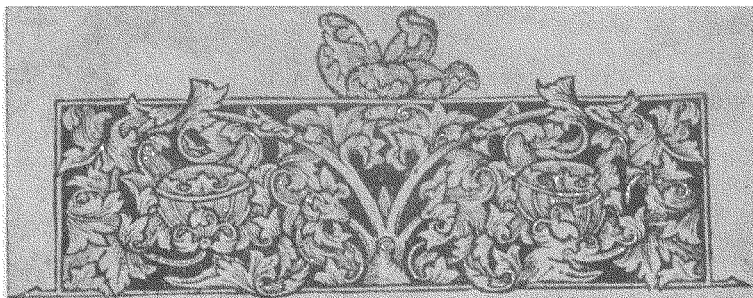
Апостол 1574 р. має багато розкішних заставок. Порівняння заставок цих з заставками московського Апостола 1564 р. приводить до висновку, що, втікаючи з Москви, Федорович захопив з собою частину (не всі!) заставок, а саме 7, і вжив їх для Львівського Апостола 1574 р.; це заставки: 1. л. 3 (Ап. 1564 р. л. 3), 2. 55. 74. 166 (55. 81. 147 б. 166), 3. 91. 191. (134. 191). 4. 113. 228 (113. 199), 5. 133. 190. 197 б. 239 (133. 190 197 б. 239), 6. 157 б. 185 б. 207 (83. 85. 157. 185 б. 207. 210), і 7. 208 (91. 187). Цих заставок було мало для книжки,

⁹ Року 1591-го в Вильні вийшов Апостол, — видавці копіювали видання 1564 та 1574 р., скільки могли; так, ап. Лука тут скопійований з видання 1564 р. (не з 1574 р.), але круг голови німб із двох ліній, православний, а не з сіння.

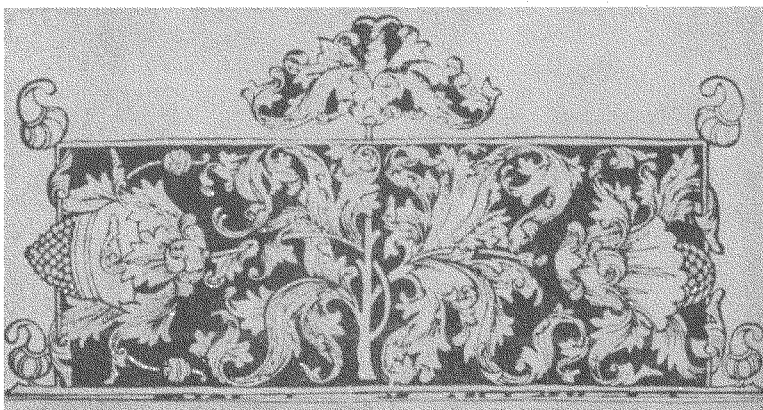
¹⁰ Див. Poczet Herbów Szlachty Korony Polskiej i Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Вацлава Потоцького, Краків 1696 р.

6. — Заставка з Апостола 1574 р., л. 82 і 181, копія з Апостола 1564 р., вона в Учительній Заблудівській Євангелії 1569 р. Ця сама заставка пізніше вжита в Октоїхах 1630 р., 1644, 1700, 1739, Анфологійон 1643 р., Євангелія 1722 р., Трійдь цвітна 1776 р., Трійдь пісна 1753 р., і в інших виданнях львівської Братської Друкарні.

7. Заставка з львівського Апостола 1574 р., л. л. 174 і 204.

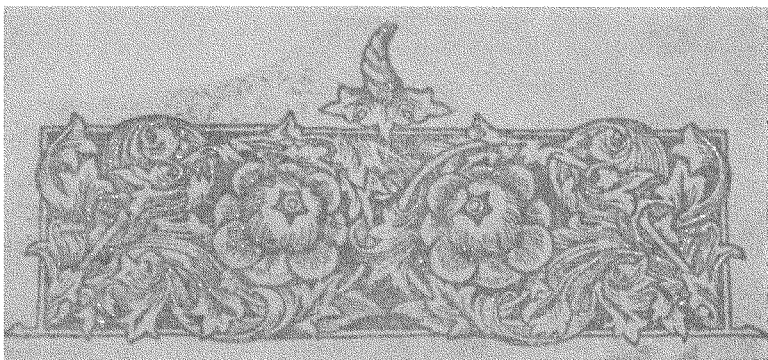

8. Заставка з львівського Апостола 1574 року, з московського Апостола 1564 р., л. 3.

а тому Федорович доручив невідомому нам граверові скопіювати потрібні заставки з московського Апостола 1564 р.; гравер зробив дуже близькі копії, часом з мало помітними різницями, так що сказати трудно, чи перед нами нова заставка, чи московська; такими копіями вважаю 13 заставок: 1. л. 56 (копія з Апостола 1564 р. л. 56), 2. 62. 147 б (62. 74), 3. 70 (70. 174), 4. 63 (63), 5. 74 (159. 208), 6. 82. 181 (82. 181), 7. 86 (86), 8. 111. 179 б (1 б), 9. 150 (150. 204), 10. 159 (75. 228), 11. 167. 212 (167), 12. 172б. 203. 210б (1. 69 і др.), і 13. 242

9. — Заставка львівського Апостола 1574 р., л. 199.

10. — Заставка з львівського Апостола 1574 р., л. 167 скопійована з московського апостола 1564 р., л. л. 167 і 212.

(84. 242). Заставки ч.ч. 6 та 12 могли бути копіями й заблудівського Учительного Євангелія, бо там вони — московські оригінали, а до Львова Федорович чомусь їх не привіз. Московські оригінали значно кращі й більш художньої руки, — львівські копії їх вийшли гіршими.

Але й цього було мало; той самий дереворитник, що копіював заставки з Апостола 1564 року, зробив ще 11 нових заставок, яких не було в Апостолі 1564 р. (нема їх і в заблудівських виданнях); це такі заставки: 1. л. 2 пер. 187, 2. 4б пер., 3. 6б пер. 85б, 4. 1, 5. 69. 81. 260, 6. 83б. 88б, 7. 84, 8. 134, 9. 174. 204, 10. 199, і 11. 212. Усі Федорівські заставки одної школи, рослинного характеру, стилу ренесансового.

Звичайно заставки Апостола 1574 р. повторюють ті самі заставки з Апостола 1564 р., виключаючи тільки цих випадків: л.л 74 (Ап. 1564 р. л. 55), 75 (159), 91 (134), 147б (62), 159 (75), 208 (91), 210б (1), і 228 (113); сюди треба додати й 11 нових вищезгаданих заставок. (Федорівські заставки див. малюнки 6—10).

8. Ініціали

В Апостолі 1574 р. маємо декілька ініціалів. Частину їх Федорович привіз із Москви: 1. Ініціал **И** на л. 148 — з Часовника московського 1565 р., 2. **Е** на л. 75 — з Апостола 1564 р. 75, 3. **І** 56. 86, — звідти ж, і 4. **П** 113 (3). Але більшість ініціалів — найточніші копії Апостола 1564 р. напр.: 1. **С** на л. 2 пер. 1 (з Ап. 1564 р. л. 1. 62. 74), 2. **П** 55 (55), 3. **И** 69 (69. 148. 260), 4. **П** 3. 63. 91. 134. 150. 159. 167. 174. 181. 191. 204. 208, 5. **М** 212 (212), і 6. **С** 70. 82. 84 (70. 82. 84). Два ініціали, здається, зроблені в Заблудові на зразок московських: 1. **С** на л. 62. 74. 133. 147б 185б. 203 (пор. Учит. Євангеліє 1569 р. л.л. 20б. 38. 270б) і 2. **И** на л. 260 (пор. Псалтир 1570 р. л.л. 10. 61б і ін.).

Усі ці ініціали подвійного типу: 1. рукописні, з характеристичними завитками додолу: **М** л. 69, **И** 148, **П** 55, **С** 2 пер. 1 і **С** 62. 74. 133. 147б. 179б. 185б. 203, і 2. ажурні, з рослинною плетінкою: **Е** л. 1, **И** 260, **І** 56. 86, **М** 212, **П** 113, **П** 3. 63. 91. 134. 150. 159. 167. 174. 181. 187. 191. 204. 208, **С** 70. 82. 84. (Див. ініціали на мал. 11 і 12).

9. Кінцівки

Апостол 1574 р. має багато кінцівок, чого не було в московському Апостолі 1564 р.; кінцівки ці зроблено у Львові спеціально для Апостола; це кінцівки: 1. л.л. 6 пер. 1б. 54б. 80б. 90. 190б. 206б, 2. 15 пер. 53б. 180, 3. 53б. 68б. 81. 110, 4. 61. 198, 5. 69б. 82б. 171б. 227, 6. 83. 112. 179. 197. 264, 7. 206б, 8. 241б. Дві заставки привіз Федорович із Москви, — з Часовника 1565 р. (тут їх вжито як кінцівок): 1. л.л 83б. 146б. 147. 156. 173. 185. 196б. 210. 254 і 2. 149. 158. 166б. 178; чи не з Москви вивезено й покажчик тижневого читання на л.л. 55. 81. 88б. 172б і в ін. місцях. Кінцівочка на л.л. 133б 157. 165б. 172. 207 — з заблудівського Учительного Євангелія

1569 р. л.л. 122б. 222. 275. 334б. (Кінцівки див. на малюнках 13—16).

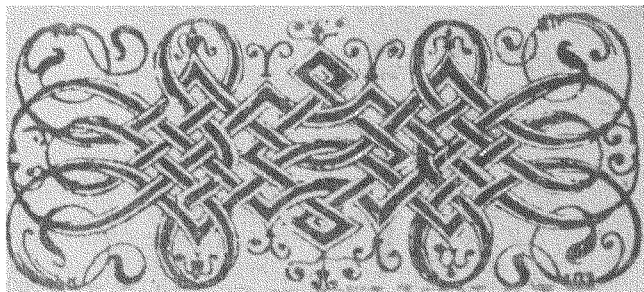
Усі ці Федоровичівські окраси, — заставки, ініціали, кінцівки, як і крій самих черенок, пізніше широко розійшлися по українських друкарнях, — їх копіювали аж до кінця XVIII-го віку. Більша частина Федоровичівських заставок та ініціалів

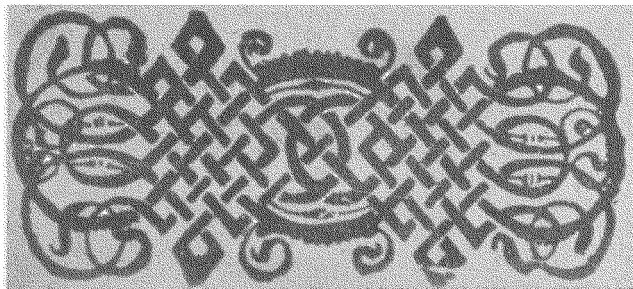
11. — Ініціал „М” з львівського Апостола 1574 р., л. 212, скопійований з московського Апостола 1564 р., л. 212. Повторюється довго в виданнях Братської Друкарні, — напр. в Ірмолі 1757 р., л. 123.

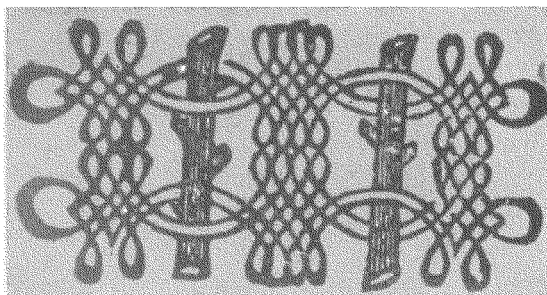
12. — Ініціал „С” з львівського Апостола 1574-го року, л. л. 62, 74, 133, 147б, 179б, 185б, 203; те саме в Заблудівській Євангелії 1569 р., л. л. 20б, 38 і 270б.

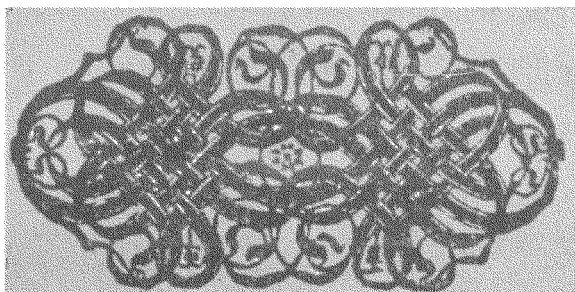
13. — Кінцівка з львівського Апостола 1574 р., л. л. 15 передмови, 53б і 180, часто пізніше повторюваний по острозьких та братських виданнях. — Розмір кінцівки 2.8×6.7 см.

14. — Кінцівка червоною фарбою з львівського Апостола 1574-го року, л. л. 61 і 198. Розмір її 2.95×6.7 см.

15. — Кінцівка червоною фарбою з львівського Апостола 1754-го року, л. л. 696, 826, 1716 і 227, часто потім уживаний. Розмір її 2.8×5.8 см.

16. — Кінцівка з львівського Апостола 1574-го р., л. л. 83, 112, 179, 197, 264. Розмір її 2.9×6.11 см.

перейшла до друкарні Львівського Ставропігійського Братства, їх уживано в виданнях цієї Друкарні ін фоліо до кінця XVIII-го віку. Вплив друків Федоровича памічається у цій Друкарні довше двох століть.

10. Наголоси

Наголоси в Апостолі 1574 р. скрізь московські, не українські, — Федорович додержував тих наголосів, які були в його московським виданні 1564 р. Подаю приклади наголосів, яких в Україні в стародруках не вживали, в дужках подаю наголоси українські; коли по них зазначено цифрою листа, то це з Львівського Апостола 1639 року:

аравляне 5 (Аравляне 3)
 бесѣда 130 (бесѣда)
 видѣ 19. 20, видѣвъ 7. 13б. 16.
 23. 27, видѣвши 19. 27 (видѣвъ, але часом: видѣвъ)
 вожді 4 (вожди)
 вѣскочивъ 7 (вѣскочивъ 5)
 врата 18. 20. 23 (врата)
 всегда 19 (часом всегда)
 всего 17. 20 (часом всего)
 вторый, второе 13. 211 (вторый, второе 11)
 вчера 13б (вчера 12)
 вѣровати 26 (часом: вѣрвати 7б)
 главу 8б (главу 8б)
 глаголати 9. 22, глаголя 3,
 глаголетъ 6, глаголаю 20,
 глаголющемъ 8 (глаголати 3.
 7. 7б. 10, глаголю 9б, глаго-
 леть 4, глаголаше 7б, глаго-
 лаху 3. 7б, глаголаша 6, гла-
 голя 6. 9, глаголюще 3. 7. 9.
 глаголющи 3, глаголющих
 3).
 глаголь, глаголы 5 (глаго-
 лы 3б. 10б)
 дѣлати 21 (дѣлати)
 десную 7 (десную 5)
 егда 16 (часом егда 2)
 египтянина 13б (египтянина
 12)
 єдиного 4. 16, єдиному 4. 22
 (єдиного, єдиному)
 законный 170 (законный)

законъ 15. 26 (законъ 10б)
 заповѣдаше 8б (заповѣдаша
 7)
 земная 8 (земная 6)
 злоба (злоба)
 зѣло 12 (зѣло 10)
 исполнишася 4б. 7. 9б. 10б,
 исполните 11 (исполнішася
 3. 5б. 7б. 8б, исполіте 9)
 имя 7. 7б 18 (имя 3б. 4б. 5.
 5б. 6б. 10)
 израильяне 7. 11 (Израилья-
 не 5б. 9б)
 Іосифъ 13 (часом: Іосифъ)
 кипрянинъ 9б (Кипрянинъ 8)
 критяне 5 (Критяне 3)
 оу менѣ 7 (оу мене 5)
 мидяне 4б (Мидяне 3)
 моего 5 (моего 3б)
 моему 6. 15. 25 (моему)
 народъ 4. 12. 24. 27 (народъ
 2. 3. 7б. 10)
 невидимаго 137 (невидимаго)
 невѣдѣнію 7б невѣдѣнію 5б)
 на него 16, от него 17, до него
 3 (из него 2б)
 к нему 12б. 14. 16. 19. 20
 (к нему 10б. 12)
 от нея 5б (от нея 4)
 обрѣзаніе 13. 15. 21 (обрѣза-
 ніе 11)
 обычай 28 (часто: обычай)
 одесную 5б. 15 (одесную 4)
 озлобят 12б (озлобят 11)
 осмый 13 (осмый 11)

отринуша 14 (отрину́ша 12)
о́трокъ 7. 9 (отро́къ 6. 76),
о́трока 8. 9. (отро́ка 56. 7)
па́рфяне 46 (Парфа́не 3)
порабо́тають 126 (поработá-
ють 11)
по́сланный 20. 22. 24 (посла́-
ный)
послу́шаху 12 (послуша́ху
10)
послѣдова́ша 26 (послѣдова́-
ша)
посредѣ́ 4. 8. (посредѣ́ 2. 36.
66)
похва́ла 172 (похва́ла)
преложи́шся 5 (преложи́шся
36)
прі́имете 36 (прі́имете 46)
продас́мых 96 (продас́мых 76)
продано́ 10, продана́ 56 (про-
дано́е 8)
проповѣ́дати 21. 26 (проповѣ́-
дати)
рѣ́мляне 5 (Рѣ́мляне 3)
своѣ́го 17 (своѣ́го 6. 76 116)
своѣ́я 66 (своѣ́я 5)
свѣ́души 96 (свѣ́дущей 8)
связа́ны 17. 18. 23 (связа́нъ)
сея́ 17 (сея́)

сіе́ 2. 9. 18 (сіе́ 2. 36. 4. 66.
96. 10)
сіи́ (сіи́ 2. 3)
сія́ 36. 15. 22 (сія́ 16. 36. 8. 96)
сію́ (сію́ 8)
слы́шаху 46 (слы́шаху 3)
соло́монъ 10 (Соломо́нъ 86)
соло́моновъ 7 (Соломо́новъ
56)
соттвори́мъ 6 (сотвори́мъ 46)
сподо́бишася 116 (сподо́би-
шася 10)
сребра́ 7. 13 (срѣ́бра 5. 11)
странъ́ 21, в страна́хъ 5 (в
стра́нахъ 3)
суді́я 21 (суді́я)
твоѣ́го 9. 10. 126. 16 (твоѣ́го
7. 76. 86. 10)
твоѣ́я 126 (твоѣ́я 106)
твоѣ́му (твоѣ́му 4)
теле́ць 146 (теле́ць 126)
оужа́са 7 (оужа́са 56)
оуче́никъ 4 (оуче́никъ 2)
оуче́никомъ 116 (оуче́никомъ
10)
хро́мому 7 (хро́мому 56)
юно́ша (юно́ша 86)

Московські наголоси львівського Апостола 1574 р. були в Україні неприродні, й перешкоджали поширенню книжки. Українська Церква в той час мала власну вимову церковних книжок, відмінну від московської; Федорович видрукував Апостола з чужими для України наголосами. Це мусіло вражати українське духовенство, і відхиляти його від цієї книжки. Цим пояснюється, що текст Федорівського Апостола 1574 року не став популярним у Львові і в Україні; року 1639-го у Львові вийшов Апостол видання М. Сльозки, — але Сльозка взяв текста, відмінного від Федорівського, а крім того послідовно поставив українські наголоси.

Цікаво підкреслити, що живе життя та оточення робили своє. Федорович у Львові мав складачем українця або українців,¹¹ вони, складаючи Апостола, внесли не мало й українських наголосів, яких недогледів Федорович; ось трохи прикладів:

¹¹ Це могли бути: Коринка, Мина, Сачко чи ін. див. Іван Огієнко: Історія українського друкарства, 1925 р., т. I ст. 122, 124, 128.

Апостол 1564 р. Москва:**Апостол 1574р. Львів:**

Лист 6 рядок 3 зн.: свидѣтельствоваше

свидѣтельствоваше

" 7 рядок 9 зн.: оужасни

оужасни

" 16 " 6 зв.: оужасенъ

оужасенъ

" 19 " 9 зн.: готовящемже

готовящемше

" 104 " 10 зв.: иногда

иногда

" 105 " 7 зв.: мѹдрѣствовати

мудрѣствовати (bis)

вати

" " " 1 зн.: работяюще

работяюще

" 236 " зв.: маринъ

маринъ

" 137 " 7 зв.: благовѣствованіе

благовѣствованіе

ваніе

Зачало 46: свидѣтельствованъ

свидѣтельствованъ

" 51: бытія

бытія

" 67: свободу

свободу

" 86: обрѣзанію

обрѣзанію

" 108, 3 рази: мѹдрѣствовати

мудрѣствовати

вати

" 117: избыточѣствовати

избыточѣствовати

" 142, 2 рази: благовѣствовую

благовѣствую

вую

" 170: извѣстѹя

извѣстѹя

" 173: надѣяніе

надѣяніе

" 188: изъобіловати

изъобіловати

" " избыточѣствуйте

избыточѣствуйте

" 189: надѣяніемъ

надѣяніемъ

" 195: содѣяшася

содѣяшася

" 132: содѣявый

содѣявый

" 120: поспѣшѣствуйте

поспѣшѣствуйте

" 167: избыточѣствують

избыточѣствують

" 189: избыточѣствующи

избыточѣствующи

" 200: Благовѣствую

благовѣствую

" 200: Благовѣствованіе

Благовѣствованіе

" 31: видя

видя

" 31: видѣвъ

видѣвъ

" 68: возлюбленый

возлюбленый

" 68: возлюбленіи

возлюбленіи

" 154: отпадасть

отпадасть

" 177: множайшими

множайшими

" 185: надѣяхомся

надѣяхомся

" 54: правящаго

правящаго

" 141: сѣяхомъ

сѣяхомъ

" 200: в жидовствѣ

в жидовствѣ.

Для історії українського наголосу цей матеріал має велику цінність.

11. Друкарська техніка

Техніку видання 1574 р. треба вважати, на той час, дуже високою. Друк виконано вміло і вправно. Гарна фарба — чорна й червона — лягла рівно й виразно; я ніде не знаходив примірників Апостола 1574 року зле видрукуваних. Червоні літери, навіть найменші, скрізь на своєму місці.

Рядки всі рівні, як в сучасних друках. Для рівняння рядків Федорович уживав звичайних тоді способів: 1. виносних букв: якщо треба було підрівняти рядок (скоротити чи здовжити його), то кінцеву букву (рідше серединну, ніколи початкову) звичайно виносилося над рядок; 2. паєриків: замість Ъ (рідше Ь) вживалося ' і 3. більшого чи меншого простору поміж словами. Коректурних помилок дуже мало

Апостола 1574 р. друківано з 25. II. 1573 р. по 15. II. 1574 року, цебто 354 дні, рахуючи й Свята. Книжка має 15+264 листи, по 25 рядків на сторінку, а на один день припадає складу приблизно 40 рядків; не рахуючи неділь та Свят щоденно складали приблизно 1½-2 сторінки. Такий повільний склад пояснюється головню двома причинами, які утруднювали роботу вдавнину: 1. рівняння рядків при допомозі виносних букв дуже спиняло працю, бо часто доводилося перекладати набрані слова, і 2. повільним ручним друкуванням. Могли бути й інші причини, напр. не зовсім нормальний спосіб життя Федоровича, чому могли бути довші перерви в праці.

Усі букви в друкарні Федоровича були без надрядкових значків, — надрядкові значки звичайно окремо приставляли до букви. Кожна буква мала з лівого боку (лівий для складача, правий у друку) вирізку, так що лівий кусок букви ніби висів; у цю вирізку приставлявся надрядковий знак чи виносна буква. Ці приставні черенки були тонкими, — ширина їх рівнялася ширині вирізу в літері; зверху праворуч на приставній черенці був або надрядковий значок, — придих, наголос, титло, паєрик, або виносна буква; надрядковий значок чи виносна буква були праворуч на приставній черенці, ніби висіли на ній, і тому легко лягали над потрібну букву.

Тільки дві літери Ъ та ук, У (на зразок вісімки) не мали підрізу, бо мали довгий верх, який доходив до кінця стовпчика черенки; через це над цими літерами у Федоровича (і взагалі в стародруках) ніколи нема ані придиху, ані виносної букви. Коли Ъ чи У були наголошеними, то наголосу поставити над ними не було змоги, — тоді його ставили все на сусідню (передню) букву (а в Апостолі 1564 р. часто на задню), напр.: бѣже л. 4 (наголос на ж), сердцевѣдче (над д), запрѣщше 9 (над щ), вкуиѣ 4 (над п), мужіс 4 (над ж), і т. ін.; коли Ъ чи У було наголошеним кінцевим, тоді наголос ставили на передню сусідню букву; бѣ 4, посредѣ 4, чистотѣ 134 б, мнѣ 151 і т. п.

Через таке підставлення наголосу при У та Ъ на сусідню букву буває клопіт, коли дальша буква голосна — неясно чи наголос рахувати на У, Ъ, чи на дальшій голоснім, напр.: одесною 6. 15 въськую 9, благовѣствуя 21, дѣя 147, — тут наголос над У чи Ъ, бо коли б він був на останнім голоснім, то стояв би а не .

Давній запас різних друкарських знаків був більший, як теперішній; у Федоровича було дві друкарські каси: в одній касі були літери, а в другій приставні черенки, — надрядкові значки та виносні букви.

Кегель (ширина черенки) Федоровичівського шрифту в Апостоли 1574 р. скрізь однаковий — 0,84 см. або 8,4 мм., себто 22,4 пункти. Інтерліній чи шпон Федорович, як і взагалі в старовину, не вживав.

Зазначу ще одну характеристичну рису Федоровичівських черенок і взагалі давнього шрифту, букви, що мають довгий низ: д, з, р, ф, х, ц, щ, були долі підрізнаї, так, що їхні хвости виступали понад кегель (ширина стовпчика черенки), і висіли додолу. Тому хвости цих буков та верхи дальшого рядка (шпон не було!) заходять один за один, а часом навіть ніби сплітаються.¹²

12. Правопис

Спинюся на правопису цього друку. Правопис Апостола 1574 р. той самий який панує в тогочасних рукописах. Тоді ще не було усталеного правопису, і в рукописах знаходимо велику різноманітність; у друкованих книжках різноманітності було значно менше, — тут пильнували дійти до однакості, і часто друкарі взорувалися на правопис попередників. У цім відношенні правопис Апостола 1574 р. заслуговує уваги, — він мав, правда невеликий, вплив на правопис дальших українських видань.

І. Уживання окремих буков.

1. На початку слова вживається **оу**, а в середині або на кінці кругле (вісімкове) **у**, чи „**ук**”, напр.: оузрятъ 5, оубо 6. 12, руку 9, оуступити 11 і т. ін. По приставках або в зложених словах часто маємо **оу**, а не „**ук**”, напр.: законооучитель 11, пооучишася 9. і т. ін.

2. На початку слова вживається йотоване **а**, **іа**, в інших випадках юс малий: яко 12, ясте 11, пріяєте 15, клятсја 13 і т.ін.

3. Юса великого нема зовсім.

4. На початку слова вживається круглого широкого **о**, а в інших випадках **о** вузьке.

5. Букви омега (подвійне **о**) нема, — її вживається лише в **от** (т над **о**).

¹² Так судити про Федоровичівські черенки, дає мені підставу не тільки Апостол 1574 року, але й ті залишки черенок XVIII віку, які я оглядав у Львівській Ставропігійській Друкарні.

6. Як на початку, так і в середині слова вживається е вузьке, а широкого початкового е нема.

7. В словах чужого походження зам. и звичайно маємо ї, напр.: філіппісіохъ 1686, і т. ін., так само зам. и пишеться і в слові єдін 192, єдінаго 16.

8. Звук й звичайно пишеться и, півкružка зверху над ним ще нема: покайтеся 6, сеи 7. 8, сѣдя 7, мужїи 7, свои 17, і т. ін.

9. Звичайно маємо „земля” — з, а „зіло” — s, пишеться лише в небагатьох словах, напр.: слобѣ 16, слобу 8, ослобленіє 14, слоє 98, слодѣи 200, княси 8, сѣло 12, мноси 19 і т. ін.

10. М'яке Л перед приголосною часто немає Ъ по собі, — його заміняє ' , або й того нема, напр.: началника 11, пришелца 12, хульня 12, вол'хвованїи 16 і т. п. Що це був лише правопис Л, а не вимова, покажуть написи: ізраильтяне 11, довольно 15б, доволны 18, довольны 19 і т. п.

11. Власні ймення починаються з малої букви: лука 1, с павломъ 1, іюды 1, римъ 1, симонъ 1, римляне 5 і т. ін. Окреме речення починається з великої букви тільки на початку зачала або більшої частини його.

II. На дрядкові значки, — це приди́х і значки наголосу. 1. Кожна початкова голосна в слові має тонкий приди́х, напр.: я́ко 34, о́уста 34, о́умолькнеши 34 і т. п. Але часто приди́х стоїть й на середніх голосних, що стоять по голосній: тво́йма 6, сво́ймъ 9, сто́яще 11, бо́яхуся 11, покая́ніє, во́євода 11 і т. п.

2. Значків наголосу вживається звичайно, як і по всіх стародруках: 1. на кінцевому голосному ставиться тупий наголос чи варіа (верх нахилений уліво): себѣ избра́ 3, менѣ 3, егò 3б, речѣ 4, оусты́; 2. у всіх інших випадках ставиться оксія (верх нахилений управо): пѣрвоє оубо́ сло́во 3 і т. ін.; 3. на односкладових словах ставиться камора (півкruž обрїзом додолу): нò, 3. 3б. 5. 7. 10. 34, сѣ 3б. 5. 10, ты́ 4. 9. 20, вы́ 21, вся 176 і т. п.; ці слова знаходимо і з тупим наголосом.

III. Коротенькі слова звичайно пишуться разом з своїм словом, а саме:

1. Прийменники пишуться разом зо своїм словом: снами 4, отсего 4, вѣсгитѣ́ 5, навсяку 5, внихъ 9, ктїмъ 6 і т. ін.

2. Злучник и приєднується до дальшого слова: имоляше 6, іходи 7, ивниде 7, ихваля 7 і т. ін.

3. Перечка не пишеться разом зо словом: неостави 6, неочити 11, непрїйти 5, неякоже 5 і т. ін.

4. Слово-часточка да пишеться разом із дальшим словом: дабудетъ 16, дапробудетъ 12, данепобють 11 і т. ін.

5. Часточки чи односкладові слова по слові пишуться разом з ним: ємуже 6, рѣшаже 6, мѣстобо 17, вамъбо 6, нѣстьти 16, явимтися 18, несейли 18, бояхубося 11, дананеґоже 16 і т. ін.

IV. Виносні букви. Щоб кінці рядків були рівними, для цього вживається виносних букв: приголосна буква, частіш кінцева, рідше кінцева в складі, виноситься над слово; у нашій пам'ятці найчастіш виносяться кінцеві м, х, д: ва м 8, кой м 8, и х 8, всѣ х 10, пред д 10, се д мѣ 12, кому ж до 8 і т. ін.; але й кожна інша кінцева приголосна може бути виносною, хоч це не часто, напр.: іяко в 13, слыша в ше 13, и з браша 12, сотни к 19, испо л нишася 18, куми р 33, гра не с 202, египе т скую 13, ко не ц 138 і т. ін.

Дуже часто виноситься ѣ чи ѣ, це так зв. паєрик', який тут має тільки одну форму маленького латинського s, напр.: людем' 8, с'трахъ 10, воз'браняєтъ 17, из'гнавь 19, мер'твѣмъ 21 і т. ін.

V. Титла. З давніх рукописів до стародрукованих книг перейшли й т. зв. титла. 1. прості титла: Бгъ 11, Гъ і т. ін. (зо знаком скорочення зверху), — читається: Богъ, Господь, і багато інших. 2. Слово-титла, з виносним с. 3. Добро-титла з виносним д. 4. Он-титла, з виносним над рядок о.

VI. Знаки розділові: Постановки знаків розділових у теперішньому розумінні друкар Федорович не знає. В Апостолі 1574 року тільки два розділові знаки: 1. Перетинка, подібна на придиж; вона вживається як і тепер, але часто вживається її замість інших знаків, особливо замість ; : ! Замість крапки перетинки вживається рідко. 2. Крапка: вона буває мала й велика. Великої крапки вживається в кінці окремих частин зачала або в кінці окремих частин; крапка має широке значення, і вживається замість наших: ? ! ; , Знаки ці ставляться головно в кінці певного куска речення і допомагають голосному читанню в церкві. (Див. мал. 1, — тут видно всі правописні особливості Апостола 1574-го року).

Цим закінчуємо зовнішній опис львівського Апостола 1574-го р. В українській культурі це пам'ятка величезної ваги, як перший друк на чисто українській землі. Він мав в історії українського друкарства великі наслідки, бо його наслідували далші покоління друкарів, а Федоровичівські книжкові окраси два століття жили в Україні.

METROPOLITAN ILARION

THE FIRST PRINTING OF THE LVIV APOSTOL IN 1574

The origin of printing among the Slavs dates to 1478 (the Czechs). The first Ukrainian liturgical books were printed in 1471 in Cracow by the German typographer, Shvaipolt Fiol.

The first book printed in the Ukraine was the *Apostol* of Ivan Fedorovych (Lviv, 1574). Previously, Ivan Fedorovych printed his *Uchitelnoye Yevanheliye* in the Ukrainian-Byelorussian territory (in

Zabludov, 1569) and, before this, he had printed *Apostol* and other books in Moscow (1564).

The type of the Lviv *Apostol* is the same as the *Moscow Apostol*. The book ends with an interesting story of Fedorovich, which presents the history of his printing house.

The minor differences in the texts of the *Apostol* (1564 and 1574) is explained by purely technical reasons. A significant difference occurs in the illustrations in both *Apostols*.

The illustrated frontpiece of the *Apostle Luke*, which preserves the general form of the engraving, treats the figure of the *Apostle* and the background differently. And, in addition, two new engravings on the cliché: the coat-of-arms of the patron of Fedorovych, Grigory Khodkevich, and the armorial cliché with the coat-of-arms of Lviv and the coat-of-arms of Fedorovych himself.

The illuminations and the first letters partly duplicate the decorations of the *Moscow* and *Zabludov* publications of Fedorovych. Some of the illuminations were specifically created for the publication of 1564. All of the illuminations are figures of ornamented plants of the Renaissance style. Eight colophons were specially made for the Lviv edition of 1574 and were repeated in this edition several times (they were not present in the *Moscow Apostol* of 1564). Two illuminations from the *Moscow Apostol* were used in the Lviv edition as colophons. The accents on the words are taken from the *Moscow* edition and often are different from the accents used in the Ukrainian pronunciation of the Church-Slavic words. The typographical technique and the spelling are distinguished by their originality.

These monuments have a vast significance in the history of Ukrainian culture. The tradition of these printed volumes were preserved in the history of Ukrainian printing by the succeeding generations of printers.

ВОЛОДИМИР СІЧИНСЬКИЙ

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО ГРАВЕРСТВА І ДРУКАРСТВА

Стара російська школа історії розвитку друкарства й граверства була дуже проста. Друкарство, мовляв, розпочате в Москві в 1564 році, звідти поширилося на Україну, Білорусь, Литву, Молдавію, Валахію. Цьому твердженню допомагав ще той факт, що перші гравюри видань Москви, Львова, Острога і Вільна мають певну подібність. З другого боку, цей погляд заперечували факти про існування кириличного друку в Кракові 1491 р., Празі й Вільні в 1525-1526 рр., в Несвіжі 1562 р., але все це „вияснявалося”, як явища другорядні, або відокремлені, або такі, що не мали „першенствуючого” значення.

Ця московська схема зустріла заперечення, головню в наслідок дослідчої праці українських авторів.

Передусім загальні праці з історії, культури і мистецтва України виявили незвичайно великий розвиток граверства й друкарства на Україні в XVII-XVIII століттях, що значно перевищували своїм рівнем усі сусідні країни і народи. На це звернув увагу М. Грушевський, чимало попрацювали також К. Широцький, С. Маслов, І. Огієнко, І. Свенціцький, Ф. Тітов, П. Попов.

Проф. І. Огієнко довів, що друки Фіоля 1491 р. були призначені головню для України, і тому навіть у мові констатував впливи української народньої мови. А що ці кириличні друки з'явилися в Кракові, то щодо цього маємо паралелю з південнослов'янськими друками, теж кириличними, які друкувалися у Венеції.

Дослідчі праці над документами Львівського Ставропігійського Братства, що їх перевели зараз по 1-й світовій війні І. Крип'якевич, М. Голубець, і розшуки І. Кривецького виявили також силу імен мистців та різні факти з початків друкарства у Львові, що давали багатий матеріал для дальших студій.

В 1923-1924 роках припадав ювілей 350 років львівського друкарства.

Студіюючи перші львівські друки на самих оригіналах у львівських музеях і збірках, головню в Національному Музеї ім. А. Шептицького, автор виявив цілий ряд фактів і подробиць, які міняли дотеперішні погляди і схеми щодо початків друкарства і граверства на Україні. Як відомо, найбільша гравюра на фронтіспісу львівського „Апостола”, що зображує апостола Луку, викликала цілий ряд здогадів і припущень щодо її повстання та виконавців. Старіші дослідники, Стасов і Ровін-

ський, говорили про цю гравюру, як наслідування гравюри в московському „Апостолі” 1564 р., а навіть припускали, що обрамування ап. Луки відбите з московської дошки, яку „міг з собою привезти” друкар Іван Федорович, якого називали в Москві Федоров.

Щоб перевірити це твердження про „одну” дошку, ми вжили простої методи — перерахували у різних місцях гравюри штрихи (лінії) деревориту. Виявилось, що вони були різні у Москві і Львові, при чому ця різниця була від 1 до 3 штрихів. При умові різання дереворитів на дошці, неможливо, щоб при „перевезенні” дощок (кліш) зникли чи збільшилися штрихи.

Але найважливіше, ми констатували, що ота злощасна рамка, чи то обрамування навколо ап. Луки, як у Москві, так і у Львові, була наслідуванням гравюри гравера Ергарда Шена (Erhard Schoen) „Ісус Навин”, яка була вміщена в другій частині Пейпусової біблії Старого Заповіту, перекладеної на німецьку мову Флейсом, з передмовою М. Лютера й виданої в Нюрнберзі в 1524 р. Нюрнберзький гравер Е. Шен, учень Дюрера, відомий своїм підручником і гравюрами, мав зв'язки з західними слов'янами, зокрема з чехами, помер коло 1542-1547 р.

Щодо рисунку ап. Луки в московському й українському деревориті, то вони зовсім відмінні: перший стоїть ближче до новгородської іконописної школи, тоді як у львівському деревориті поєднуються західні впливи з українсько-візантійською іконографічною школою. Помітні там також готичні деталі. Крім того, автор цих рядків знайшов і відчитав під цією фігурою підпис кириличними літерами „Л. Ф.”, правдоподібно, Лаврентій Филипович. Документи міста Львова половини XVI ст. подають досить докладні відомості про кількох малярів, які знали різні граверські способи „різання на металі і дереві”. Серед них особливої слави набув маляр і гравер, львівський міщанин Лаврентій Филипович чи Лавриш (польською мовою — Wawrzyniec). Він був визначним членом львівської Ставропігії, не погодився з поляками малярського цеху і заснував свій „руський” цех. У школі Л. Филиповича між іншим учився Гринь Іванович („гравюри на дереві, різання на сталі, а також друкарства”), помічник друкаря І. Федоровича, який платив за нього, щоб Гринь навчився у Филиповича граверства. Інший підпис на львівській гравюрі латинськими літерами W.S., який був відомий також іншим дослідникам, ми пропонували читати „Wawrzyniec Sculpsit”.

Останнє слово зустрічається на численних інших гравюрах середньої і західньої Європи.

Щодо походження друкаря Івана Федоровича, то ми висловили припущення, що він походив з України або Білорусії. Основою для такого припущення служать надгробна плита Федоровича у Львові, де зазначено, що він „обновив занедбане друкарство”, та цілий ряд фактів з його життя. Між іншим,

тікаючи з Москви від „народнього гніву”, І. Федорович прийшов на Білорусь і Україну, як до знайомого собі краю, де друкарство було вже відоме і не викликало серед людности жадного відпору та підозрінь у зв'язках з „нечистою силою”. Про все це і зокрема про гравюру Е. Шена ми вперше опублікували свої висновки в своїй праці „Архітектура в стародруках”, видання Національного Музею у Львові, яка була здана до друку в 1923 р., про що свідчить лист автора в часописі „Стара Україна”, Львів 1925, ч. VII-X, ст. 181. Сама праця „Архітектура в стародруках” була видрукувана на початку 1924 року. Докладніша наша розвідка написана під заголовком: „Гравюри українського перводруку” (До ювілею українського друкарства), „Літер.-Наук. Вісник”, Львів 1924, кн. V, за червень, ст. 150-158, з 2 гравюрами в тексті. Згодом я довідався, що в Москві вийшов літографований чи цикльостилевий підручник історії російського мистецтва Некрасова (в кінці 1924 р.), де згадується про гравюру Е. Шена, як зразок для московського і львівського видання. Одначе цього підручника я по нинішній день ніде не міг дістати. Знов у 1926 р. в Києві вийшла праця М. Макаренка „Орнаментация української книжки XVI-XVII стол.”, в якій автор подас, не покликуючись на мою працю, що гравюру „Ісус Навин” роботи Е. Шена наслідувано в Москві і Львові. Одначе можна подати незбиті докази, що М. Макаренко йшов не тільки за думкою, але й рисунком підписаного. Ілюстрація з гравюри Е. Шена, яку подав М. Макаренко, це не була репродукція з деревориту Е. Шена, але репродукція моєї копії, надрукованої в „Літ.-Наук. Віснику” у Львові в 1924 р. Річ у тому, що, не маючи часу (і грошей), щоб виконати в празькій Мистецько-Промисловій бібліотеці фотографію з гравюри Е. Шена, я зробив власноручну копію. Пересилаючи цю копію, виконану тушем, треба було в листі зложити рисунок вдвоє. Одначе під час пересилки це переложене місце витерлося і поперек цілої гравюри на репродукції вийшла біла лінія, ніби від тріснення тої дереворитної дошки. Ця сама біла лінія помітна й на репродукції київського видання Інституту Книгознавства! З відомих причин, про цю річ ми ніде не писали до цього часу, а втім і тепер цим фактом не маємо найменшого наміру ослабити незвичайно цінні наукові праці і цілу діяльність бл. п. М. Макаренка.

**
*

На міжнародньому конгресі бібліотекарів і приятелів книги, що відбувся в Празі 1926 р., польський делегат Ал. Біркенмаєр із Кракова, торкаючись початків друкарства, спинився також на гравюрі ап. Луки, при чім пояснював, що підпис „W.S.” належить німецькому граверові, що працював у Кракові Scharfenberger-ові. В дискусії ми широко спинилися над висновками референта. Головна думка наша була така: гравер Шарфенбергер виразний ренесансовий майстер що ужи-

вав ренесансових форм і орнаментики, при чім добре володів т.зв. збіжною перспективою, що була знана лише з доби ренесансу. Тим часом львівська гравюра має ознаки готичного стилю та вживає т.зв. розбіжної перспективи візантійського типу. Отже ніяк не можна припустити, щоб майстер, знаючи новішу, так би мовити модерну, збіжну перспективу, виконуючи львівську гравюру, вертався до розбіжної, вже відсталой перспективи. В останній репліці доповідач погодився, що наші доводи дуже поважні. Ця дискусія була в скороченому вигляді подана в „Бібліологічних Вістях”, Київ 1926, ч. 3, ст. 58-61, та в різних українських часописах закордоном.

В нашій доповіді про гравюру краківських видань Фіоля 1491 р., яка була виголошена в Наук. Тов. Шевченка у Львові восени 1935 р., аналізуючи „Розпяття” Фіолівського видання „Октоіху” 1491 р., ми прийшли до висновку, що дереворит виконано в стилі нюрнберзької школи (дереворити Германського музею в Нюрнберзі 1480-1491 р.).

Досліди польського дослідника Й. Птасьніка виявили, що друкар Svebaldo Feyll або Viol походив із Франконії, з міста Neuestadt на річці Aisch (Monumenta Poloniae typographica, Краків 1922, ст. 13). Однак тому, що міст Neuestadt-ів у Німеччині є велика сила, відкриття Птасьніка все таки залишало відкритим питанням походження Фіоля. Ми також розпочали розшуки в тому напрямку. Виявилось, що річки Aisch не можна було знайти в німецьких (сучасних) географічних чи інших енциклопедіях і мапах. Однак маючи на увазі свої висновки, що краківський дереворит веде нас до Нюрнбергу, я на старих мапах Німеччини знайшов недалеко від Нюрнбергу малу річечку під назвою Aisch. При цьому виявилось, що ця назва раніш писалася старим „франконським” правописом, який у новіші часи німці замінили на Esch. Перебуваючи в 1946 році в Баварії, я мав змогу побувати і в місті Neuestadt над річкою Aisch, яка ще й досі там пишеться таки „по-франконськи”.

З нагоди ювілею московського друкарства, в 1935 р. (з більше, ніж річним запізненням) у Москві вийшла книга під заголовком — „Иван Федоров первопечатник”. В цьому виданні кілька авторів виступили проти нових висновків і дослідів українських авторів (проф. І. Огієнко, І. Кревецький та інші).

Щодо походження друкаря І. Федоровича, то в тому самому московському виданні: „И. Федоров-первопечатник” була вміщена невелика, але важлива стаття В. К. Лукомського, яка зводила на нівець писання інших авторів того самого збірника. Отже В. К. Лукомський, відомий геральдист, довів, що друкарський знак Івана Федоровича є гербом XV стол. роду „Рагоза”. Серед представників цього білорусько-українського роду були два київські митрополити — Місаїл (1474-1477) і Михайло (1589-1599), отже останній сучасник самого друкаря

І. Федоровича. Цей факт автор цих рядків відмітив у своїй доповіді на засіданні Української Наукової Асоціації в Празі в листопаді 1930 р., а також у статті — „В справі І. Федоровича” („Українська Книга”, Львів 1938, ч. V, ст. 96-99) і праці „Die Anfaenger der ukrainischen Gravierkunst im XV. und XVI. Jahrhundert.”, поміщений у *Gutenberg-Jahrbuch, Mainz 1940, ст. 238.*

Далі у своїй більшій праці — „Історія українського граверства”, що вийшла у Львові в 1937 р., лише в кількості 50 прим., ми торкнулися ще й інших питань початків українського друкарства. Зокрема звернуто увагу на один примітивний дереворит — „Ісус Христос”, який був приліплений до Євангелії, що переховувалася в Публічній Бібліотеці в Петербурзі (Опис Каратаєва під ч. 64). Такі поважні дослідники, як Д. Ровінський, Ундольський, Каратаєв, вважали, що ця Євангелія була друкована в одній невідомій українській друкарні („южно-русская”) першої половини XVI століття. Складну і дуже гарну монограму гравера цього деревориту Д. Ровінський читав „Монах Филип”, хоч можна читати й інакше, напр. „Л. Филипич”.

Самі початки друкарства ми ведемо з Євангелії Тяпинського, яка була видрукована, за найновішими дослідками, в 1562 р. („Книга в России”, Москва 1924, ст. 191), себто на два роки раніше від московського „Апостола”. Про Євангелію Тяпинського була наша доповідь на засіданні НТШ у Нью-Йорку 2. грудня 1950 р.

**
*

Нарешті найновіша праця з нашого питання, що вийшла в 1951 р. в Москві, це А. А. Сидоров: Древнерусская книжная гравюра, Академия Наук СССР, 396. А. Сидоров — один із найповажніших сучасних російських дослідників друкарства і граверства. Він є у великій мірі безсторонній науковець, що не йде слідами авторів книги — „І. Федоров-первопечатник”, а проте й він непозбавлений деяких типових, так мовити, советських трафаретів, що дивують західного читача своєю необґрунтованістю.

В бібліографічному огляді в розділі „Советское гравюроведение” А. Сидоров каже, що після відомих праць Ровінського, Стасова російська наука назагал не дала визначних праць, які б значно збагатили цілий матеріал. Також і за советських часів праці Буша, Голлербаха, Пакуля, Щелкунова „не дають для нашої теми нічого нового”. Зокрема Е. Голлербах у своїй книзі „Русская гравюра XVI и XVII в.”, як каже Сидоров, „обмежився звичайним переказом Ровінського, часом дослівним”. Далі А. Сидоров пише:

„Одначе нове почалося у наступному році (1924). На Україні, в Києві часопис „Бібліологічні Вісті” та Український Науковий Інститут Книгознавства (УНІК) стали осередком дуже пильного вивчення („весьма ревностного изучения”) ці-

лої ранньої української книжкової і граверської практики. Праці проф. С. Маслова і проф. П. Попова, які опублікували дуже цінні матеріали з українського граверства, далі В. Романовського, І. Огієнка, М. Макаренка, В. Січинського, М. Голубця, хоч і мають ряд помилкових тверджень, все таки збагатили нас дуже реальними відомостями з цілого ряду окремих питань книжкової гравюри”.

Виходить отже, що праці українських авторів у Львові і закордоном, як от Огієнка, Січинського, Голубця та ін., теж належать до „советської науки”.

Сама праця А. Сідорова великого розміру, більше синтетична, ніж дослідча (на основі зовсім нових матеріалів), що зрештою признає і сам автор на ст. 15.

У вступі автор підкреслює, що „советська наука виховала в собі високу повагу до національних культур наших братських республік. . . Ми залишаємо Беринду та Іллю¹ Україні. . . Ми вважаємо, що російської книжної гравюри неможна зміщувати („сливать”) з її сусідками, що повстали від одних батьків” (ст. 15-16).

За браком місця не можемо спинятися над цією дразливою темою, але зазначимо, що згаданий А. Сідоровим Український Науковий Інститут Книгознавства в Києві та всі його видання давно вже зліквідовані і праця українських дослідників зовсім припинилася, очевидно, не з їх вини. Також і сам А. Сідоров, на жаль, не дотримується своїй декларації. Наприклад, у дальшому викладі він вважає гравюри львівських і острозьких видань прекрасними творами „русской гравюры”.

Одначе загальне порівняння українського і московського граверства в праці А. Сідорова заслуговує найбільшої уваги. Він пише:

„Гравюра — ілюстрація. Якраз цей тип гравюри не досяг на Русі великого розвитку. Московська гравюра є різко протилежна в даному відношенні до гравюри української, що не втомно творила, уже за дуже ранньої доби, численні сюїти, цілу низку дрібних ілюстрацій, серед яких були і посередні і дуже цікаві” (ст. 24-25).

Також далі на ст. 26, А. Сідоров стверджує, що граверство в Москві в XVI стол. було значно менше розвинене, як на Україні, а фігурових гравюр у московському граверстві було всього чотири.

Більша частина праці А. Сідорова торкається власне початкової доби московського граверства, і треба сказати, що тут автор дав багато ґрунтовного і нового.

¹ „Ілля” чи „Ілья” — це ім'я українського гравера полов. XVII. ст., дуже продуктивного, але не дуже доброго.

Одначе, А. Сідоров зовсім відкидає той історичний факт, що перша друкарня в Москві, заснована І. Федоровичем і Мстиславцем, була спалена підбуреними московськими мешканцями, а самі друкарі мусіли тікати на Білорусь і Україну. А. Сідоров відкидає навіть свідоцтва Д. Флетчера, що московське друкарство було „перейняте з Польщі”, бо, мовляв, це „відноситься до значно пізнішого часу і не має ніякої документальної сили”, бо „Флетчер писав у 1591 році” (ст. 39).

Треба підкреслити, що твір Джильса Флетчера „Of the Russe Common Wealth (Commonly called the Emperour of Moskovia”, виданий у Лондоні в 1591 році, був написаний під час перебування цього англійського амбасадора в Москві в 1588 році, отже незадовго по подіях 1568 р. з друкарнею. Дж. Флетчер, доктор юридичних наук, був людиною дуже спостережливою і безсторонньою, так що його твір відзначається власне правдивістю.

Д. Флетчер написав таке: „Кілька років тому, ще за покійного царя, привезли з Польщі в Москву друкарський варстат і букви, і тут була заснована друкарня з дозволу самого царя. . . Але незадовго дім (друкарні) вночі підпалили, і варстат з буквами зовсім згорів, про що, як уважають, постаралося духовенство (московське)”. Цитую за оригінальним примірником лондонського видання 1591 р., який зберігається у відділі раритетів Публ. Бібліотеки м. Нью Йорку. А. Сідоров пише, що цей уступ Д. Флетчера є „легенда, клеветуща на жителів Москвы”. Одначе не подає доказів та матеріалів, які стверджували б що це не було так, як пише Флетчер. Навіть не пояснює, чому справді Федорович і Мстиславець мусіли покидати „гостинну Москву” й тікати від „жителів Москвы”. До того ще знаємо, що перші спроби заснувати друкарню в Москві в 90-их рр. XV ст. скінчилися подібним способом — друкаря данця Ганса Міссінгайма втопили. . . Після спалення друкарні в Москві в 1568 р. друкарство там майже зовсім припинилося, і за весь час царювання Івана IV було надруковано в Москві ледве чотири невеликі книжки. Наново розпочинає в Москві друкарство в 1606 р. українець Онисим Михайлів Радішевський, що прийшов з Волині і привіз з собою шриффт типо-острозький.

А. Сідоров багато місця приділяє початкам друкарства і граверства у Москві і Львові. При чому лише самій проблемі гравюри ап. Луки присвячує аж 40 сторінок. Дуже докладно обговорює гравюру Е. Шена, що послужила за зразок для обрамування гравюри ап. Луки, при чому зазначає, що вперше відкрив гравюру Шена А. Некрасов у Москві і „дещо пізніше М. Макаренко в Києві”. В іншому місці на ст. 72 каже, що це відкриття А. Некрасов і М. Макаренко зробили „незалежно один від одного”. Ще далі пише: „Н. С. Большаков у Москві, на Україні — Н. С. Макаренко, В. Січінський, у Ленінграді — Н. В. Новосадський, обережніше акад. А. С. Орлов уважають

Das Ander teyl des allten

Testaments mit fleyss verteutschet.

FR. D. XXIII.

Гравюра Е. Шена 1524 р.

нашу „русскую” рамку-обрамуння „Луки” Івана Федорова за копію обрамуння фігури Ісуса Навина аркою Ергарда Шена”.

Вище було з’ясовано, що ми вперше відкрили цю подібність у 1923 р. Навіть основуючися лише на бібліографії А. Сідорова, виходить, що наша праця в „Літ.-Наук. Вістнику” у Львові походить з 1924 року, М. Макаренка в Києві — з 1926 р., Большакова — з 1927 р., Орлова — з 1935 р. Отже „последовність” праць авторів у розвідці А. Сідорова зовсім неправдива й заперечує його власну бібліографію.

Щодо самого „запозичення” з гравюри Е. Шена, то А. Сідоров, звичайно, не може того заперечити, але всякими способами і дрібницями силкується ослабити й знецінити цю, як він каже „німецьку теорію”. Наприклад, каже, що розмір московської і німецької гравюри різниться на 1 міліметр, хоч і признає, що при змочуванні паперу могла повстати така різниця.

А найважливіше для читача книжки А. Сідорова, що він аподиктично проголошує: „Вся теорія копіювання для нас несприйнятна” („неприемлема”) — ст. 74. Так само, без доказів, А. Сідоров повторює старе твердження, що І. Федорович і П. Мстиславець „беруть з собою всі свої гравюри” (ст. 87). Однак на ст. 98 не заперечує, що у львівському „Апостолі” 1574 р. є зовсім нові гравюри і що гравюра ап. Луки львівського „Апостола” належить „зовсім іншим майстрам”.

В справі авторства львівської гравюри ап. Луки А. Сідоров відкидає припущення П. Н. Беркова, що підпис „Л.П.” це скорочене слово „Апостол”. Саме згаданий П. Н. Берков різко виступав проти моїх доказів, що це підпис львівського гравера Лаврентія Филиповича.

Про це останнє А. Сідоров пише, що „В. Січинський... пропонував тут бачити ініціали Л. Филиповича — львівського мистця”.

Щодо іншого підпису „W.S.”, то на думку А. Сідорова це „правдоподібно польський майстер”. Сідоров не подає на це жадного доказу (ст. 112), хоч і не схиляється до думки Біркенмаєра, що це був Шарфенбергер.

В дальшому А. Сідоров старається довести, що І. Федорович, крім друкарського мистецтва, був також мистцем рисівником і гравером. І хоч він уважає це „доказаним”, але його докази дуже хиткі і непереконаливі. Навпаки, на кожному кроці він подає факти, які переконують у протилежному. Наприклад, він каже, що в Москві дереворит „міг виконати П. Мстиславець або ще хтонебудь третій” (ст. 111). „У Львові навколо І. Федоровича могли громадитися і гравери і мистці”. І. Федоровичеві А. Сідоров приписує виконання лише заставки у вид. „Апостола”, але „як рисівник-гравер, він міг особливо не працювати. Він міг у Москві доручити виконання свого завдання хоча б і Мстиславцеві”.

А. Сідоров спинається і над документами з судової розправи поміж І. Федоровичем і гравером Гринем Івановичем (якого вже називає „Іванов”), що їх опублікували М. Голубець та І. Крип'якевич. Ці документи говорять, що Гринь Іванович учився, на кошт друкаря І. Федоровича, два роки у львівського мистця Лаврентія Филиповича „малярства, столярства, гравюри на дереві і різання на сталі літер та інших речей, а також друкарства”. З приводу того А. Сідоров пише:

„Українські письменники В. Січинський, І. Огієнко і М. Голубець на тій підставі вважали, що Федоров взагалі сам не вмів гравірувати” (ст. 113). В іншому місці пише й таке: „Українські історики Січинський і Огієнко вбачають у тому натяк на те, що сам Федоров не почував себе досить кваліфікованим мистцем. Особливо їм не хочеться, щоб Іван Федоров міг навчити Гриня гравірування”.

Не подаючи жадних документальних свідощів про знання І. Федоровичем граверства, А. Сідоров, натомість намагається ослабити значення документальних свідощів про Гриня Івановича, називаючи їх „невповні точними”, мовляв, „питання заплутане” та інше.

Щодо походження самого І. Федоровича А. Сідоров не спинається над значенням гербу друкаря. Також не згадує розвідки В. Лукомського про білорусько-українське походження цього гербу („И. Федоров, Первопечатник”, Москва 1935).

Взагалі мусимо підкреслити, що при великій безсторонності А. Сідорова, що походить від доброї наукової методи, в кількох місцях його книжки проскакують дивовижні й неповажні репліки, що псують доказовість його висновків.

Щоб ослабити факт копіювання в Москві німецької гравюри, А. Сідоров називає цей факт „німецькою теорією”. Не подаючи жадних протидоказів на твердження М. Макаренка, він свою полеміку збуває таким реченням: „М. Макаренко, стоячи на позиції українського націоналізму, явно прагне понизити московську школу граверства” (ст. 14), або: „Січинському і Огієнкові. . . не хочеться, щоб Федоров міг навчити Гриня Івановича граверства”.

Основна і єдина підстава науки, викриття істини, досягається лише фактами, документацією і доказами, незалежно від того, чи це кому подобається, чи ні, та незалежно від примусового тиснення згори від чинників, які не мають нічого спільного з наукою. Коли ж тих доказів бракує, ніяка розумна чи інша спекуляція нічого не допоможе, а сама теорія падає.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берков П. Н. Несколько замечаний о деятельности Ивана Федорова и его предшественников. Збірник: „Иван Федоров первопечатник” Л, 1935, ст. 95-118.
2. Birkenmajer Aleksander. Kto ilustrował najstarszy druk słowiański, wydany we Lwowie? Congrès international des bibliotecaires et des amis du livre tenu à Prague au 3 juillet 1926. Procès verbaux et mémoires publiés par le comité executif du Congrès v. II., Prague 1928, ст. 54-56.
3. Вольшаков Н. С. Московская фигурная гравюра XVI века, М. 1927. Стор. 7-9, 21-26.
4. Голубець Микола. Графіка друків Івана Федоровича. „Стара Україна”, Львів 1924, No. II-V, ст. 42-45.
5. Українське малярство XVI-XVII ст. під покровом Ставропігії. Львів, 1920.
6. Грушевський Михайло. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. К.-Л. 1912, ст. 62-64.
7. Иван Федоров первопечатник. Изд. Академии Наук СССР. Москва 1935.
8. Каратаев И. В. Описание славянорусских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1652. Спб. 1883, ст. 181-187.
9. Макаренко Микола. Мистецтво книжки. „Бібліологічні Вісті”, 1924, ч. 1-3, ст. 99.
10. Макаренко Микола. Орнаментація української книжки XVI-XVII ст. Труды Укр. Наук. Иституту книгознавства. К. 1926.
11. Маслов Сергій. Друкарство на Україні в XVI-XVIII ст. „Бібліологічні Вісті”, К. 1924, N. 1-3, ст. 32-35.
12. Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI saeculorum. I. Edidit J. Ptaśnik, Leopoli 1922, ст. 315-319.
13. Muther R. Die deutsche Buecherillustration der Gotik und Fruehrennaissance. II. Muenchen-Leipzig 1884.
14. Огієнко Іван. Іван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність. „Стара Україна”, 1924, N II-V, ст. 21-34.
15. Огієнко Іван. Історія українського друкарства, т. I. Львів 1925. Збірник Філ. Секції НТШ, т. XIX-XX-XXI.
16. Орлов А. С. К вопросу о начале печатания в Москве. Збірник: Иван Федоров первопечатник. Л. 1935.
17. Попов Павло. Друкарство, його початок і поширення в Європі (XV-XVI в.в.) К. 1925, ст. 68-70.
18. Roettinger H., Erhard Schoen. Studien zur deutschen Kunstgeschichte. N. 229. Strassburg 1925.
19. Ровинский Д. Русские граверы и их произведения с 1564 года до основания Академии Художеств. М. 1870, ст. 55-57.
20. Ровинский Д. Подробний словарь русских граверов XVI-XIX. Спб. 1895, т. I.
21. Романовський Віктор. Друкар Іван Федорович. Труды Укр. Наук. Ін-та книгознавства. К. 1926.
22. Романовський Віктор. Іван Федоров і друкарська справа на Волині в XVI ст. „Бібліологічні Вісті” 1924, N. 1-3, ст. 68-74.
23. Русская книга (на обкл. „Книга в России”). Под ред. В. Я. Адарюкова и А. А. Сидорова, т. I., М. 1924.
24. Свенціцький Іларіон. Початки книгопечатання на землях України. Жовква 1924., ст 18-24.
25. Сидоров А. А. Древнерусская книжная гравюра. Изд. Акад. Наук. М. 1951.
26. Січинський Володимир. Архітектура в стародруках. Львів 1924.
27. Січинський Володимир. В справі Івана Федоровича. „Укр. Книга”, Львів 1938, кн. 5, ст. 96-99.
28. Січинський Володимир. Гравюри українського перводруку. „Літер.-Науковий Вісник”. 1924, кн. 6., ст. 150-158.
29. Січинський Володимир. Гравюри видань Фіоля. „Українська Книга”. 1943, кн. V.

30. Січинський Володимир. До питання про автора гравюр українського перводруку. „Бібліологічні Вісті”, 1926, N. 3, ст. 58-61.
31. Січинський Володимир. Друкарські і видавничі знаки XVI-XX ст. Варшава 1936. Про знак друкаря І. Федоровича, ст. 7-8.
32. Січинський Володимир. Історія укр. граверства. Львів 1937.
33. Sycynsky W. Die Anfänger der ukrainischen Gravierkunst im XV und XVI Jahrhundert. „Gutenberg Jahrbuch”. Mainz 1940, ст. 238-247.
34. Січинський В. Український дереворит XVI-XVII ст. „Арка”, Мюнхен 1948, ч. 3-4, ст. 15-21.
35. Стасов В. К. Разбор рукописного сочинения г. Ровинского „Русские граверы и их произведения с 1564 года до основания Академии Художеств”. Отчет о седьмом присуждении наград гр. Уварова. Спб 1864, ст. 34-40. Див. також „Собр. сочинений В. В. Стасова”, т. II, Спб. 1894.
36. Титов Федор. Очерки по истории русского книгописания и книгопечатания. „Искусство и Печатное Дело”. Киев 1910.
37. Ундолський В. М. Хронологический указатель славянорусских книг церковной печати с 1491 по 1864 г. М. 1871.

VOLODYMYR SICHYNSKY

ORIGIN OF UKRAINIAN ENGRAVING AND PRINTING

Russian scholarship has composed a history of printing and engraving for Eastern Europe. These researchers state that printing and engraving originated in Moscow in 1564 and, then, passed to the Ukraine, Byelorussia, Latvia, Moldavia and Valachia.

The author's studies, conducted in Kiev, Lviv, and Prague, have supported Ukrainian, rather than Russian, priority in this matter. Unfortunately, the Bolshevik regime destroyed the Ukrainian Institute of Bibliography in Kiev, which had carried out research in this field, and liquidated many researchers. Soviet Russian scholars continue to support the old Russian presentation. In a symposium on Ivan Fedorovych, published in 1935 in Moscow, a number of authors slanderously attacked those Ukrainian researchers, who, in their opinion, attempted to destroy the beloved Russian legend of book-printing and engraving in East Europe.

After presenting the history of the endeavors of the Ukrainian scholars and of his own research, the author then analyzes Sidorov's *Drevne-russkaia knizhnaia graviura*, published by the Academy of Sciences in the USSR, Moscow, 1951.

СВГЕН БАЧИНСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКА ДРУКАРНЯ В ЖЕНЕВІ

(75-ліття заснування Української Друкарні в Женеві)
(1876 — 1919 — 1952)

Передмова

1952-го року припадав ювілей 75-ліття заснування М. П. Драгомановим „Української Друкарні” в Женеві, яка проіснувала рівно 43 роки, бо була зліквідована в 1919. Не абиякий ювілей, бо рідко яка українська національна інституція має такий довгий вік на чужині. Оскільки мені відомо про цю друкарню досі в нашій мемуаристиці не було ні споминів, ні друкованих праць. Доля мені судила жити в Женеві коло 40 років безвиїздно і застати в живих кількох людей українців і чужинців, які знали особисто Драгоманова і дещо з діяльності друкарні та її директора-друкаря А. Ляхоцького. Останнього я знав з 1909 року до самої смерти його, тобто десять років. Знав його удову та чимало приятелів. У спадщину мені перейшов навіть його маленький архів. Отож хочу тут коротко занотувати те, що знаю і ще не забув, і подати деякі відомості нікому тепер уже напевно невідомі. Українська друкарня в Женеві це поважна сторінка з нашого минулого, і про неї варто знати більше не тільки науковцєві істориків чи архіварєві, а й пересічному громадянину. Обставини так склалися, що цю розвідку я писав не як науковий твір, а скорше як спомин і тому не буде вона розмежована так стисло на розділи, які я дав уже по закінченні. Буде вона мати чимало огріхів та прогалин, тому що, на жаль, я не мав можливості переглянути всі джерела, напр. листування М. П. Драгоманова, в яких напевно можна було б багато знайти цікавого, що торкається безпосередньо друкарні. Але, поперше, я тих джерел або не мав або не міг мати під рукою, працюючи на селі в горах, далеко від своєї бібліотеки. Подруге, як це я вище згадав, спочатку я не мав на меті писати наукову розвідку, а лише коротенькі спомини для преси. Про друкаря Антона Ляхоцького я пишу трохи більше, ніж про Драгоманова, оскільки це торкається друкарні або деяких деталей з його побуту в Женеві, досі мало або зовсім невідомих. Спис клієнтів друкарні очевидячки дуже неповний, так само, як і реєстр друків, що вийшли з „Української Друкарні” також неповний, особливо щодо творів не українських. Не всі мої розділи однаково повно розроблені.

Вступ

5 червня 1876 р. начальник Головного Управління в справах друку в С.-Петербурзі — Грігор'єв видав тасмний циркуляр про заборону української літератури або, як висловлювався оригінал: „Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на малороссийском наречии воспретить”. Це був наказ російського імператора з 30 травня того ж року. Кілька місяців після того цей наказ був офіційно оголошений в урядовому „Правительственному Вестнику”. Трохи раніше був закритий у Києві „Юго-Западный Отдел Географического Общества”, заснований у 1873 р., в якому працювали видатні українські вчені, як В. Антонович, П. Житецький, П. Лебединцев, М. Левченко, С. Ніс, П. Чубинський, А. Русов, Г. Галаган, М. Драгоманов та інші. У зв'язку з цим у лютому 1876 р. примушені були виїхати, хоч і легально, за кордон М. Драгоманов і М. Зібер. Для тодішніх українських патріотів стало ясно, що треба взятися до інших метод боротьби, так зв. „Комітет XII” Української Громади у Києві і в Одесі ухвалив вислати закордон свого відпоручника для захисту прав українців Росії. Рішено було доручити це діло Мих. Петр. Драгоманову.

I. Виїзд М. Драгоманова на еміграцію. Заснування друкарні в Женеві. Перші роки й перші друки.

Після недовгого перебування у Відні М. Драгоманов приїхав восени 1876 р. до Женеви і тут оселився та розпочав на засоби Української Громади видавати різні українські видання періодичний орган „Громада” та провадити енергійну акцію за перебування Російської Імперії на федерацію автономних країв різних народів, а в першу чергу України. Ще будучи у Відні, Драгоманов видав там вельми цікаву брошуру п.з. „По вопросу о малорусской литературе”, де оповів про переслідування в Росії українського слова. Ця брошура була видана російською мовою в кількості 2000 прим. і продавалася по 75 крейцарів або 1 фр. 50 сант. Але цензурні умови Австро-Угорщини не сприяли проєктованій його діяльності і тому власне Драгоманов переїхав до вільної Швейцарії, хоч була мова і про Англію. Скоро по своїм приїзді до Женеви, вже на початку 1877 р., Драгоманов розпочав співпрацювати в женеvському часописі „Le Travailleur” разом із відомим географом Елізе Реклю, А. Арно, Мих. Жуковським і іншими поступовими демократами анархічного напрямку.

В „Le Travailleur” Драгоманов помістив важливу статтю „Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois”. Ця розвідка була потім передрукована по-італійськи в журналі „Rivista Internazionale del Socialismo”. Написав там він і інші статті, як про те згадує в своїй „Автобіографії”. Одночасно в Женеві Драгоманов шукав сприятливих обставин для регулярної ви-

давничої діяльності. Він добре розумів, що без власної друкарні неможливо обійтися не лише з погляду економічного, але й щоб мати повну незалежність політично-індивідуальну. Драгоманов дуже добре бачив, що в цім осередку політичної російської та іншої еміграції йому доведеться витримати серйозну боротьбу з різного роду соціалістами, нігілістами, терористами всеросійсько-імперського масштабу.

За вказівками своїх тодішніх знайомих, головню Мих. Жуковського, що належав до однієї з еміграційних груп, Драгоманов увійшов у зносини з гуртком анархістів, послідовників відомого Бакуніна, які тоді мали друкарню в Женеві в дільниці Eaux Vives, 26, Chemin Montchoisy, де друкувався їх орган „Работник”. Як відомо, Михайло Бакунін тверезо й прихильно дивився на право незалежного існування українського народу, і тому Драгоманов найбільше міг мати симпатії до цього гуртка. В той час газ. „Работник” уже не виходила. Варто згадати, що в цій друкарні була надрукована українська так зв. „Золота Грамота”, що стала підставою для заворушень серед селян Чигиринського повіту на Київщині, де головну роллю грав Стефанович що й привіз із Женеви цю „Тайну Височайшу Грамоту”. Отже Драгоманов купив, мабуть на початку умовно, цю друкарню, маючи певну обіцянку одержати гроші, а може їх частинно вже й маючи, від київської Громади, а одночасно забезпечившись поміччю свого приятеля і співробітника Сергія Подолинського, політичного емігранта, сина дуже заможних батьків. Скільки було заплачено за друкарню без машин і на яких умовах, невідомо. Можливо, що в деяких листах Драгоманова про це щось сказано.

Натомість знаємо, що в цій друкарні, ще під старою управою росіян-анархістів б. „Работника”, ще як вона була на 26, Chemin Montchoisy було надруковано за особистою відповідальністю Драгоманова вісім різних брошур українською та російською мовами. В кінці ще 1876 р. там вийшло дві брошури: I. „Про багатство та бідність”. Розмова перва. 1876. сс. 30. Автор, місце друку і друкарня не зазначені. Наклад був, як це зазначено на авторськім примірнику, що зберігається у мене, — 3000 прим. Це є 2-ге видання брошури, написаної С. Подолинським. Перше видання було в 1875 р. у Відні. Ця перша брошура соціалістичного змісту українською мовою С. А. Подолинського своїм змістом попереджала видану в тім же 1875 р. у Відні того ж автора „марксиста” п.з. „П а р о в а М а ш и н а” і ідейно з нею зв'язана. Серед свого архіву знайшов я дуже рідкий примірник перекладу цієї брошури „Парова Машина” на французьку мову п. з. „La Machine à Vapeur”. Conte socialiste. Traduit de l'oukrainien. Marseille. Jean Lombard, éditeur-libraire. 12, rue de Templiers, aux bureaux du journal socialiste „Le peuple libre”. Imp. Gén. J. Doucet. 1881, 16°, ст. 26, ціна 25 сантимів. Цікаво, що назва цієї брошури первісно була подана французькою мовою, як „Le Mécanique Russe”, а потім наголо-

вок був заліплений папірчиком з надруком, поданим угорі. Про це видання згадує проф. М. С. Грушевський за книгою Benoit Malon, Париж, 1882 р., в своїй праці про Драгоманова: „З починів українського соціалістичного руху” (Відень 1922) на с. 41, але як видану у Відні в 1875 році по-французьки, коли Подолинський видавав там соц.-економічні брошури з Остапом Терлецьким. Отже ця брошура не була написана Подолинським французькою мовою, бо французьке її видання в Марселі (Франція) подає, як переклад з українського. А втім, можливо, що її перекладали двічі: один у 1876 на українську, а другий раз у 1881 на французьку з віденського видання. Як свідчить М. Грушевський на підставі листування Драгоманова і Павлика, перше видання брошури (віденське). „Про багатство і бідність” було „пізніше очищене М. Драгомановим”, тобто ним справлене і доповнене та зредатоване для женецького видання в кінці 1876 р. і то за згодою автора. Хоч ця брошура друкована в Швейцарії, проте зазначено на ній що коштує 10 крайцарів. Друга брошура була видана 27 листопада 1876 р. російською мовою: М. Драгоманов — Турки в н у т р е н н и е и в н е ш н и е. Письмо к издателю „Нового Времени”. Женева. Базель. Лион. Н. Georg, libraire-éditeurs, 1876. Друкарня зазначена Imprimerie Russe. Eaux-Vives, Chemin Montchoisy, 26, сс. 30 і підзаголовок французькою мовою: Les turcs du dedans et du dehors і німецькою: Die inneren und auessern Tuerken. Наклад був, — за моїми нотатками, — 2000 прим. Ціна 1 франк. Є переклад сербський.

В 1877 році друкарня працювала повним ходом, хоч у Драгоманова справа з коштами для видання часопису „Громада” далеко ще не вяснилися. Мав він багато проєктів і деякі вже почав здійснювати, навіть передчасно, як от справу з вид. „Славянської Громади”, для якої написав був „Передне Слово” — 16 сторінок і розпочав друк своєї капітальної розвідки „Пропащій час”, якої було надруковано 56 сторінок і вони незброшуровані залишилися на складі у Кузьми до ліквідації самої друкарні. Позатим у цьому році було надруковано три важливі брошури українською мовою:

1. „Про те, як наша земля стала ненаша”. Липський, 1877. сс. 88. (Наклад 3000 прим.). Друкарня не зазначена, але брошура друкувалася в друкарні „Работник”. Місце друку зазначене, як Липський, тобто Ляйпціг, для конспірації. Автор також не зазначений, а ним був М. Драгоманов.

2. Друга брошура того року вийшла з-під пера С. А. Подолинського (авторство його на книжечці не зазначене) „Прохліборобство”. Розмова третя. „Як де земля поділена і як би треба їй держати”. Місце видання теж зазначене для конспірації, як і попередньої, як Липський і рік 1877. Сторінок має 176 малого формату 16-ки. Друкарня не зазначена. Наклад був теж 300 прим. З приводу цих

двох брошур проф. М. Грушевський у згаданій своїй розвідці на с. 20 і даліше на с. 61 пише, що „1877 року вийшла його, С. Подолинського, велика аграрна брошура „Про хліборобство... під іменем Липського”. Це є очевидний ляпсус у праці нашого видатного історика, бо брошура видана анонімно, а як місце друку зазначено, як я це вище зауважив, „Липськ” замість Ляйпцігу.

Вкінці третя книжка, що вийшла з друкарні в 1877 році, це розвідка М. Драгоманова — „Народні школи на Україні і серед життяа і письменства в Росії”. „З виданья „Громада” Женева - Базелль - Ліон. Н. Georg, libraire-éditeur 1877. Ціна 3 франки. Французький підзаголовок був такий: „Les écoles populaires en ukrainien”, par M. Dragomanow. Книжка ця написана 27 липня 1877. 152 сторінки і наклад був лише 500 примірників, мабуть тому, що ця розвідка мала бути друкowana в т. II „Громада” в наступному році, так само, як надруковані два аркуші, сс. 30-56, про „Вольности Війська Запорозького”. Але вони не були там уміщені (в т. II „Громада”) може з технічних міркувань. Інші чотири видання того першого року існування „Укр. Друкарні” були російською мовою, з них дві написані Драгомановим, один збірник імовірно був зредагований С. Подолинським (принаймні так думає проф. Грушевський) і нарешті одна відозва колективна росіян і українців (див. Реєстр видань).

II. Приїзд і співпраця А. Ляхоцького-Кузьми, як друкаря.

З приїздом до Женеви А. М. Ляхоцького, в березні 1878 р. тоді, а може й на самім початку року, друкарню перевезли з 26, Chemin Montchoisy на Chemin Dancet 15 в дільницю Пленпале — Plain-palais (тепер цей будинок уже має за кадастром № 20), власне на ту саму вулицю, де мав мешкати М. Драгоманов під ч. 14. Тоді він ще мешкав на 19, rue de Lausanne і на 24, rue des Tranchées de Rive аж до 1881 року, коли нарешті міг перенестися ближче до друкарні і замешкати на першому поверсі вілли, що належала родині давньої аристократії Женеви Revillot de Muralt, які стали потім щирими приятелями Драгоманових. На стіні цього будинку в 1930 році заходом української колонії в Женеві і з нагоди 35-ліття з дня смерті Драгоманова вмуровано таблицю з написом, що там мешкав від 1881 до 1889 року великий син України. Але до 1881 року друкарня ще частинно належала до політичного гуртка „Работник”, а тому на декотрих, навіть українських виданнях з того часу зазначається, що вони друкovanі в „типографії” або „печатні” — „Работника”, або „Работника” і „Громади”, або просто „Громади”. Лише коли з 1881 р. в цій друкарні почало друкуватися „Вольное Слово”, яке редагував Мальшинський, а потім Драгоманов, і коли вона вже була цілком сплачена попередньому власникові — „групі анархистов — бакунинцев”, почала зватися „друкарнею Вольное Слово”, а для

інших українських і чужих видань просто „Українська Друкарня або „Imprimerie ukrainienne” з адресою на 15 Chemin Dancet. Були іноді й інші варіації в назвах, але ніколи вона не називалася друкарнею „Кузьми” чи „Ляхоцького”, а тим більше „друкарнею Драгоманова”. Фактично вона належала всій Україні, українському народові, так само, як і її видання, оскільки ті, хто для того працював, не мали претенсій за свою роботу.

Так було аж до 1890 року, бо хоч головний друкар і її директор Антін Михайлович Ляхоцький, відомий більше під іменем „Кузьми”, вже з 1880 року мешкав на 11, Route Caroline, куди він переніс частину шрифту, мешкання на Chemin Dancet ще залишалася за друкарнею. Аж коли Драгоманов в 1889 році виїхав до Софії у Болгарію, Кузьма перевіз остаточно всю друкарню до свого помешкання на 11 Route Caroline, де він мешкав, і міг там спокійно працювати. Від 1886 р. Драгоманову припинилася всяка грошова допомога з батьківщини й він уже не тільки нічого не міг видати, а навіть збирався, як писав 2 лютого 1886 до Києва, виїздити до Південної Америки. Але ще три роки Драгоманов змагався з бідюю і тягнув при допомозі Миколи Ковалевського, часто недомагаючи на серце, аж поки його майбутній зять проф. Іван Шишманов не допоміг улаштуватися професором на софійському університеті в Болгарії. Відіграв тут деяку роль і д-р Капітон Юрієв, що тоді був придворним лікарем у болгарського царя.

Мушу тут додати, що хоч друкарня була переревезена, в 1891 і 1892 вийшли ще дві публікації з зазначенням друкарні на 15, Chemin Dancet, але це тому, що вони там почали складатися.

Натурально, що з виїздом Драгоманова „Українська Друкарня” мусіла пристосуватися до нових умов, і тому на початку дев'яностих років вона вже перебуває під виключною управою свого директора Кузьми, ніколи формально йому не належачи, як власникові. Друкарня містилася в помешканні Кузьми в маленькому будиночку у дворі на 11, Route Caroline, за мостом через річку Арва в дільниці Акація. Це було помешкання в три кімнати з кухнею і маленьким садочком якраз під вікнами друкарні. Сама друкарня мала лише друкарські столи з різних шрифтів та малий ручний прес для відбивання коректур, та ще малу теж ручну машинку для відбивання різних дрібних замовлень, як от афіш, програм, візитових карток, ковертів чи дрібних проклямацій, відозв тощо. Від цих замовлень фактично й залежало життя друкаря Кузьми та й самої друкарні. Не один раз, — оповідав мені Кузьма, — бувало, що за незаплатений за мешкання чинш „описували” друкарню, тобто подавали до суду. Жадних друкарських машин ніколи друкарня й не посідала, а набори різних книжок, брошур або, як інколи траплялося, й періодичних видань, треба було візком відвозити самому Кузьмі чи з відомим тоді

жидом-комісіонером Ратутом до сусідніх швейцарських друкарень, як от Chaulmontel (12, rue des Rois) або Ed. Pfeifer (6, Bd. G. Favon), де зроблені композиції („склад“) на слов'янських мовах відбивалися, брошурувалися і в готовому вигляді знову привозилися до Кузьми або просто до того, хто замовляв.

А втім треба зазначити, що в 1902-1904 рр. частина друкарні разом із своїм друкарем Кузьмою містилася в маєтку відомого толстовця (приятеля гр. Льва Толстого, письменника) Павла Бірюкова, в місцевості Оне — Опех коло самої Женеви, і навіть ця адреса: 47, Opex s/Genève значилася в той час на друках „Української Друкарні“. В тому маєтку в більш, ніж примітивних умовах, мешкав Кузьма, розводив свиней під час безробіття і ходив коло городів. З того часу збереглася цікава листівка з портретом Кузьми, до речі досить удалим, і стадом свиней з написом: „І в мене своє стадо!“ та заголовком „Знаменитость XIX-XX ст.“ і дати з життя Кузьми: 1853 (народження), 1877 (приїзд за кордон), 1903 (одруження) і 19... з знаком запитання — смерти. В цій картці весь духовий і гумористичний образ Кузьми. Отже в цьому маєтку мешкав і Кузьма, аж поки не приїхала з Росії його жінка і тоді вони знову влаштувалися більш по-людському на старому мешканні 11, Route Caroline, де друкарня й закінчила своє славне життя в 1919 році. Звідти Кузьма поїхав умирати до приятеля д-ра Юрієва в Льозанну в 1918 році. Про Кузьму я ще писатиму в окремому розділі так само, як і про ліквідацію друкарні, а тут згадаю дещо з її попередньої діяльності.

Отже „Українська Друкарня“ в Женеві існувала від 1877 до 1919 року, рівно 43 роки. Один рік — 1919 — без Кузьми.

1. Два роки вона була на 26, Chemin Montchoisy (1877-1878).
2. Дванадцять років була на 15, Chemin Dancet (1878-1890).
3. Два роки перебувала в Опех s/Genève (1902-1904).
4. Двадцять сім літ, решту часу, в помешканні Кузьми на 11, Route Caroline (1890-1919), без двох років, коли була в Оне.

Кузьма керував друкарнею й працював у ній від 1878, коли він приїхав з Відня до Женеви. Попередні роки друкарня була в руках анархістів-росіян. Один рік справами орудувала дружина Кузьми Марія Ляхоцька-Рулева. Кузьма працював із Драгомановим несповна дванадцять літ. Але він і після виїзду Драгоманова видавав деякі українські книжки, хоч і спорадично та мало й очевидно не своїм коштом. Ось перелік цих видань українською мовою:

1. П о е з і я і Т. Г р. Ш е в ч е н к а, заборонені в Росії. сс. 248, 16°. Ціна 3 франки. Imprimerie Ukrainienne. Genève. 15, Chemin Dancet. Женева. H. Georg, libraire. Прага Eduard Valečka. Це видання стереотипне, бо таке саме було видане через рік, але з іншою обкладинкою.

2. Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Росії. Наклад редакції Народу. Ціна для передплатників Народу та Хлібороба — 1 гульден. Для інших 1 гульд. 50 кр. Женева. Українська друкарня. 1891.
3. Євангельська віра в старій Англії. Написав Михайло Драгоманов. Женева. Українська друкарня. сс. 16.
4. Куліш Олелькович Панько. Дзвін Староруські думи й сьпіви. Женева 1893. Українська друкарня. сс. 239+VI. Н. Georg, libraire-éditeur.
5. Позичена Кобза. Пересьпіви чужомовних сьпівів. Пересьпівував же их Куліш Олелькович Панько. Виступцем первим ис кобзою. Печатано в Женеві в Українській Друкарні р. Б. 1897. сс. 120.
6. Щирі слези над могилою П. А. Куліша. Женева. Українська Друкарня. 1897. сс. 25.
7. Бог на Україні! — The God of the Ukraine. Поема. Из города Wilkes Barre от православного дяка українського козака Омеляна Прозори. 1896 р. Печатано в Женеві в Українській Друкарні. (Коштом автора) 1899. сс. 48.
8. С. Д. — Німецька Революція в марті 1848 року. (Переклад). Ціна 10 коп. Женева. Українська Друкарня. 1902. сс. 32.
9. С. Д. — Царі, Пани а Люди. Женева. Українська Друкарня. 1903. сс. 46, на обгортці гравюра.

Інші друковані Кузьмою видання чужими мовами, головно російською, зазначаємо в окремому реєстрі. Цілком можливо, що в цьому реєстрі поминено деякі брошури. В розділі про ліквідацію друкарні я скажу, в якому стані перебував після смерти Кузьми „архів” Друкарні, якщо він дійсно був, та її видання.

Розділ III. Бюджет. Статистика. Наклад видань.

Який був бюджет „Української Друкарні”, ніхто напевно тепер не зможе сказати, навіть, якщо в листуванні Драгоманова розкидані деякі урвчасті вказівки. Імовірно, що вона не мала ніколи жадного сталого бюджету. Жадних касових книжок не провадилося. Тоді подібні чужинецькі, емігрантські підприємства навіть не платили податку, а значить не мали потреби вести рахунки. В ті часи все робилося на слово по революційному довір'ю і платилося — якщо платилося — також у міру можливости. Аджеж тоді позивати когось до суду вважалося великим моральним злочином, до якого ніколи не доходило майже до першої війни 1914 року.

На початку я згадував, що Драгоманов, виїжджаючи за кордон, мав усе ж таки розраховувати на спеціальний фонд, залишений Я. М. Шульгиним київській Громаді на організацію закордонного видавництва, в сумі 12,000 рублів або за

тодішнім курсом коло 36 тисяч шв. франків. Це була на той час досить поважна сума, та, на жаль, її в цілості Драгоманову не доручили і до банку на його рахунок не поклали, а висилали оказійно, неточно і крім того, витрачали поза діяльністю Драгоманова. Правда, ще в Києві ця Громада згоджувалася платити йому річно по 1,200 рублів або коло 3,600 франків, але в дійсності Драгоманов не одержував і третини. Через два роки з того капіталу залишилася тільки половина і на початку 1878 р. в згаданому вище листі йому вже обіцяли тільки половину, але й те все були лише обіцянки, і фактично він жив без певного, хоча б мінімального, бюджету, а він же мусів утримувати Кузьму й один час Михайла Павлика. Правда, тоді дуже скромний прожиток коштував у Женеві в три-чотири рази дешевше, ніж тепер. Та все ж треба було мати гроші. Так само не знаємо тарифу друку Друкарні. Правдоподібно його фактично й не існувало, бо умовлялися з клієнтами, скільки хто може дати та й то, щоб не було жадного заробітку поверх загальних видатків, аби тільки повернути видатки, бо як же то можна було заробляти на революціонерах! Невідомо, на решті, скільки платні одержував за свою роботу Кузьма. Відомо одначе, що пізніше, в дев'яностих і дальших роках Кузьма, щоб існувати й утримувати свою родину, жінку й дитину, мусів постійно працювати, як складач, по різних женевських друкарнях, а востаннє в друкарні „Атар”, що мала слов'янські черенки, на Charmilles. Вдома ввечорі він виконував свої замовлення, а як траплялася більша робота, тоді йому допомагала його дружина, що навчилася складати й усього друкарського ремесла. Друкарня ніколи не мала найманих робітників за винятком періоду, коли в ній друкувалося „Вольное Слово”. Взагалі друкарня була весь час зорганізована на кустарний зразок, на російський спосіб, тобто без порядку, чистоти й гігієни. Це я бачив на власні очі від 1909 року, коли на вакаціях приїздив до Женеви, а від 1914 р. постійно, коли ми співпрацювали в заснованій „Українській Громаді” і часто зустрічалися. Як було в друкарні, коли вона містилася на 15, Chemin Dancet, оповідала мені в 1930 році мадам Guieulmin, femme de ménage, прибирачка, яка приходила робити сякий-такий порядок у помешканні. Цього вимагав санітарний нагляд муніципалітету, а то може й того не було б. Отже, добре пригадуючи ті часи, вона нарікала, що в приміщенні був неможливий нелад, бруд і нехлюйство царювали правдиво нігілістичні: „C'étaient des anarchistes russes, bien pauvres diables!” Містилася тоді ця друкарня на партері у дворі, з правого боку будинку, в дійсно антисанітарних умовах, а потім по п'яťох роках Кузьма переніс її на другий поверх, до кращого помешкання, але туди часто приходили ночувати різні бездомні революціонери. Кузьма, поки не одружився, здебільшого не ходив обідати до ресторанів, а споживав, дуже часто з випад-

ковими гiстьми, в куточку друкарнi те, що купував у сусiднiй крамницi, запиваючи незмiнним емигрантським чаєм.

Вертаючися до матерiального забезпечення друкарнi, треба на пiдставi „Споминiв” Драгоманова зазначити, що лiтом 1880 р. її зовсiм були залишили без нiяких засобiв. Тодi вiдомий український марксист i революцiонер — учений економiст С. Подолинський запропонував узяти видання „Громади” на свiй кошт i навiть утримувати М. Павлика i А. Ляхоцького. С. А. Подолинський був однак у дуже заможних батькiв. Д-р медицини, енергiйна, хоч хороблива людина, вiн в кiнцi 1877 р. оселився у Францiї в Монпельє, але часто приїздив до Цюриху й Женеви й був одним iз постiйних свiвпрацiвникiв полiтичної дiяльностi Драгоманова на чужинi. Павлик, третiй член їх гуртка, мешкав у Подолинського пiвроку. Через скрутний матерiальний стан Драгоманов нарештi погодився на те, хоч передбачив, що з того проєкту нiчого не вийде. Але Подолинський дав грошi, i можна було випустити два числа українського часопису „Громада”, накладом по 1000 примiрникiв — „Громади”. Українська Збiрка №№ I, II, III вийшли в 1878 р. поза цiєю згодою). Отже за друк i вiдбиття в швайцарськiй друкарнi С. Подолинський заплатив точно за рахунками, не даючи нiкому грошей на руки. Тодi ж виникла думка перенести друкарню до Монпельє, i Подолинський узав на себе всi видатки. Але незабаром вийшло прикре непорозумiння у Драгоманова з Павликом, а потiм сталася справжня катастрофа в родинi Подолинських. Насамперед пiд натиском царського уряду батьки Подолинського припинили присилати йому грошi, i вiн опинився без жадних засобiв i переїхав з Женеви знову до Монпельє, де у нього померло двоє дiтей, i вiн психiчно захворiв, а незабаром i помер. У Женевi справи з друкарнею далi йшли свiм нужденним емигрантським порядком. На щастя Драгоманов тодi заробляв як свiвробiтник, а потiм як редактор „Вольного Слова”, яке, будучи органом земства, стояло матерiально мiцно, i тому Драгоманов мiг скромно жити з роудиною i навiть, за спорадичною пiдмогою з України, ще й видавати деякi українськi публiкацiї. Тодi вийшли рiзнi брошури-вiдбитки з його статей, том V-ий „Громади”, „Української Збiрки”, потiм „Полiтичнi Пiснi” ч. I, розд. 1-ий i в 1884 р. брошура „Вольний Союз — Вiльна Спiлка”. Цю останню видано коштом Миколи Васильовича Ковалевського й кiлькох лiберальних земських дiячiв. Київська Громада, як це ми вже згадували, залишила Драгоманова напризволяще ще з середини 1882 року. На одержанi засоби Драгоманов мiг триматися з бiдою й видати ще в 1885 р. Шевченкову поему „Марiя” російською мовою з примiтками, а також ч. I, розд. 2-ий „Полiтичних Пiсень”. А бiльше вже до кiнця свого побуту в Женевi нiчого не видавав, крiм чотирьох дрiбних брошур, головню, російською мовою: I. „Писмо Н. И. Костомарова к издателю „Колокола” 1885,

сс. 15+X. Видання „Громади”. Женева. 2. „До суду земляків”. Листок на 4 сторінки. Женева. 3. „На кануне нових смут”. Женева 1886 сс. 24 і нарешті 4. Либерализм и земство в России” (1858-1883). Відбитка з журналу „Свободная Россия”. Женева. сс. 65.

Мушу ще додати, що до адміністративних справ друкарні Драгоманов рідко коли втручався, але свої грошові зобов'язання намагався завжди виконувати, навіть беручи з власних заробітків або з тієї допомоги, яку іноді присилала йому його сестра, О. П. Косач (Пчілка). Ніколи він не залишав свого друкаря Ляхоцького, навіть коли сам з родиною бідував.

Щодо накладу окремих видань „Української Друкарні”, то найбільший, 3000 прим., мали лише три перші популярні брошури, видані в 1876-1877 рр. Всі політичні брошури російською мовою друкувалися лише по 1000 прим., за винятком першої „Турки внутренние и внешние” з 1877 р. — 2000 прим. Певно Драгоманов зауважив, що наклад великий і зменшив далі вдвічі. „Громада” друкувалася так:

Т. I — 2000 прим. в 1878 р. „Передньє Слово”.

Т. II — 1000 прим. в 1878 р. „Звістки про Україну”.

Т. III — 500 прим. в 1878 р. „Лихі Льуде”.

Т. IV — 1000 прим. в 1878 р. „Шевченко, українофілії й соціалізм”.

Т. V — 1000 прим. в 1882 р. „Звістки з України” й ін.

Кишеньковий „Кобзарик”, стереотипне видання, книжки I і II з 1881 року, мали наклад лише по 500 прим. і тому тепер надзвичайно рідкі, навіть унікальні бібліографічні, бо навіть Бібліотека ім. Шевченка у Львові їх не посідає. Може моя бібліотека має останні примірники, і я радий, хоч як було мені прикро відмовляти покійному проф. Ів. Раковському, який про те прохав, що таки не вислав своїх примірників до Львова, бо не мав би тепер і тих. Комуністам вони непотрібні.

Так само розвідка Драгоманова, окреме видання про „Народні Школи” (1877) мала наклад 500 прим. Книжечку білоруською мовою (цікаво, хто той переклад робив? Я не міг довідатися) переклад з українського „Про багацтво та б'єдносць” надруковано теж у 500 примірниках. Решта драгоманівських видань, як „Листок Громади”, „Життя й Здоровля”, „Хіба ревуть воли”, „Ремесла й фабрики”, „Вільна Спілка”, „Політичні Пісні”, „Громада, українська часопись” та інші друкувалися лише по 1000 примірників.

Склад видань завжди був у книгарні H. Georg à Genève, rue Corratèrie, яка мала філії в Базелі і в Ліоні (Франція). Ще під час першої війни — 1914-1917 — ця книгарня мала на продаж усі видання „Української Друкарні”, а потім усе, що мала, продала на папір! Оповідав мені управитель книгарні, що книгарня мала клопіт з тими книжками, яких було чимало, бо не знала, кому їх звернути, бо колись одержувала лише на

комісійний продаж. Жадного українського архіву ця книгарня ніколи не мала.

Від кінця 1876 р. до ліквідації в 1919 р. в „Українській Книгарні”, заснованій М. П. Драгомановим, було надруковано, як не помиляюся, а це майже напевно, особливо щодо російських книжок, різними мовами — 112 різних книжок і брошур, з них

українською мовою було	37
білоруською мовою було	1
російською мовою було	71
французькою мовою було	3

З цих видань Драгоманов написав цілком або частково (передмови, примітки, тощо) — 56 книжок різними мовами.

За перебування Драгоманова в Женеві, тобто від 1876 до 1890 р. в Українській Друкарні було надруковано 69 видань, з них українською мовою 28 і поміж ними одна латинськими літерами: в 1882 р. „Marija maty Isusowa. Wirszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanowa. ст. 72, 32°.

Лише три брошури було видано французькою мовою:

1. M. Dragomanov, La littérature Oukrainienne proscrit par le gouvernement russe. Genève 1878, ст. 42, 8°.

2. (M. Dragomanov), A l'opinion publique des peuples civilisés! Genève 1880, ст. 4, 8°.

3. M. Dragomanov. Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. 1881, ст. 16, 8°.

Не згадую тут інших брошур, чужими мовами, що вийшли у Швайцарії, напр. у Цюріху або й в Женеві, але не в Українській Друкарні. Одначе на цьому місці мушу зазначити, що анонімна французькою мовою, п.з. „La Nation Opprimée”, ст. 32, м. 8°, що вийшла в Женеві в 1895 р. з друкарні Fr. Weber, rue Lévrier, 3, без усякого сумніву не належать перу П. М. Драгоманова, як те намагається довести його син проф. С. М. Драгоманов у статті „Незваний серед українців твір М. Драгоманова” („Українські Вісті” Н.-Ульм, з 4 червня 1950 р. ч. 45). Правдоподібно, цю вельми цікаву брошуру написав Борис Грінченко.

Оскільки мені вдалося устійнити, в „Українській Друкарні” в Женеві виходило різними мовами книжок і брошур, не рахуючи періодичних видань, листівок, проклямацій, програм, відозв тощо за роками:

1876	2	1895	1
1877	10	1896	9
1878	10	1897	2
1879	5	1899	2
1880	12	1900	2
1881	11	1901	3
1882	7	1902	7
1883	4	1903	1

1884		1	1904		1
1885		5	1905		1
1886		1	1908		2
1889		1	1915		3
1890		2	1917		2
1891		1			
1892		1			
1893		2			
1894		1			
					Разом 112
					В пропущених роках нічого не виходило.

Устійнити точно число й назви видань, які друкувалися в „Українській Друкарні”, надзвичайно тяжко, тепер майже неможливо. В Женеві не було закону, що примушував би видавця подавати адресу друкарні, а дуже часто видавці політичних памфлетів та брошур не хотіли навіть зазначувати, де вони їх друкували. Нарешті часто задовольнялися зазначенням швейцарської друкарні, де видання мало тираж і брошуровку. Були випадки, що Кузьма сам відмовлявся ставити фірму української друкарні, напр. на різних релігійних книжках і метеликах, що видавалися під час першої війни. Тому треба припускати а priori, що друкарня друкувала, власне складала, далеко більше видань, ніж тут зазначено.

На початку друк був чіткий, хоч шриффт, куплений у „Работника” був не новий, — пізніше літери щораз більше зуживалися, так що Кузьма мусів докупувувати за свої власні гроші.

Розділ IV. Співробітники видань. Клієнти друкарні.

Фактично увесь тяжкий віз діяльності в Женеві тягнув на собі один М. П. Драгоманов. В деякі періоди допомагали йому на місці Сергій Подолинський, Михайло Павлик та Хведір Вовк. Властиво в „Громаді” тільки їх статті і поміщені, за винятком оповідання Рудченка (Панас Мирний) та допису з Галичини Володимира Навроцького, що незабаром помер. Але ідейно, листуванням міг він числити ще на Івана Франка, М. В. Ковалевського, Миколу Зібера, О. Русова, О. Терлецького, Михайла Жуковського, Сергія М. Кравчинського і ще декого. Взагалі Драгоманов на чужині був ізольований і його діяльність була незрозуміла для багатьох. Може ще й до сьогоднішнього дня.

Окрім творів М. Драгоманова друкувалися в „Українській Друкарні”, в хронологічному порядку, твори таких осіб: С. Подолинського, Т. Шевченка, М. Жуковського, Ф. Волховського, М. Павлика, П. Мирного-Рудченка, Н. Морозова, А. Мальшинського, В. Дебагорія-Мокрієвича, П. Куліша, О. Прозори, О. Мірбо, Л. Толстого, М. Горького, Старичка Александра, А. Барикової, К. Гавлічка, свящ. Г. Гапона, Г. Гайне, В. Лункевича, В. Чернова-Гарденіна, Е. Кирницького, Л. Юркевича-Рибалки та інших кількох (псевдонімів).

В „Українській Друкарні” склалися й різні періодичні українські та інші слов'янські часописи:

1. ГРОМАДА, Українська Збірка, три томи в 1878 р. т. IV в 1879 р. і т. V в 1882 усі під редакцією М. П. Драгоманова і постійному співробітництві лише трьох людей — Подолинського, Павлика і Вовка — та випадковому ще трьох осіб: В. Навроцького, П. Рудченка та невідомого, що ховався за літерами Л. Л.
2. ЛИСТОК ГРОМАДИ, неперіодичний додаток до „Громади” ч. I за 1878 р. з цікавою статтею М. Драгоманова п.з. „Коли битись, то не миритись!” Більше того „ЛИСТКА” не друковано.
3. ОБЩИНА, щомісячник, соц.-революційний журнал, що почав виходити по-російськи від січня 1878 р. під редакцією С. Кравчинського-Степняка і при співробітництві М. Драгоманова, Раллі, Клеменса, Жуковського, Черкезова, Аксельрода й Стефановича. Ще наприкінці 1877 р. в друкарні „Работник” було надруковане програмне повідомлення про проєктований вихід місячника „Община”. Це „Объявление” має 8 сторінок друку, складене з участю Драгоманова і ним підписане. Дійсно в 1878 р. вийшло дев'ять чисел і в ч. 3-4 поміщено статтю Драгоманова п.з. „За что старика обидели и кто его обижает?”. Стаття ця вийшла тоді ж і окремою відбиткою, як брошура. В останнім ч. 8-9 теж поміщено відповідь Драгоманова п.з. „Украинская ГРОМАДА в рецензии г. Стефановича”.
4. ГРОМАДА Українська Часопись, впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолинським. Рік V. Число 1, 1881 р. сс. 1-136 і число 2 того ж 1881 р. сс. 137-240. Видатки за ці дві книжки оплатив С. Подолинський, як про це ми згадували вище. Співробітники ті самі, три редактори і додатково дві сестри Павлика та невідомий кореспондент під літерами С. К.
5. ВОЛЬНОЕ СЛОВО — La Parole Libre — еженедільне видання. Виходило три роки: № 1, 8. 8. 1881 і останнє ч. 61-62 22. 5. 1883 року. На перших 20 №№ зазначено: Типографія „Вольнаго Слова” и „Работника” и „Громады” (в ч. 1), а в наступних „Imprimerie russe. Terrassière, 31. Genève. Від № 21 знову: Типографія „Вольнаго Слова” 15 Chemin Dancet. Genève, так і до кінця. Від того ж № 21 видання вже виходило як двотижневик, кожне число у 16, 20 або й 24 сторінок великого формату у три стовпці друку на кожній сторінці. Перші два роки 1881-1882 редагував А. Мальшинський, а з 1883 року від ч. 52 з 8. 1. 1883 під редакцією М. Драгоманова. Отже він випустив лише десять чисел. Драгоманов почав співробітничати з першого числа і з третього почав містити свою капітальну працю: „Истори-

«еская Польша и Великорусская демократия», яка по закінченні в ч. 20 вийшла окремим виданням малої 8°-ки на 519 сторінок. Переглядаючи це дуже цікаве й тепер ще видання, зустрічаємо в кожному числі статті Драгоманова, з яких декотрі повиходили окремими відбитками, як політичні брошури. Про цей журнал „Вольное Слово” довгий час точилася полеміка (А. Ізгов, В. Богучарський, Б. Кістяковський), бо російські революціонери-соціалісти намагалися це конституційно-демократичне видання оплюгавити, але для нас тоді, як і тепер, участь у ньому Драгоманова і Павлика (він був там до лютого 1882 експедитором) цілком вистачальна. Для нашої теми цікаво навести опінію відомого тоді видавця й книгаря та політичного діяча в Женеві Мих. Елпідіна, який подає в своїм „Библиографическом Каталоге” за 1906 р. на с. 15 таке: „...видавець „Вольного Слова” (А. Мальшинський) мав великі засоби. Складачі друкарні оповідали, що він робив час від часу прийняття для свого персоналу. Співробітники одержували від 500 до 800 і більше франків у місяць за свої літературні праці”. Чи це правда, нам невідомо, скорше схоже на емігрантські плітки.

6. СЛОВОДА, двотижневик сербських емігрантів від 10 грудня 1889 до ч. 16 з 5 серпня 1900 року. Друкарня зазначена від ч. 6 з 25. 2. 1900 як С. Васілевського на 60, Bd. Carl Vogt. Genève, а від ч. 11 з 10. 5. 1900 в Опех s/Genève, де два роки Кузьма мав „Українську Друкарню”. Я посилаю цю надзвичайно цінну колекцію з архіву Кузьми.
7. СВОБОДНАЯ РОССИЯ, під редакцією В. Л. Бурцева і В. Дебагорія-Мокрієвича. Вийшло лише три числа і в кожному є статті Драгоманова: № 1 — фебраль 1889 — дві статті Драгоманова: „Земский либерализм в России” (1858-1883) і „Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд”. № 2 — апрель 1889 — стаття Драгоманова: „Высочайшая резолюция о прозектах о земских начальниках гр. Дм. Толстого”. № 3 — май 1889 — стаття Драгоманова: „И. С. Тургенев и политическая агитация в России в 1862 году”.
8. „СВОБОДНАЯ МЫСЛЬ”. Ежемесячное Обзорѣние под редакціей П. И. Бирюкова. Виходила від серпня 1899 р. на 49, Опех, prés Genève. Склав Кузьма, спершу в себе на Route Caroline 11, а опісля в маєтку Павла Бірюкова в Оне. В 1899 р. вийшло 5 чисел та в 1900 р. ще 7 чисел. Це був орган релігійної секти „духоборів”. В цих 12 числах є багато відомостей про духовний рух українських селян і переселенців до Канади.
9. БОРОТЬБА, неперіодичний орган У.С.-Д.Р.П. під редакцією Левка Юркевича (Рибалка). Вийшло лише

шість чисел: ч. 1 — Лютий 1915 і останнє ч. 6 — березень 1916. Журнал цей складався в „Українській Друкарні”, але на числах помічена Imprimerie Chaumontet Genève, де вони мали тираж, відбивалися на машині.

Багато українців, що тимчасово мешкали або приїздили до Швейцарії й ставали клієнтами „Української Друкарні” або скорше Кузьми, замовляли різні афіші, програмки, візитові картки, папір чи коверти, або різні прокламації, відозви тощо. Перечислити всіх, а особливо „перелетних”, як їх звав Кузьма, просто неможливо, тим більше, що наш друкар ніколи не заготовував замовлень, а навіть боргів. Все ж буде цікаво згадати декотрих, хоч би тому, що вони заходили до Друкарні й були свого роду живим зв'язком з далекою Батьківщиною. Подаю тут список у хронологічному порядку:

1876: Жуковський (родина); Мальований Володимир; Подолинський Сергій і Шульгин Яків. **1877:** Вовк Хведір; Зібер Микола. **1878:** Волховський Фелікс; Кравчинський Сергій; Михалевич А., д-р мед.; Павлик Михайло. **1879:** Кибальчич Микола. **1880:** Дебагорій-Мокрієвич Володимир; Черепакін А.; Чернишов Іван, д-р мед. **1881:** Юрієв Капітон, д-р мед. **1882:** Жеребцови-Б'яконт (родина); Садовський Микола. **1883:** Чижевський Павло. **1884:** Антонович Володимир. **1887:** Дашкевич, д-р мед.; Кобринська Наталія; Окуневська Софія, д-р мед. **1888:** Полінковський Йосип. **1892:** Шишко Леонід. **1895:** Бурцев Володимир. **1896:** Гутовська, д-р мед. **1897:** Гончаренко Агапій, свящ.; Гордієнко, артист. **1899:** Задонська Софія; Прозора Омелян. **1900:** Судзильовський Микола, д-р мед. **1901:** Музіль (Рогдаєв) Микола. **1902:** Лукасевич Євмен, д-р мед.; Юркевич Йосип, д-р мед.; Федорчук Ярослав. **1903:** Романова-Полісадова Оксана. **1904:** Зеліб Артур; Липинський В'ячеслав; Стручевський В. **1905:** Гапон Григорій, свящ.; Коваленко Олександр; Матущенко Панас; Мексін Семен; Якубенко А. **1906:** Галіп Артим; Чикаленко Євген; Чикаленко-Келлер Ганна; Чикаленко Левко. **1907:** Крат Павло; Українська Громада в Женеві. **1908:** Злінченко Кирило; Павловський Остап; Портянуха Олександр; Українська Громада в Парижі. **1909:** Бачинський Євген; Винниченко Володимир; Любарський-Письменний Євген. **1910:** Дивішківський А.; Макарова-Скоропис Ольга. **1911:** Ге Микола; Лебединський Яків. **1912:** Кістяковський Богдан; Королів-Старий Василь; Леванда Анна; Мазуренківни, сестри; Поповицький Дмитро; Русова Софія; Скаржинська Катерина; Скоропис-Йолтуховський Олек-

сандер; Чикаленко-Келлер Ганна; Шемети Володимир і Микола. 1913: Верховський Олександр; Ждановська Юлія; Кайдан; Кулибко (ресторан); Тимошенки В. і С., брати; Фонберг Олександр; Шульга Федір. 1914: Степанківський Володимир; Сулятицька-Вайценфельд Марія; Українська Громада в Женеві; Цеглинський Микола. 1915: Донцов Дмитро, д-р; Жук Андрій; Залізник Микола; Королів Федір; Курило; Левинський Володимир; Лепківський Тит; Назарієв Олексій; Оболенський-Сарматів Володимир; Полісадів Володимир; Семенів Олександр; Ципкин Володимир; Юркевич Левко. 1916: Квасницький Володимир; Козловський Всеволод; Мануїльський Дмитро; Меленевський Маріян; Чикаленко Петро. 1917: Ковалева Петра родина; Севрюк Олександр; Цитович (родина). 1918: Лукасевич Євмен, д-р мед.

Розділ V. Останні роки друкарні. Ліквідація. Деякі дрібні друки.

Останні роки існування „Української Друкарні” в Женеві проходили не гірше попередніх, скорше трохи краще матеріально, бо Кузьма мав постійну роботу метранпажа у великій женевській друкарні „Атар” і мав більше замовлень на різні брошури, спершу від Павла Бірюкова, толстовця, потім від партії соціалістів-революціонерів (В. Чернов), а нарешті з початком війни 1914 року стало приходити більше замовлень на різні друки в зв'язку з емігрантськими імпрезами (віدوزи, афіші, тощо). Тоді Кузьма мав уже конкурентів у жидівській та слов'янській друкарні і деяких швейцарських, які завели у себе черенки кирилівського письма. Крім того, мав він замовлення від християнської організації росіян на різні молитовники, євангелії та ін. друки для полонених, за які платили американці. Багато йому допомагала тоді в праці його й український соц-дем. діяч автономіст Левко Юркевич з своїм часописом „Воротьба”. Ще перед війною, друкуючи „Свободную Мысль”, Кузьма міг навіть докупити за свої гроші трохи нових черенків. Натомість здоров'я Кузьми щораз погіршувалося, почалися часті напади хвороби печінки. На додаток мав він і різні непорозуміння в своїй родині.

На початку 1917 р. приїхав до Льозанни з Німеччини визволений з полону заходами „Союзу виволення України” Петро Євгенович Чикаленко, що мав за завдання закупити для українських полонених у таборах Вецляр, Зальцведель, Раштадт і Фрайштадт женевські „драгоманівські” видання. В березні й квітні 1917 р. П. Чикаленко купив у Кузьми 1203 книжки різних видань українською мовою на 634 франки. Цю справу переводив я, тому можу подати тут докладні числа закуплених

книжок, бо вони до певної міри, показують, скільки Кузьма мав тоді тих книжок на складі. Отже було куплено й переслано до Відня й Берліну такі книжки:

„Громада” т. I.	100	пр.	Кобзар, вид. 1890 р.	200	пр.
„Громада” т. II.	100	”	Хіба ревуть воли	110	”
„Громада” т. III.	5	”	Пан-Народлюбець	60	”
„Громада” т. IV.	20	”	„Дзвін” Куліша	10	”
„Громада” т. V.	110	”	„Позичена Кобза” Куліша	10	”
„Громада” Укр. Часоп. ч. 1	9	”	„Магомед і Хадиза” Куліша	20	”
„Громада” Укр. Часоп. ч. 2	11	”	Листи Бакуніна	10	”
Політичні Пісні, I.	110	”	Перун.	40	”
Політичні Пісні, II.	110	”	„Марія” — Шевченка	5	”
Життя і Здоровля.	110	”	„Сказка” Барикової	10	”

та інших одинадцять видань по 4 примірники. Крім того, Кузьма подарував по два примірники кожного видання: один для П. Чикаленка, а другий для Української Бібліотеки, яку тоді організовано при „La Revue Ukrainienne”, журналу СВУ в Львові.

Під час війни розсилав Кузьма від себе різні книжки, коли мав адреси земляків-українців по таборах російських полонених у Німеччині. Не вважаючи на це, на складі залишалося ще досить книжок, але дуже нерівномірно. Деяких, напр. „Політичних Пісень” і „Кобзаря” вид. 1890 р., було ще чимало, інших, навпаки, мало, особливо російською мовою і таких, як кишеньковий „Кобзарик”, вид. 1878 р., стереотипного малого р. 1881 р. та видань 1876-77 років, Листка „Громади” й інших. Після смерті Кузьми в 1919 р. усі ці видання були спаковані в кілька скринь і складені його вдовою в льоху одного латишського жида, де вони лежали ще три роки в неймовірних умовах: у вогкості, їх розкрадали сусіди й усі, хто тільки хотів туди зайти, бо льох був навіть незамкнений, аж поки „Український Клуб” (третья громада українських емігрантів у Женеві) не відкупив їх у 1921 р. і не перевіз до свого книгосховища.

Тепер ще пару слів про декілька відозв, що друкувалися в 1915-1917 рр. в „Українській Друкарні”. Не згадуючи тут різних еміграційних друків, здебільшого характеру проклямацій та метеликів російською мовою, що їх друкував Кузьма у себе на ручному пресі-машинці для росіян, скажу лише про українські політичні памфлети, видавані російською і українською мовами.

1. Першим був надрукований протест С.В.У. п.з. „По поводу инсинуаций Н. Троцкого в газете „Голос”. Написав його Всеволод Козловський, а зредагував ще у Відні 8 лютого 1915 Андрій Жук. Цей „Протест” має 4 сторінки друку. Надрукований Кузьмою 28 березня 1915 р., містить він „Протокол” Парляментарної Комісії з ревізії діяльності Союзу, переведеної 23 грудня 1914 р.

2. Другим документом було „Пояснення”, підписане представниками Союзу п.з. „По поводу статьи Г. Алесинскаго в „Современном Мире”. Це також дов-

ного формату видання на 4 сторінках з приводу доносу російського журналіста Г. Алексінського „О провокации”, присвяченого розглядові діяльності Союзу в ч. 3 петербурзького журналу „Современный Мир”. Це „Пояснення” призначалося для періодичної преси.

3. „За я ва” українського соціал-демократа В. Левинського, спрямоване проти „російсько-українофільського патріота” Левка Юркевича, редактора женецького часопису „Боротьба” і колишнього видавця журналу „Дзвін” у Києві, що, на думку Левинського, не має права виступати від імені У.С.-Д.Р.П. на чужині. Це лист українською мовою великого формату у два стовпці.

4. Друкований лист п.з. „Открытое письмо Господину Юркевичу” Александра Верховскаго - Варакутты, датований 13.5.1915 р., в якому останній протестує проти інсинуації першого, який нібито обвинувачував А.В.-В. в тому, що він „совершил уголовное преступление в одном из городов юга России”.

5. Відозва Д. Донцова п.з. „До моїх політичних однодумців” з приводу т.зн. „Союза визволення України” на 4 сторінках, українською мовою, датована Лозанна, липень 1915 р. Автор дуже гостро виступає проти чільних діячів С.В.У. та його діяльності за кордоном.

6. „Воззвание” від „Временного Комитету Украинской Библиотеки - Архива” заснованої в Лозанні при редакції журналу „Revue Ukrainienne”. Листок російською мовою, переклад з французької мови, підписаний А. Зелібом та Євгеном Бачинським і датований: Август 1915 р.

7. „Отвертый Лист” до українського громадянства Сполучених Держав і Канади в справі п. Миколи Цеглинського. Памфлет на 4 сторінки підписаний: Н. Рогдаєв, А. Верховський, В. Левинський, з датою 15 мая 1916, Женева.

Про інші метелики, друковані Кузьмою, не буду тут говорити, скажу тільки про солідний твір В. Левинського п.з. „Царская Россия и украинский вопрос”, Женева, 1917 р. 108 ст. Хоч друкувалася ця книжка майже у мене на очах, але ніяк не можу пригадати, в котрій друкарні. Дуже можливо, що у Кузьми, але про це нема ніде згадки. Було б бажано, щоб її автор подав про неї кращі відомості. Тому я її не зазначив у своїм „Ресстрі” друків „Української Друкарні”. Це є видатна розвідка, де багато говориться про М. Драгоманова. Вона не втратила й досі науково-публіцистичної вартости.

Перейдемо тепер до ліквідації „Української Друкарні” в Женеві. На щастя, в своїм Архіві я маю надзвичайної ваги документ, а саме докладний лист Марії Ляхоцької-Рулевої, вдови по Кузьмі, адресований до пані Д. К. Коваленко 14 січня 1927 р. Як відомо, А. М. Ляхоцький-Кузьма вмер у Лозанні 24 квітня 1918 року від водянки в печінці. Перед його вдовою повстало

питання: як зліквідувати друкарню? Насамперед вона звернулася через мене до Голови Дипломатичної Місії У.Н.Р. Д-ра Євмена Лукасевича з пропозицією відкупити друкарню. Цікаво, що Ляхоцька пропонувала її купити, знаючи, що це є національне добро! Але вона пояснювала, що до друкарні були докуплені шрифти і що за давністю часу та незголошенням до її власності ані українського громадянства, ані спадкоємців М. П. Драгоманова, друкарня давно має право належати Ляхоцькому. Лукасевич охоче згодився купити друкарню, але пані Ляхоцька заправила таку високу суму, що не було як далі дискутувати. Було ясно, що Ляхоцька, як московка, хотіла тільки використати нагоду і за національну реліквію отримати собі і синові, можна сказати, доживотну пенсію від Української Держави. Коли це їй не вдалося, почала вона розпродувати друкарню частинами. Ляхоцька в своєму листі пояснює це так: „Конец типографии был такой же, каков конец всех вещей и существ на земле: — она изнасилась и постепенно умирала. Ускорили этот конец война и революция”.

В дійсності ще в 1915 р. Кузьма продав усі черенки шрифту ч. 9, яким колись друкувалася „Громада”, Віктору Чернову для його партійної газети „Жизнь”. Ляхоцька каже, що „этот шрифт был продан по товарищеской цене, так как Кузьма считал, что все революционеры делают общее дело”. Коли В. Чернов напочатку революції 1917 р. зліквідував закордонну експозитуру партії рос. соц-революціонерів і мав виїздити до Росії, він продав усі черенки, всю партійну друкарню на сплав (шмельц). При кінці того ж 1917 р., коли Кузьма збирався ще вертатися на Україну, він продав (так каже Ляхоцька) увесь шрифт-черенки ч. 10, яким також складалися деякі видання „Громади”, женеvській організації сербів. Нарешті, признається Ляхоцька, після смерти Кузьми вона продала гуртом усі шрифти, які ще залишалися, всі заставні літери, каси, різні причандали, ручний прес для відбивання, кліші та віньетки і все друкарське устаткування власникові „Слов'янської” друкарні Іларіонові Ремезову за 1200 франків, а те, що Ремезов не схотів брати, вона продала на сплав.

„По смерти мужа, — пише в своїм листі Ляхоцька, — не осталось абсолютно никакого капитала, хотя бы копеечного. Я с сыном жила на деньги, уплаченные мне безпрекословно за работу мужа американским обществом (ИМКА), печатавшим книги для военнопленных, потом мы жили американским пособием и моим шитьем, а потом стал зарабатывать мой сын”.

У своїм листі Ляхоцька підкреслює, що продані нею Ремезову шрифти були цілком нові і не належали до „Української Друкарні”, а були куплені на її власні гроші — 400 рублів — які вона привезла в 1913 р. з Росії. Це можливо, але я на власні очі бачив, що поміж тими черенками, які купив у 1919 році Ремезов, були старі „драгоманівські” шрифти, було їх не мало, так само як різних заставок, кліш і інших речей

з давнього часу. Тому саме, коли Ремезов зліквідував свою „слов'янську” друкарню, я відкупив у нього в 1936 р. за 500 франків все те, що належало до „драгоманіської” друкарні, надіючися змонтувати маленьку друкарню як історично-музейний експонат. На жаль, я не зміг заплатити Ремезову всіх грошей, і він забрав куплене, а мій завдаток 172 франки пропав. Про все це я писав до уряду УНР і прохав допомогти зберегти давню реліквію, але даремно. Пізніше Ремезов те все теж продав на фабрику.

Ось так і скінчилося життя „Української Друкарні” в Женеві.

Що ж сталося з книжками, які друкувалися в „Українській Друкарні” і не були продані або розіслані? Вище я вже згадував, що після ліквідації друкарні в 1919 р. всі книжки і те, що залишалось з архіву як Драгоманова, так і Кузьми, було складене у глибокий льох п. Ратута, перевізника. Це цінне добро пролежало там без жадного догляду три роки. Довідавшись про це, наше Товариство „Український Клуб у Женеві”, рішило відкупити й перевезти до себе книжки. Коли я, як секретар, і п. Петро Ковалів, як бібліотекар, знайшли Ратута і ввійшли до льоху, де були складені книжки, то побачили жахливу картину: всі дев'ять скринь були розбиті і все, що там було складене, валялося на вогкій земляній долівці, напівпогниле і без сумніву розкрадене. Що пропало, ніхто не міг нам сказати. Може й цінні речі архівного характеру. Отже 15 жовтня 1921 року ми від імені українського товариства склали писану умову з Ратутом, що за переховання книжок платимо йому 84 франки й забираємо все, що можна вивезти, а він не матиме жадних претенсій. Ця умова зберігається в моєму архіві. У мене знаходиться також децто, що збереглося, як от, картини, деяке листування, фотографії, а всі книжки знаходилися у бібліотекаря Ковалева аж до 1930 року, коли, з причини його тимчасового виїзду до Конго, я перевіз решту книжок до себе. За цей час П. Ковалів з доручення Товариства переводив обмін книжками для поповнення Бібліотеки, а також багато дарував різним організаціям.

За минулої війни, від 1939 р., майже всі книжки, що ще залишалися, давалися даром від Українського Червоного Хреста нашим полоненим і інтернованим воякам як у Швейцарії, так і в інших краях, куди тільки можна було посилати. Тепер, у 1952 р., за вийнятком „Політичних Пісень”, яких є ще кілька примірників, не залишилося ніяких „драгоманівських” видань, — що виходили в Женеві в „Українській Друкарні” від 1876 року.

Літом 1950 року оглядав я ті будинки, де містилася колись „Українська Друкарня”. На 26, Montchisy стоїть тепер „хмародер”. На Chemin Dancet, № 15 (тепер № 20) дім ще стоїть, але незабаром його мають розвалювати. Там, де мешкав Кузьма на 11, Route Caroline у дільниці Акація, той манесенький ді-

мок ще стоїть, оточений величезними каменницями й чекає своєї смерті. Навіть є ще той маленький садочок, де Кузьма любив пити чай та частувати гостей. Живе там сторожиха, яка нічого не знає, як усі абсолютно мешканці навкруги, про те, що тут 27 років була українська друкарня і жив Кузьма. Пам'ять людська дуже коротка: за 40 років не залишилося й спомину.

Свято відслонення таблиці на будинку, де мешкав проф. М. П. Драгоманов від 1881 до 1889 року в Женеві на Rue Dancé No. 14. Промовляє проф. Е. Піттар, що знав М. П. Д. особисто, біля нього стоїть проф. А. Я. Шульгин, потім Е. В. Бачинський, голова Укр. Колонії, рядом радник женецького муніципалітету Луї Касай, за ним пані Г. Е. Чикаленко-Келлер, ближче проф. Шарль Вернер, лектор Женевського Унів., збоку представники студ. Т-ва і запрошені поміж ними проф. Руссі, секретар унів., д-р Перрон, д-р Вебер-Баулер, А. Анкерман, д-р Бурдїон, пастор Бальмас, пр. доц. Жуковський, д-р Кюзьмьє, внук Елізи Реклю, пані Ревійо-Дюссо, власителька будинку і багато інших, всіх до 50 осіб. Будинок нічям не змінений як був при Драгоманові, що мешкав на першій поверсі. (13. 6. 1930); (іл. до ст. 94).

Розділ VI. Життєпис Кузьми — А. М. Ляхоцького (1853—1918).

Ми бачили, що з іменем Кузьми тісно зв'язана все історія „Української Друкарні” в Женеві.

Антін Михайлович Ляхоцький — це правдиве ймення Кузьми. Народився він у 1853 році в родині православного священика в Житомирі, на Волині. Одержував початкову освіту й, не маючи охоти вчитися в „Духовнім Училищі”, а може й з якихось інших родинних причин, вступив на службу дрібним урядовцем до Київського Повітового Суду таки в самім

Києві. Життя його тут потекло звичайною стежкою дрібних канцелярських службовців із звичайними випивками, бюрократичним визиском та надужиттям людности, що мала справи до державних установ, а іноді з участю в малоросійських аматорських виставах, до яких мав охоту молодий Антін Михайлович, маючи добрий голос і дикцію, успадковану з духовного стану. На його нещастя, на цих спектаклях познайомився він з студентами і тодішньою революційною молоддю, т.зв. нігілістами. Ті почали використовувати Ляхоцького в конспіративних цілях, головню його помешкання. От так переховував він нелегальну літературу. Це й привело до несподіваного його арештування в 1878 році. * Ляхоцького посадили в поліційний арешт, звідкіля він утік разом з іншим товаришем, якого трагікомічно звільнили. Його приятелі, революціонери. Тікали вони до Австрії через галицький кордон, але на біду тут їх арештувала австрійська влада й замкнула до в'язниці. Після майже річного ув'язнення в краківській тюрмі по судовому вироку Ляхоцького було виправдано. Болячися вертатися додому на Україну, він виїхав до Швейцарії, де й став добровільним політичним емігрантом, ніколи фактично не будучи ані політиком, ані революціонером. Приїхавши до Женеви у березні 1878 року, Ляхоцький стає гарячим прихильником М. Драгоманова. Його ідеям Кузьма залишився вірний до кінця свого життя. Далі автономії для України у федеративній Росії його політичний світогляд не йшов. Не вважаючи на зусилля декого з українських соціалістів, як от Юркевича, Ляхоцький залишився скорше „общеросом” малоросійського гатунку. Збираючися по вибуху революції 1917 р. вертатися на батьківщину, він мріяв виставити свою кандидатуру на міського голову свого рідного Житомира..

В Женеві, шануючи Кузьму як старого драгоманівця, обирали його головою першої Української Громади в 1906 році, а також другої Громади в 1915 році. Але в останній він головував недовго, бо вона диференціювалася в виразно політичну організацію під впливом Володимира Левинського, і Кузьма подався до димісії. Занадто бо він культурником був і просто не бажав самостійної України. Проте не можна сказати, щоб він не був щирим українцем. Знав він добре українську історію і прекрасно володів українською мовою.

Десь на початку дев'ятисотих років, мабуть у 1903 р., він одружився з москвою Марією Рулевою, від якої мав сина Всеволода, який мабуть під впливом матері став виразним росіянином і відрікся народности батька. Цей родинний розлад дуже боляче впливав на Кузьму, так що його жінка не раз поверталася додому. Кузьма волів жити самотно.

* Цікаві спомини проф. Хведора Вовка про арештування Кузьми певно з його оповідань, коли вони не раз бачилися в Женеві, були надруковані в журналі „Наше Минуте” і звідти передруковані в газеті „Америка”, число з 17 липня 1934 року.

Довідавшись про смерть Кузьми, Сергій Єфремов писав про нього у газеті „Нова Рада” (Київ, 17 травня 1918): „Чудна була доля цієї людини. Політиком він ніколи не був і за кордоном ним теж не став. Це була робоча людина, що за друкарським станком простояла весь свій довгий вік. Оповідання Кузьми про давні „драгоманівські” часи були незвичайно цікаві, бо міг він дати чимало цінних відомостей про видатних людей, почавши з 70-их років минулого століття. Від

Будинок де від 1880 до 1918 року мешкав А. М. Ляхоцький-Кузьма і де була приміщена Українська Друкарня в 1889-1918 рр. Genève. Route Caroline, 11. (Тепер він має ч. 17-біс)

Будинок де була приміщена Українська Друкарня в рр. 1878 до 1890. Genève. Rue Dancét, 15. (Тепер він має ч. 21). Гаражу не існувало, а вхід у двір був там де тепер стоїть залізна огорожа з правого боку. Цей будинок має бути незабаром розвалений.

Кузьми багато чого дізнавалося молоде покоління, що приїздило до Женеви, і мало в ньому свого роду міст між минулим і сучасним. Не вважаючи на довге перебування на чужині, Ляхоцький лишився типовим українцем з лагідною мрійною вдачею та чисто слов'янською гостинністю. Напевно не один із земляків згадає тепер цю оригінальну постать не злим, тихим словом. . . ”

На жаль, Кузьма не залишив жадних споминів і, здається, ніхто не занотував його незвичайно кольоритні оповідання з минулого. Хоч приходилося мені часто бачитися з Кузьмою,

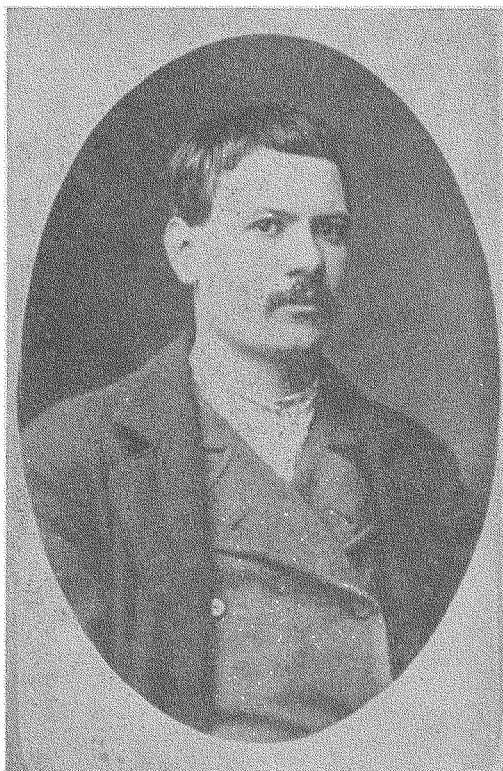
але ніколи ми не мали один до одного великих симпатій, бо мене він уважав за сепаратиста, ворога Росії, а в додатку й „германофіла” тому, що я належав до віденського „Союзу визволення України”. Я ж на нього дивився, як на русофіла-малороса, з ментальністю й симпатіями до росіян більше, ніж до українців. Тому й не розмовляли ми з ним, як то кажуть, „по-душі”, і не хотів він мені оповідати про минуле. От і не залишилося, про що тепер дуже шкодуя, жадних нотаток. По революції ми навіть не розмовляли, бо я тоді не жив у Женеві.

Умер Кузьма в кантональному шпиталі в Льозанні 24 квітня 1918 р., приїхавши з Женеви, майже тікаючи від родини, до свого земляка і давнього приятеля д-ра К. Юрієва, кажучи: „Приїхав вмерти до свого”. Умер Кузьма від водянки в печінці і скромно похований громадкою приятелів. Мені припав сумний обов’язок скласти про нього некролог у газеті „L’Ukraine”, яку я тоді редагував у Льозанні (ч. 48 з 2 травня 1918).

Не вважаючи на довге перебування в Швейцарії, Кузьма так і не навчився французької мови, і про це оповідали силу анекдотів, але довгі роки належав до франко-швейцарського товариства для „дряпання” на сусідню гору Салев, що стоїть коло Женеви, але вже на французькій території. У мене зберігаються кілька фотознімок цього товариства з участю Кузьми.

А. М. Ляхощкий не був інтелектуалістом, але знав добре мову і, на мою думку, мав не такий уже й кепський письменницький талант. Десь у 1912 чи 1913 році на настирливі домагання земляків написав він чотири цікаві оповідання про життя дрібних урядовців, до яких і він належав. На щастя, цей зошит залишився цілий і тепер знаходиться в моїм архіві. Це оповідання: 1. Василь Хведорович, 2. Нухім Шкловський, 3. Шампанське і 4. Степан Прокопович Очковський. Разом 115 сторінок, писаних олівцем, і сторінка передмови Кузьми. Ці оповідання, писані скорше як спомини, заслуговують на оголошення друком, хоч би як документи того давнього часу. Мають вони певно чимало й автобіографічного елементу. Читаючи, мимоволі пригадуються оповідання Кузьми, коли він, особливо трохи на підпитку, любив оповідати, бо були вони завжди гумористично-побутові, іноді з перцем сучасного громадського ладу, трохи з душею невинного юдофобства й обов’язково агностичні. Кузьма ніколи не ходив до церкви і не мав жадної віри, був правдивим вільнодумцем. Але не міг жити без товариства і, коли не було приїжджих гостей, увесь вільний від роботи час проводив у шинку. Десь у дев’яностих роках заснував він з подібними до нього приятелями знаменитий тоді „Клуб маринованого оселедця”. Усіх членів було сім, на чолі з президентом Кузьмою. Збиралася ця невеличка, але тепла й весела кумпанія, в суботу („на шабаш”, як казали) або в неділю в сусідній каварні, де добре випивали, закусували оселедцем, співали й грали у карти. Це все були російські емігранти українського походження, з яких можна тепер зга-

датити хіба кількох: двох студентів медицини — Дашкевича й Городищева, артиста Гордієнка, якогось Расина і маляра Кондратовича. Були й інші, бо склад мінявся, — товариство мало досить довгий вік. „Клюб” цей був увіковічений намаляваним олійними фарбами образком, де на тлі оселедця добре видко профілі всіх членів гуртка. Картина ця довго висіла в тій каварні і аж у 1917 році була спакована разом з іншими речами та якимсь чудом не була вкрадена з розбитих скринь, перехованих у льоху. В 1921 р. разом з іншими па-

А. М. Ляхоцький-Кузьма в 90-их роках в Женеві, з картини олійними фарбами.

м'ятками про Кузьму і друкарню я взяв її до свого архіву, бо дружина й син Кузьми відмовилися взяти ці батькові речі.

Більш-менш до того часу (1886 року) належить і сатирична поема, скомпонована російсько-малоросійським жаргоном, невідомого автора про те, як Кузьма склав „Передмову”, написану М. Драгомановим до видання перекладу Шевченко-

вої поеми „Марія”. У мене залишився єдиний, здається, примірник цього друкованого „твору”. Були ще тогочасні поезії про Кузьму й Женеву, друковані в єдиному примірнику. п.з. „Интерлякенское двошение”, щось вроді Єремєєвого плачу, або „Слова Данила Заточника” (книжечка на 16 сторінок без дати, місця, автора, складена ймовірно в „Українській Друкарні”). Ці поезії подають яскравий, може трохи карикатурний, образ Кузьми і того оточення, в якому він жив довгі роки.

Ще в Києві брав Кузьма участь у різних аматорських виставах і продовжував це в Женеві. Мав нахил до сцени й грав досить добре. Так уже за моєї пам’яті він грав в опереті „Наталка Полтавка” в 1906 р. під режисурою Ол. Коваленка, потім у 1907 р. на сцені „Народного Дому” виступав у драмі Кропивницького „Дай серцю волю — заведе в неволю”, де грав роллю „берези”. В грудні 1908 р. брав участь у виставі „Сватання на Гончарівці”, а перед тим у драмі Тогобочного „Жидівка вихрестка” в 1903 р. та інших.

В архіві Кузьми знайшлася літографована комедія п.з. „На „конспиративной квартире”, видана, здається, в 1901 р. „Кружком Соц.-Революционеров” і відбита в літографії Васи́левського в Оне, де мешкав Кузьма. Як автор, підписаний „Ант. Богемцев”, очевидночки псевдонім. Можна припускати, що це є твір Ляхоцького, бо на цім примірнику зазначено його рукою, що це „дуже рідке видання”. Зошит має 41 сторінку. Це комедія у двох діях і досить цікаво скомпонована, зміст схожий на те, як було колись з Кузьмою у Києві.

Вище я згадував слова С. Єфремова про „слов’янську гостинність” Кузьми. Дійсно це всім відомо, що квартира Кузьми завжди була ніби „явочна”, куди кожний без винятку українець, що приїздив з України, а їх було без числа, приїжджаючи до Женеви, обов’язково мусів зайти, щоб довідатися про місцеві новини, почути різні плітки, довідатися про земляків, а то й дістати свою кореспонденцію, одержувану для них Кузьмою. Кузьма всіх зустрічав дуже гостинно, щиро і люб’язно, завжди частуючи горілкою власного виробу (не самогоном, а розведеним водою спиртом з шматочками цетринової шкірки до смаку, а іноді й червоним перцем) та теж власного приготування українським борщем, якого він був признаним кухарем.

Коли в листопаді 1904 р. святкували у Львові ювілей Михайла Павлика, Кузьма підписав разом з іншими земляками з Женеви щирий привіт своєму давньому товаришеві, з яким він ділився всім, що мав, коли той був співробітником „Громади”.

Кузьма мав великий пістизм до М. П. Драгоманова, але любив та особливо шанував його дружину, високо інтелігентну Людмилу Михайлівну, яка завжди його доглядала, як правдива мати. Покинули вони цю грішну землю майже одночасно: Людмила Михайлівна Драгоманова пережила вірного друкаря

свого чоловіка рівно на один місяць, бо вмерла в Києві 17 травня 1918 року. Навпаки, я ніколи не міг зауважити особливої або взагалі якоїсь цікавості до Кузьми з боку дочки М. П. Д. — Лідії Михайлівни Шишманової. Хоч зустрічався з нею часто, ніколи вона мене не розпитувала, як і де вмер Кузьма, й сама також нічого не розповідала про нього. Лідія

Кузьма в 1917 році в Женеві, як збирався вертати на Україну.

Михайлівна пережила Кузьму майже на цілих двадцять років. Натомість Кузьма листувався з її сином.

Щоб закінчити ці уривчасті й неповні спомини про Кузьму, мушу розповісти ще одну пікантну подробицю, що характеризує його оригінальну вдачу. Від свого приїзду до Женеви, певно наслідуючи Драгоманова, Кузьма залустив бороду, але ніколи її не підстригав, тільки раз на рік (1-го травня) голив і з властивою йому гумористичністю складав своє волосся до альбому. В 1921 році я успадкував разом із його невеличким архівом також і цю знамениту реліквію за кілька десятків ро-

ків (Кузьма, показуючи її, казав, що це його „мощі”), але му- сів кинути у вогонь, бо всі „бороди” були повні хробачків молі.

Мав Кузьма, як і всі, негативні сторони своєї вдачі, але згадуючи тепер його, не може не засвідчити, що це була щира й чиста серцем людина, яка чесно прожила свій вік і, дай Бо- же всім, хто й тепер на чужині, стільки добра зробити, як він.

А. М. Ляхоцький прожив у Женеві рівно 39 літ: від 1878 до 1918.

Розділ VII. Дещо з життя М. Драгоманова в Женеві (1876-1889).

Щодо перебування П. М. Драгоманова в Женеві, про це вже дещо писав Мих. Павлик,¹ дочка Драгоманова Лідія Ми- хайлівна Шишманова,² недавно Олександра Василівна де- Гольстейн³ і може ще дехто, мені невідомий. Тут я передам деякі уривки з оповідань про Драгоманова моїх давніх знайо- мих і приятелів, які його особисто знали: А. М. Ляхоцького (ум. у 1918 р.), д-ра мед. К. Юрієва (ум. у 1927 р.), проф. Й. Полінковського (ум. у 1935 р.) й О. В. де Гольстейн (ум. у 1937 р.). Інші особи, добре мені знані, як Микола Ге (ум. у 1938), Ф. В. Волховський (ум. у 1914), інж. П. І. Чижевський (ум. у 1925) і д-р мед. Гурфайн-Вельт (ум. у 1936), майже нічого не могли мені подати про Драгоманова, бо знали його або надто коротко, або були ще молоді студенти.

Найцікавіші дані подає промова пані О. В. де-Гольстейн, яку вона виголосила 13 червня 1934 р. в Женеві на академії в пам'ять М. Драгоманова, що її влаштувала тодішня україн- ська колонія в Женеві під головуванням Є. В. Бачинського і близькій співучасті Г. Є. Чикаленко-Келлер, з нагоди вму- рування таблички на стіні дому, де мешкав Драгоманов від 1881 до 1889 р. Мої уривчасті нотатки блискучої промови пані де-Гольстейн аж у ніякій мірі не є повні і не дають уявлення про спомини, що були виголошені з таким талантом, захоплен- ням і щирою любов'ю та пошаною до Драгоманова. В деяких подробицях вони доповнюють те, що пані де-Гольстейн на- писала перед смертю і що оголосив проф. Вернадський у США, а переклав проф. І. Борщак у Парижі. Подаю ці нотатки мої, як тоді я записав.

Насамперед треба пояснити, що Олександра Василівна де-Гольстейн, хоч і називала себе „кацапкою”, в дійсності по- ходила з українського роду Семенко на Полтавщині, який був

¹ Михайло Петрович Драгоманов. Його юбілей, смерть, автобіогра- фія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. Львів. 1896. сс. 442, XXXIV.

² „Нова Україна”, ч. 13-15, Прага, 1922, Стаття на сс. 35-44 Лідії Драгоманової-Шишманової п.з.: Зі споминів про М. Драгоманова. Чому я пишу свої мемуари.

³ „Новый Журнал”, Нью Йорк, 1944 кн. VIII сс. 323-333. Передру- ковано в перекладі на українську мову в ж. „Україна” (Париж) ч. 3, 1950, п.з. „Нові спогади про М. Драгоманова”.

перехрещений урядово ще за царя Олександра I на Семенков. Виховання і освіту вона одержала російську. Одружилася спершу з швайцарцем Вебер-Баулером, а повдовівши, вийшла за шведського графа де-Гольштейн. Мешкала весь час у Парижі, де й померла. Української мови не навчилася. Була високо освіченою людиною.

Пані де-Гольштейн, коли вона приїхала на свято Драгоманова до Женеві, було вже понад 80 років, але це була ще повна енергії й життя жінка, вся сива і приваблююча духовним вогнем, що так і пашив з усього її єства. Треба було її бачити і з нею розмовляти, щоб відчуті її дійсну любов і пошану до свого колишнього вчителя і приятеля Драгоманова. Промова її, власне *causerie* — щира розмова, точилася вільно і красно, як колись в салоні, коли приїздив Михайло Петрович, або в нього в Женеві в робочому кабінеті. Вона весь час зверталася до окремих слухачів, що сиділи перед нею, й попередніх бесідників, доповнюючи або спростовуючи їх твердження. Це був неначе воскреслий голос тої давньої епохи — півстоліття тому, коли поміж емігрантами точилися безконечні спори і дискусії. Пані де-Гольштейн дуже тепло й сердечно малювала, як досвідчений оратор, образ великої людини, за яку вона вважала Драгоманова, малюючи його працьовитість, дивовижну пам'ять, наукову ерудицію, його відданість своєму українському народові. Кілька разів підкреслювала, що тільки Драгоманову вона завдячує, що придбала на все життя свій світогляд. . . І це, замітне, після впливу на неї теж небуденної особистості Мих. Бакуніна, у якого вона була секретаркою в організації Інтернаціоналу. Познайомилася вона з М. П. Драгомановим майже зразу по його приїзді до Женеві в 1876 році, в Клярані б. Льозанні і, не вважаючи на попередження П. Л. Лаврова (вмер у 1900 р.) з Цюріху й інших російських революціонерів, які остерігали її перед Драгомановим, як скритим ворогом російських революціонерів, вона відразу почула до нього симпатію, не так до його програми діяльності на чужині, як до особистості, чистої й кришталевої душі борця за права людини і народів.⁴ Це перше вражіння в неї залишилося на все життя і все збільшувалося в міру того, як вона більше пізнавала Драгоманова. Згадує О. В. де-Гольштейн про ту просто ненависть і боротьбу Лаврова й більшості російських революціонерів емігрантів проти Драгоманова. Лавров, цей фанатик, переслідував Драгоманова, народодлюбця і правдивого демократа, своєю ворожістю все своє життя. Драгоманов до нього ставився спокійно, як до всіх своїх ворогів

⁴ Як відомо, Драгоманов познайомився з П. Лавровим ще в перший свій приїзд до Швайцарії на імprovізованій українсько-російській соціалістичній конференції в Цюріху літом 1873 року, де вже виразно накреслився антагонізм українців з російськими терористами і революціонерами, не вважаючи на прихильне ставлення до Лаврова і діячів із „Вперед-у” з боку українців-марксистів, Сергія Подолинського, а особливо Миколи Зібера, що теж брали участь у тій зустрічі.

і схарактеризував його, як ученого схолястика, і завжди називав „ученим сказцем”.

Драгоманов не вагався казати в очі, що для нього соціалізм є „справою затяжною”. Пані де-Гольштейн так по-українськи й висловилась. Драгоманов був більшим за всіх росіян революціонером. Драгоманов є правдивим основоположником руху російських лібералів, звідки пізніше вийшла партія „Народной Свободы” Конституціоналістів-Демократів („К.-Д.”) на чолі з Павлом Мілюковим. Це Драгоманов перший устійнив підвалини федеративного принципу для російської імперії, а навіть для всіх слов'янських народів.

Всі російські емігранти-революціонери були тоді соціалістами і страшенно боялися бути реакціонерами, хоч у дійсності ними були. Навпаки, тодішні відомі революціонери, навіть терористи, але з походження українці, як от Желябов, Кравчинський, Волховський, Шишко, Дебагорій-Мокрієвич, які знали Драгоманова, були як не його приятелями, то ставилися з найліпшою повагою до його авторитету, хоч іноді ховалися з зніємством від своїх партійних товаришів росіян, які, повторяє пані де-Гольштейн, його ненавиділи.

На думку О. В. де-Гольштейн, Драгоманов був анархістом, хоч своєрідного гатунку, але це він завжди старанно ховав. За кордоном Драгоманов ніколи не сторонився від російських емігрантів, які його добре таки побоювалися, але й поважали, бо відчували, що хоч він і буржуй, але правдивий учений і справжній демократ, на цілу голову вищий за всіх цих нігілістів, терористів, народовольців і марксистів. Драгоманов мав велику громадянську мужність. Це був оригінальний самородок, що йшов прямолінійно вперед, згідно з своїм переконанням і був здатний стати один проти всіх і не зломитися. Він керувався лише власним розумом, наукою, дуже часто інтуїцією й свідомістю обов'язку перед майбутнім.

Драгоманов мав розум і вдачу, яку найкраще передає французьке слово *caustique*, що значить колючий, їдкий, нашішкуватий, але одночасно без найменшої злости, дрібничковости чи ненависти до противників.

Драгоманов ніколи не обробляв своїх статей і розвідок і на завваги приятелів відповідав: „Книжка це не проститутка, яка мусить фарбуватися, щоб сподобатися”.

Як у родині, так і серед громадянства Драгоманов був зразком людини щирої й одвертої *franche et cordiale*, сердечної й душевної. Логіка, пам'ять і ерудиція Драгоманова були просто феноменальні. Він міг буквально забити противника непереможними аргументами. Тому Драгоманова або ненавиділи або обожнювали. Він умів читати в душі своїх приятелів і співробітників і коло нього ніколи не було, не могло бути людини нечесної, фальшивої, не кажучи про провокатора чи шпигуна. Часто царська таємна поліція та й революціонери намагалися те зробити, але їм ніколи не вдавалося. Пані де-Голь-

стейн розповідає про один факт, коли такого непрошеного „інформатора” Драгоманов цитатою з Гайне просто в лице, при всіх присутніх, буквально вбив і навіки відучив шпигувати.

Щодо державної самостійності України, каже пані де-Гольстейн, Драгоманов ніколи не був самостійником у сучасному розумінні і не працював для незалежності своєї Батьківщини. Драгоманов був і домагався тільки автономії України в межах російської федерації. Одначе, мило звертаючися до присутнього О. Я. Шульгина, вона зауважила, що тепер вона не могла б сказати, яке б зайняв становище він у цім питанні, це їй тяжко судити. Український народ сильно еволюціонував і, можливо, що Драгоманов тепер стояв би в рядах самостійників, бо він був дійсним патріотом. У всякому разі у Драгоманова є великі заслуги для російського лібералізму і його можна вважати загально-російським діячем. Тому пані де-Гольстейн до певної міри є проти того, що на таблиці, вмурованій в стіну дому, де він жив вісім років, написано лише, що він є „великий патріот України”, слід було б скорше написати — „патріот України і Росії”. Бо в дійсності росіяни мають право також називати Драгоманова своїм.

Справа з редагуванням „Вольного Слова” коштувала Драгоманову багато морального зусилля не звертати уваги на всі брехні й наговори ворогів за висловлювані там думки.

Перед своїм виїздом до Софії Драгоманов приїхав до Парижу і, як завжди, спинився у пані де-Гольстейн. Потім було організоване в Медоні прощальне прийняття, де були присутні 8 чи 10 осіб російських лібералів, і тоді П. Струве, що потім редагував „Освобождение”, сказав, що єдиним, хто міг би взяти на себе редагування солідної російської ліберальної газети на чужині, це тільки М. П. Драгоманов. Але Драгоманов лише посміхувався і з своєю, як завжди милою, але іронічною посмішкою відповів: „Уже запізно”. Він добре знав стан здоров'я і знав, що довго не проживе.

Драгоманов був раціоналістом і навіть у питаннях віри шукав розуму й наукового оправдання. До всякого ханжества й нечесности у взятих на себе добровільно обов'язках, як напр. у тодішнього мало освіченого російського духівництва, він ставився негативно і без милосердя виводив його грихи на чисту воду. Але не можна сказати, щоб він був атеїстом, так само не сказала б, говорила п. де-Гольстейн, — що він став протестантом тільки тому, що цікавився сектантським раціоналістичним рухом у штундистів і молокан серед українського селянства. Він хотів, щоб той рух був українським і служив для духовного відродження свого народу. Драгоманов мав чисто християнське милосердя і допомагав усім, чим тільки міг.

У Драгоманова головну роллю у всьому грав завжди зміст, а не форма, тому можна йому закинути брак естетичности.

Драгоманова не можна також назвати провідником нації, таким напр., як був для чехів Масарик, бо він свою думку чи

переконання ніколи нікому не нав'язував і навіть органічно не міг силувати. Тільки для себе він був неможливим, а як думали інші, це було йому байдуже, навіть не цікавило. Може тут виявився його „анархізм“?

Російські терористи не могли простити йому, що він не хотів разом з ними похвалити царевбивства (Олександра II) і відмовився „плясати, як дикун, над тілом забитого ворога“.

Писання Драгоманова не дають жадного уявлення, яким він був чудовим оповідачем, але російською мовою, бо інші він хоч і знав добре, але більше теоретично і навіть, казали мені, — я сама не беруся судити, — що його українська мова була засмічена й досить штучна. Був він досить упертим, напр. у питанні правопису, з отим „j“ латинським серед кириличних літер. Драгоманов ставився справедливо до всіх, особливо пригночених народів, пророкував скоре відродження білорусинів, але найбільше симпатії мав до Італії й Англії, мови і історію яких знав досконало.

Був Михайло Петрович чудовим батьком і чоловіком і мав щастя, бо його дружина була небуденної інтелігенції й чулою жінкою, а діти талановиті й добре виховані, хоч успадкували трохи батьківський твердий характер. Взагалі можна сказати, що М. П. Драгоманов був „un merle blanc“ — „білий крук“ серед тодішньої російської еміграції не тільки в Швайцарії, а може й на цілому світі.

Цю жваву й цікаву causerie пані де-Гольстейн вислухали на тій р. 1930 академії в залі Athénée всі присутні з неослабним інтересом і захопленням, бо крім цікавих, досі невідомих даних, її оповідання було навіяне такою любов'ю й піетизмом до покійного свого вчителя і друга, що мимоволі захоплювало слухачів.

Потім я розмовляв з Олександрою Василівною і прохав її написати свої спомини про Драгоманова, що вона мені й обіцяла. Ці спогади доповнив її син, д-р мед. Л. Вебер-Баулер, який був уже тоді ліцеїстом і добре пригадавав Драгоманова. Драгоманов — оповідав д-р Вебер — ніколи не дискутував безконечно на моду тодішніх росіян. Він завжди вчився і нам, молоді, радив те. Драгоманов дуже любив молодь. У кабінеті Михайла Петровича завжди був зразковий порядок і чистота. Драгоманов був гуманіст у повнім значінні слова і його пояснення про грецькі старовинності залишились у нього, молодого учня на все життя яскравими. Драгоманов мав величезний вплив на молодь, і велика шкода, що він не став професором у женецькій університеті. Д-р Вебер-Баулер не раз бачив Драгоманова в Парижі, коли він уже хорував на „аневризм аорти“ і міг кожної хвилини несподівано вмерти, але Драгоманов тримався з правдивим спартанським стоїцизмом і завжди посміхався й без перестанку працював. Драгоманов був завжди дуже спокійний, не робив ніколи зайвих жестів, як то люблять робити росіяни, і міг знищити противника одним ре-

ченням, іноді одним словом. Звертаючися до своєї матері, д-р Вебер-Баулер каже: „Мені хлопцеві, завжди здавалося, що Драгоманов був вищий за нас усіх”. Оповідання д-ра Вебера були не менш цікаві, як його матері де-Гольштейн, бо ж він письменник і прекрасний спостерігач життя. Д-р Вебер-Баулер ще живе в Женеві, казав мені, що пише свої спомини про тодішнє емігрантське життя в Женеві і Парижі, де багато згадує Драгоманова. Може незабаром ми зможемо читати цей третій том його спогадів.

Професор антропології Євген Піттар — E. Pittard, що брав живу участь у святі Драгоманова в 1930 р. і перед від'їздом Драгоманова з Женеви кінчав женеvський університет. На жаль, його промови я не занотував, бо проф. Піттар читав з рукопису і я сподівався, що він дасть копію, тим часом він відмовив, певно резервуючи її для своїх мемуарів. Одначе я пригадую, що він казав, що в 1885 році вже була мова в Сенаті женеvського університету запросити Драгоманова на катедру, але цей проєкт не здійснився, бо тоді університет не мав потрібних коштів. Проф. Є. Піттар ще досі жив-здоров і навіть, не вважаючи на свої 86 років, їздить на ровері й працює в музеї та пише статті до газет.

Я вже не раз згадував, як ставився А. М. Ляхоцький-Кузьма до Драгоманова. Тут можу ще занотувати його свідoctво, що сім'я Драгоманова жила в Женеві дуже скромно, навіть, можна сказати, бідно, як справжні емігранти. Сам Михайло Петрович часто ходив у потріпаному піджачку. Він ніколи не вміщувався в справі друкарні і не мав жадних грошових непорозумінь. Завжди мав добрий гумор, ніколи не кривив душею і висловлював свої побажання й вимоги щиро, просто й одверто.

В ті часи не один лише Драгоманов бідно жив, а вся політична еміграція з Росії. Одружені краще харчувалися, але тоді взагалі на матеріяльне життя мало звертали уваги. Михайло Павлик так описує⁵ драгоманівські гаразди в 1879 р.: „Три низенькі темні покоїки, де жив Драгоманов з жінкою, двома дітьми і прислугою; скупої сніданок і вечеря, обід з поливки і м'яса, гірше, ніж їв звичайний робітник: брак гроша на якийсь-будь духовий комфорт, навіть газети”. Це свідoctво трохи прибільшене в негативний бік. Тоді, як і тепер, у Женеві здебільшого малі родини середньої класи, а тим більше емігранти рідко коли мали більше двох кімнат і кухні. З розмов Кузьми і д-ра Юрієва знаємо, що Драгоманов мав завжди свій робочий кабінет, де він і спав. Жінка з дітьми містилася в другій кімнаті, в кухні була їдальня. Само собою розуміється, не було жадного сальону для гостей, на ті часи це була зайва розкіш. Мешкання в будинку на 14 Chemin Danset було на першому поверсі і в добрих гігієнічних умовах, було багато сонця і садок

⁵ Цитую за М. Грушевським — „З починів українського соціалістичного руху”, Відень. 1922, ст. 78, у примітці.

під вікнами. Я оглядав те мешкання, зрештою воно стоїть, як було в той час. Покоївки Драгоманови не мали. Павлик мабуть говорить за „фам де менаж” — прибиральницю, яку наймали на години, в залежності від потреби. На вечерю тоді, як і тепер, усі емігранти мали здебільшого чай з хлібом, сиром і маслом, іноді салатою, чи те, що залишалося з обіду. Сніданок складався також з чашки кави, хліба й масла з конфітурами. По правді, багато з тодішніх емігрантів не мали й того гаразду. Щодо розваги, так Драгоманови мали у себе піано й, коли мали можливість, ходили до театру, або на концерт, вступ коштував сантими. Тільки Драгоманов рідко ходив тому, що мав хворе серце й не хотів марнувати часу, бо писав здебільшого вечорами або й уночі. Поза тим слухна увага Грушевського, що „дійсно треба дивуватися витривалості й господарності Драгоманова, що в таких тяжких обставинах не тільки сам не спустився на дно (це вже трохи занадто! — Є. Б.), а цілих 12 років умудрявся на кредит та на копійчані лепти вести видавничу роботу й підтримувати менш обережних і менш роботоздатних товаришів”. Це ремінісценції Грушевського, який ніколи не пробував справжнього емігрантського хліба. Але матеріяльне життя Драгоманова таки було непевне й незабезпечене...

Як кожний політичний діяч, мав Драгоманов не мало ворогів, з якими боровся чесною зброєю, якщо уважав потрібним взагалі боротися. У квітні 1881 р. російський емігрант В. Черкезов написав проти Драгоманова гострий і несправедливий памфлет п.з. „Драгоманов из Гадяча в борьбе с русскими революционерами” (Женева, 1882, сс. 63). В наслідок цих нападів серед російських соціалістів знайшлися „революцїонери”, які не вагалялися стежити трохи не за кожним кроком Драгоманова, в надії піймати його в якомусь неблагородному вчинку, напр. у зносинах з царськими агентами, але дарма, — життя його було завжди бездоганне. Другий політичний недруг Драгоманова, земляк, соціал-демократ Йосип Полінковський теж атакував його, але ідейно й науково, надрукувавши проти його політичної концепції брошуру п.з. „О безвыходности украинского социализма в России” (Женева, 1891, сс. 48). А втім, Й. Полінковський, з яким я від 1917 року до його смерті приятелював, завжди відзивався дуже добре про Драгоманова і поважав його, як людину і громадського діяча, призначивши навіть потім рацію його національній діяльності і навіть пішов далі, бо став самостійником-державником. Проф. Полінковський була щира й чесна людина, пам’ять про яку я бережу з особливою пошаною. В ті часи з’явилася проти Драгоманова ще одна публікація: В. Тарновского — „Терроризм и рутина” (Лондон, 1881, сс. 24), де автор захищає революційно-соціалістичний терор, проти якого виступив у 1880 р. Драгоманов у брошурі „Тероризм и свобода, муравьи и королева” Женева 1880, сс. 16). Навіть у 1902 р. писав проти діяль-

ности Драгоманова Л. Плохоцький (польський соціаліст Леон Василевський), що оголосив в журналі „Вперед” Женева 1902, ч. 3) статтю п.з. „Несколько слов об украинском социализме”. Про окремі відзиви й статті в тодішніх журналах я вже не згадую. Отже ніхто з цих авторів і анонімів ніколи не знайшов фактів, щоб закинути якунебудь громадсько-духову аморальність М. П. Драгоманову. Не диво, що Драгоманова подвійно не любили російські революціонери, як українця і як громадянина з чистим минулим, відкритим теперішнім, а в додатку за те, що вмів логічно мислити, говорити до діла, а не жонглювати, як майже всі тодішні революціонери, порожніми демагогічними постулятами, що їх часто-густо навіть не могли науково обґрунтувати і захистити. Це зі слів д-ра Л. Вебера-Баулера.

Лідія Михайлівна Шишманова один час часто приїздила, особливо коли жила в Німеччині, до Женеви і спинялася або в Клярані, де жили її приятелі Аккермани, або в Женеві в домівці „Союзу Жінок” (6, rue du Vieux-College), а коли приїздив її чоловік, проф. Шишманов, то він спинявся у мене. Скільки вони мені оповідали про Драгоманова й життя в Києві! Все було таке цікаве й захоплююче для мене, що треба було стенографувати, бо записи не давали уявлення. Перечитуючи ці нотатки з свого щоденника з мемуарами Л. М. Шишманової, не нахожжу нічого нового, щоб тут занотувати. Але не можу не зазначити, що мене вражала особистість покійного М. П. Драгоманова, його фізичний і духовий портрет, який не можна, як казали, передати ані словами, ані фотознімками. Особливо звернув я увагу на твердження його дочки про відразу Драгоманова до „кацапської” культури й нігілізму, як революціонерів, так і громадських діячів. Лідія Михайлівна тоді, як училася в університеті, завжди допомагала батькові й мала в його кабінеті свій окремий столик, де виконувала секретарські обов'язки й здебільшого була свідком численних розмов з різними відвідувачами. Багатьох вона знала особисто і дивно, як вони всі мінялися, розмовляючи з Драгомановим, майже не були схожі на себе самих. До Драгоманова у всіх була пошана, іноді просто страх, щоб не сказати якоїсь дурниці, чи невідповідного і, не дай Боже, брехні. За все негайно мусіли покутувати, бо Драгоманов не милував нікого.

Лідія Михайлівна була обрана в 1921 році почесним членом „Українського Клубу” в Женеві.

Оповідав мені д-р Юрієв у Льозанні в 1915 р., що розмовляючи з Драгомановим в своїх приїздах з Болгарії до Женеви, він бачив, як Михайло Петрович був страшенно розчарований у своїх київських земляках, які в листах його ображали й не хотіли признавати його заслуг, а навіть уважали, що його жевневські видання без користи, навіть шкідливі для українців. Дійсно Драгоманов ще деякий час безнадійно борсався, переконаний, що простує правильним шляхом, але здоров'я й родинні обставини нарешті примусили його, як перед тим Пав-

лика і проф. Хв. Вовка, покинути гостинну Швайцарію, яку він полюбив і де придбав багато щирих приятелів. Це я міг особливо сконстатувати навіть по сорока роках у 1930 році, коли прийшли пошанувати пам'ять проф. Драгоманова несподівано численні швайцарці. Поміж ними були: проф. С. Піттар; проф. Шарль Вернер, ректор женецького університету; Є. Туретіні, радник женецького уряду; Люї Касай, радник дільниці Пленпале, де мешкав Драгоманов; проф. Руссі, секретар університету, що довгий час жив у Києві; пані О. де-Гольстейн; д-р мед. Леон Вебер-Баулер, голова французької колонії; д-р мед. Гурфайн; його дружина д-р окуліст Гурфайн-Вельт; д-р мед. Герджіков; проф. Жуковський; А. Аккерман; пані Ноель Роже — письменниця; Вільям Мартен — редактор; Ж. Верден — письменник; д-р Перрон; пані д-р мед. Бурдйон, де Плян; пані Ревію-Дюссо — господиня будинку; проф. Едуард Кляпаред і його дружина; проф. і пастор Е. Шуазі; д-р Кюзьмьє, внук географа Елізе Реклю; пастор Бальмас; Микола Ге й багато навіть незнаних. Ті, хто не міг прийти, прислали дуже симпатичні листи.

Треба було чути, з якою повагою і пошаною висловлювалися ці чужинці про Драгоманова і як справедливо оцінювали його діяльність для України. Прийшла навіть старенька молочарка, що колись приносила родині Драгоманових молоко. Прийшов син підрядчика Трейво, що вибив табличку, й оповідав, як його покійний уже батько цинив Драгоманова. Припленталася й стара прибиральниця друкарні, про яку я в своїй місці цієї розвідки згадував. Були представники організацій різних народів у Женеві: болгар, грузини, жиди, чехи, катальонці, серби, словаки та інші. Були представники від усієї женецької преси, але не було росіян.

На закінчення мушу ще зазначити, що не вважаючи на бідне життя, Драгоманов завжди давав пожертви і платив членські вкладки до „Комітета Общества пособия политическим изгнанникам из России”. Напр. у 1878 р. він заплатив членських 30 фр. і так щороку. Це, як на той час, були поважні гроші. Багато допомагав і особисто.

Розділ VIII. Реєстр друків друкарні

Від 1876 р. в Женеві в „Українській Друкарні”, заснованій М. П. Драгомановим, під управою друкаря А. М. Ляхоцького (Жузьми), були надруковані оці українські й інші видання¹ в хронологічному реєстрі.

¹ Тут зазначені всі українські видання, але бракує деяких російських, друкованих головню в останні роки існування друкарні. Вперше „Спис праць М. П. Драгоманова” подав Михайло Павлик у книзі „Ювілей і похорон М. Драгоманова”, виданій у Львові 1896 року, на сторінках I—XXXIV. З цим „Списом” ми звіряли наш реєстр, обмежуючися, само собою розуміється, місцем видання — Женевою.

1876

1. (С. Подолинський) — Про багатство та бідність. Розмова перва. (Редакція М. Драгоманова). Женева. 3000 пр.² Вид. 2-е 1876, 32°, сс. 30, ціна 10 крайцарів.
2. М. Драгомановъ — Турки внутренніе и виѣшніе. Письмо къ издателю „Новаго Времени“, Женева. 1876. Н. Georg видавець-книгарь, сс. 30, 8°, ціна 1 фр. 2000 прим. Imprimerie russe, 26, Chemin Montchoisy, Eaux-Vives.

1877

3. (М. Драгоманов) — Про те як наша земля стала не наша. Про хліборобство. Частина перва. Липський. 1877. (Друкована в Женеві), сс. 88, 32°, 3000 прим.
4. (С. Подолинський) — Як де земля поділена і як би треба йійі держати. Про хліборобство. Розмова третя. Липський, 1877, сс. 176, 32°. (Друкована в Женеві).
5. М. Драгоманов — Народні школи на Україні серед життьба і письменства в Россіі. (Окреме видання з т. II „Громада“). Женева. 1877. 500 прим. сс. 152, 8°, ціна 3 франки. Imprimerie du „Rabotnik“ 26, Chemin de Montchoisy.
6. М. Драгомановъ — Внутреннее рабство и война за освобождение. Женева. 1877, сс. 34, 8°, ціна 1 фр. 1000 прим. Типографія „Работникъ“.
7. М. Драгомановъ — Дѣтоубійство совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московскихъ социалистовъ. Изд. редакціи укр. сборника „Громада“ (Община). Женева. 1877. Imprimerie du „Rabotnik“ 26, Chemin Montchoisy. 1000 прим., сс. 16, 8°, (Драгоманов написав в цій брошюрі лише 8 сторінок, а решта промова С. Бардіної й кілька поезій).
8. (Д. Овсянико-Куликовський) — Записки южно-русскаго социалиста. Вып. I Женева. 1877. Ціна 1 фр. сс. 32. Збірник. Типографія „Работника“.
9. М. Драгоманов — Переднье Слово. Де Серби живутъ тепер і де жили попереду? Женева. 8°, сс. 16 (Друковано в Женеві в 1877 р. для 1-го вип. „Славянської Громади“, але „С. Г.“ зовсім не вийшла і ці сторінки залишилися не ужиті!)
10. М. Драгоманов — Пропашчій час. Українці під московським царством (1654-1876). Женева. 8°, сс. 56. (Ця стаття була почалася друкуватися для т. II „Громади“, але Драгоманов її друк спинив і до „Громади“ не вмістив у 1817 р.).
11. М. Драгоманов — Вольності Війська Запорожського. Женева. сс. 30-56: два друковані листа. (Ця розвідка мала увійти в т. II „Громади“, але не була там вміщена).
12. — Объявление о выходѣ съ 15-го января 1878 г. социальнo-революціоннаго журнала „Община“. Женева. Типографія газеты „Работникъ“. 8°, сс. 8. (В числі співробітників зазначений М. Драгоманов).

² Перше видання було у Відні 1875 р.

1878

13. „ГРОМАДА” — Українська Збірка. Т. I. „Передньє Слово” Печатня „Громади”. Женева. 1878. сс. 101, 1000 прим. 8°.
14. „ГРОМАДА” — Українська Збірка. Т. II. „Звістки про Україну (1876-1877)” 1000 прим. Женева, 1878, сс. 590 Печатня „Громади”, 8°.
15. „ГРОМАДА” — Українська Збірка. Т. III. „Лихі Льуде” 500 прим. Женева, 1878, 8°. Печатня „Громади”.
16. „ЛИСТОК ГРОМАДИ” — „FEUILLE de la „HROMADA”. H. Georg, Libraire № 1 Женева, 1878, сс. 24, 8°, 1000 прим. (Стаття М. Драгоманова: „Коли битись, то не миритись” і ін.). Печатня „Громади”.
17. М. Драгомановъ — До чого довоєвались? Женева. 1878. 32°, сс. 32. Les avantages de la dernière guerre.³ Типографія „Громади” въ Женевѣ. H. Georg, libraire-éditeur.
18. М. Драгомановъ — За что старика обидѣли и кто его обижааетъ? Размышленія по дѣлу Трепова. Sur l'affaire Sassoulitché Изъ „Общини” №№ 3 и 4. Женева. 1878. сс. 16 (без обгортки), 8°, 1000 прим. Imprimerie du „Rabotnik” 26, Montchoisy.
19. Т. Шевченко — Кобзар Тараса Шевченка. Частина перша Печатня „Громади”. Женева. 1878. 6°. Нашим землякам на Україні. На роковини Шевченка 26 лютого 1878 року. Кузьма і Сірко, видавці, сс. 126+II.
20. Н. Жуковскій — Реформы и революція. (Изъ „Общини” № 5 1878). Женева. Типографія „Работникъ”, 8°.
21. Ф. Волховскій (і иньш.) — „Изъ-за рѣшетки” Сборникъ стихотвореній сидѣвшихъ в „Домѣ Предв. Заключенія” Женева. 1878. сс. 160, 32°.
22. M. Dragomanov — La littérature Oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès littéraire de Paris 1878. Genève. H. Georg-éditeur. 1878. 42 pages. 8°, 1 frs. (Були переклади цієї брошури на італійську, еспанську, сербську й українську мови, друковані поза Женевою).

1879

23. „ГРОМАДА” — Українська Збірка. Т. IV. Женева 1879. Печатня „Работника” і „Громади”. 8°, сс. 384. 1000 прим.
24. С. Подолинскій — Життя і здоров'я льудей на Україні. La hygiène du peuple en Oukraïne. (Друкарня і місце друку не зазначені). 1879. сс. 244, 8°, наклад 1000 прим.
25. Пан - Народольбець. Повість. Виданья „Громади”. Женева. Печатня „Громади” 1879. (на другій стор. надр.: 1878). сс. 48, 8°. 1000 прим. (передрук з ж. „Правда”, Львів). Переклад на фр. м. заголовку: Le Seigneur-Démocrate. H. Georg libraire-éditeur.

³ Ця стаття Драгоманова, видана окремою брошурою, була тайно передрукована в тім же 1878 р. в „СПБ вольной типографіі” п.з. „Выгрьши послѣдней войны” (Див. зб. „За сто лѣт”, Лондон 1897, с. 97).

26. М. Драгоманов — Ми й „Набатъ”. (відбитка з „Громади” т. IV, сс. 374-382). Женева. 1879, 8°, сс. 9.,
27. — Николай Петровичъ Зубку-Кодреану. Nicolai Codreanu, din Basarabia. Биографическій очеркъ. Посвящается чесной бессарабской молодежи. Издание типографіи „Работника” и „Громады”. Женева. 1879, сс. 16, 8°. **1880**
28. М. Драгомановъ — Терроризмъ и Свобода, муравьи и королева. Le terrorisme et la liberté en Russie. Отвѣтъ на отвѣтъ „Голоса”. Женева. 1880, сс. 16, 8°, наклад 1000 прим. Impr. du „Rabotnik” et de la „Hromada”.
29. М. Драгомановъ — Письмо В. Г. Вѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Lettre de V. Belinsky à N. Gogol. Издание редакціи украинскаго сборника „Громада”. Женева. Типографія „Работника” и „Громады”. 1880. сс. XX+10, 8°.
30. (М. Драгоманов) — От группы социалистов-евреев. Женева. 1880, сс. 8, 8°. Redaction der „Hromada” Genf (Schweiz) rue de Lausanne, 19: fuer die „Freie Juedische Buchdruckerei”.
31. М. Павлик — Друкованій лист Михайла Павлика до людей 1880. Женева. Друкарня „Работника” і „Громади”. (без обкладки!) сс. 32, 8°.
32. П. Мирний та І. Білик — Хиба ревуть воли, як ясла повні? ⁴ Les chevaux se battent quand il n'y a pas de foin dans le ratelier. Roman populaire. Роман з народнього життя. Женева. 1880. сс. 420, 8°. Ціна 6 фр. Друкарня не зазначена.
33. М. Драгомановъ — Соловья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. Женева. 1880. сс. 8, 8°, наклад 1000 прим. Друкарня „Работника” і „Громады”.
34. М. Драгомановъ — Было бы болото, а черти будутъ! (Окрема відбитка з „Общаго Дѣла” № 35). Женева. 1880. Накладд 1000 прим. сс. 16, 8°. Друкарня „Работника”.
35. С. Подолинскій — Соціалісты Украинцы въ Австріи. Женева. 1880. Наклад 500 прим. 8°. Ціна 50 сант.
36. С. Подолинскій — Ремесла і хвабрики на Україні. Les métiers et les fabriques en Oucraïne. Женева. Печатня „Работника” і „Громади” 1880. сс. 148, 8°, ціна 2 франки.
37. (М. Драгоманов) — Вниманію социалистовъ изъ Россіи. Женева. 1880. Листок на 4 сторінки з паралельним французскимъ текстом. 8°.
38. (М. Драгоманов) — Русскимъ писателямъ въ день открытія памятника А. С. Пушкину 26 мая 1880 г. Листок з перекладом на франц. мову з другого боку відозви.
39. (М. Dragomanov) — A l'opinion publique des peuples civilisés! 4 pages, 8°, signé par 13 émigrés russes. Genève. 1880. Impr. Pfeiffer.

1881

40. „ГРОМАДА” — Українська Часопись, впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолін-

⁴ Драгоманов у листі до Киян писав, що видання цієї книжки коштувало 2000 франків! На тодішні гроші це майже неймовірно...

- ським. Рік V. Число 1. Ноябрь-Декабрь. „Hromada” Revue oukrajnienne, rédigée par M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy. Année V, № 1. Женева. 1881. сс. 136, наклад 1000 прим, 8°. Impr. du „Rabotnik” et de la „Hromada”, Genève, Terrassière, 31.
41. „ГРОМАДА” — Українська Часопись, впорядкована М. Драгомановим, М. Павликом і С. Подолінським. Рік V. Число 2. „Hromada” revue oukrajnienne, rédigée par M. Dragomanov, M. Pavlik & S. Podolinskiy. Année V. № 2. Женева. 1881. сс. 137-240, наклад 1000 прим, 8°. Impr. du „Rabotnik” et de la „Hromada”, Terrassière, 31. Genève.
42. Т. Шевченко — Кобзарь Т. Гр. Шевченка (видання стереотипне) Книжка перша. Женева. 1881. Печатня „Работника” і „Громади” сс. 124, 32°. 500 прим.
43. Т. Шевченко — Кобзарь Т. Гр. Шевченка. Poésies de T. Chevtchenko. Deuxième livraison. видання стереотипне). Книжка друга. Женева. 1881. Печатня „Работника” і „Громади” сс. 125-256. 32°. Наклад 500 прим.⁵
44. (С. Подолінський) — Про багатство да бѣдноць. Пѣраклад з українскаго. Жаньєва. 1881. Друкарня „Работника” і Громади”. Наклад 500 прим. сс. 32, 16°.
45. Н. Морозовъ — Сборникъ Стихотвореній. Женева. 1881. Типографія „Работника”, наклад 800 прим.
46. Анонім — Злоба дня. Женева. 1881. Типографія „Работника”. Наклад 500 прим.
47. Анонім — Начало конца. Женева. 1881. Типографія „Работника” 500 прим.
48. М. Драгоманов — Нові Українські пісні про громадські справи (1764-1880). L'esprit des chansons politiques de l'Oukraïne moderne. Женева. Печатня „Работника” і „Громади”. 1881. сс. 132, 8°, 1000 прим.
49. М. Драгоманов — Вільна Спілька — Вольный Союзъ — La Fédération. Везстроковий додаток до „Громади” № 1. Женева. 1881. сс. 8, 8°. (Естественно области и пропаганда социализма на плебейскихъ языкахъ Восточной Европы). Наклад невідомий.
50. М. Dragomanov — Le Tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Genève. 1881. Imprimerie du „Rabotnik” et de la „Hromada”. Pages 16, 8°. Prix 1 frs.
- 1882
51. „ГРОМАДА” — Українська Збірка, впорядкована М. Драгомановим. „Hromada” Recueil oukrajnien, rédigé par M. Dragomanov. № 5. Женева. 1882. Печатня „Громади”, сс. 271, 8°. Наклад 1000 прим.

⁵ Видання цього Кобзаря надзвичайно рідке, просто, унікальне! В післяслові редактора зазначено, що „з набору виробляються форми для виливних дошок (стереотипів) і самі дошки —”, але при ліквідації „Української Друкарні” в 1919 р., як і при перебранні з льоху остатків друків у 1921 році, не знайшлися ані дошки, ані стереотипи цього Кобзаря!

52. М. Драгомановъ — Діонизій III Санкт-Петербургскій и Платонъ II Московскій, сравнительно историческая игра природы. Женева. 1882. сс. 47, 8°. Наклад 1000 прим. Передрук з „Вольное Слово” № 27. Ціна 50 с.
53. М. Драгомановъ — Историческая Польша и Великорусская демократія. La Pologne historique et la démocratie moscovite. Женева. 1882. Типографія „Работника” и „Громади”. (Отпечатки изъ „Вольнаго Слова” № 3-20, пересмотрѣнные и дополненные). сс. 511+VIII, 16°. Наклад 1000 прим. Ціна 3 фр. 50 сант.
54. М. Драгомановъ — Учащаяся молодежь и политическая агитация. La jeunesse des écoles et l'agitation politique. (Отдѣльный оттискъ изъ „Вольн. Слова” № 50 за 1882 г.) сс. 8, 12°. Genève. Imprimerie de „La Parole libre” Chemin Dancet, 15.
55. М. Драгомановъ — „Народная Воля” о централизаціи революціонной борьбы въ Россіи. „Narodnaya Vola” sur la centralisation de la lutte révolutionnaire en Russie. (Отдѣльный оттискъ изъ „Вольнаго Слова” No. No. 37 и 38 за 1882 г.). Женева. 1882. сс. 32, 12°. Наклад 1000 прим. Ціна 50 сант.
56. Т. Chevtschenko — Marija Maty Isusowa. Wierszy Tarasa Szewczenka z uwahamy M. Drahomanova. Zenewa. 1882. in 32°, pages VII+39+26. Prix 50 cent. Друкарня не подана.
57. М. Драгомановъ — Къ біографіи А. И. Желябова. (Отдѣльный оттискъ изъ „Вольнаго Слова” № 39 і 40) Женева. 1882, сс. 48, 8°. Ціна 50 сант.

1883

58. М. Драгоманов — Політичні Пісні Українського народу XVIII-XIX ст. Chants politiques du peuple ukrainien XVIII-XIX ss. Частина перша. Розділ перший. Женева. Печатня „Громади”. 1883. 1000 прим. сс. LXII+137,8°.
59. З. С. — Восемьнадцать лѣтъ войны чиновничества съ земствомъ. Dix-huit ans de lutte de la Bureaucratie avec les Zemstvos. (Отдѣльный оттискъ изъ „Вольнаго Слова”) Женева. 1883. сс. 103, 16°. Impr. de „La Parole libre” Chemin Dancet, 15.
60. А. Мальшинскій — Не знаю къ кому. Открытое письмо бывшаго редактора „Вольнаго Слова”. Lettre ouverte de l'ancien directeur (A. Malchinsky) du journal „La Parole Libre”. Женева. 1883. сс. 16, 8°. Genève. Imprimerie de la „Parole libre”, Chemin Dancet, 15.
61. О. Человѣчникъ — Опытъ Соціологіи, науки устройства чело-вѣчно-счастливаго сообщежитія. Женева. Типографія „Громады”. 1883. сс. VII+391, 8°.

1884

62. М. Драгомановъ — Вольный Союзъ — Вільна Спідка. Опытъ украинской політико-соціальной программы. Essai d'un programme politique et social ukrainien. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Издание русское. Женева. 1884. Ти-

пографія „Громады”. Наклад 1000 прим.
сс. 115, 8°. Ціна 2 франки.

1885

63. Т. Шевченко — Марія, Поэма Т. Гр. Шевченка, съ переднимъ словомъ и замѣчаніями М. Драгоманова. Переводъ съ украинскаго. Женева. 1885. Типографія „Громады”, сс. 50, 16°. Ціна 1 фр.
64. — Предисловіе къ „Переднему Слову” 2-го изданія, съ 11-ю подстрочными замѣчаніями. (Чотири сторінки римованої поезії на російській мові, невідомого автора. Все в гумористичному стилі про Кузьму! (Без зазначення дати і друкарні!).
65. М. Драгоманов — Політичні пісні Українського народу XVIII-XIX ст. з увагами М. Драгоманова. Частина перша. Розділ другий. Женева. 1885. Печатня „Громади”, сс. 227+XII. Chants politiques du peuple ukrainien XVIII-XIX ss. Textes annotés par M. Dragomanov. Première partie. Section II.
66. (М. Драгомановъ) — Письмо Н. И. Костомарова къ издателю „Колокола” съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1885. сс. 15+X. Ціна 1 фр. Типографія „Громады”.
67. М. Драгоманов — До суду земляків. Листок на 4 стор. З приводу листа И. С. Тургенева до М. П. Драгоманова, надр. в ж. „Зоря”, Львів. 1885 р. Женева. 1885. сс. 4, 8°. Печатня „Громади”.

1886

68. М. Драгомановъ — Наканунъ новыхъ смуть. A la veille de nouveaux troubles. Женева. 1886 сс. 24, 8°. (без обгортки і зазначення місця, друкарні і дати!).

1889

69. М. Драгомановъ — Либерализмъ и земство въ Россіи. (Отдѣльный оттискъ изъ 1-ого №-ра „Свободной Россіи”) Женева. 1889. Без зазначення друкарні, сс. 64, 8°.

1890

70. Т. Шевченко — Поезії Т. Гр. Шевченка заборонені в Росіі. Женева. 1890. Українська печатня. сс. 248, 16°. Chemin Dancet, 15. Depo: Genève. H. Georg, libraire. Prag. Eduard Valečka.
71. В. Деб. Мокрєвичъ — По двумъ вопросамъ. Женева. 1890. Украинская типографія. Chemin Dancet, 15. сс. 24, 12°.

1891

72. Т. Шевченко — Поезії Т. Гр. Шевченка заборонені в Росіі. Наклад редакції „Народа”. Женева. 1891. Українська друкарня (на другім загол. листі те саме, що у вид. 1890), сс. 248, 16°.

1892

73. М. Драгомановъ — Письма К. Дм. Кавелина и Ив. С. Тургенева къ Ал. Ив. Герцену. Съ объяснительными

примѣчаніями М. Драгоманова. Imprimerie Ukrainienne. Genève Chemin Dancet, 15. Georg. Libraire-éditeur. Женева. 1892. Украинская Типографія. Chemin Dancet, 15. сс. 227+XII, 8°.

1893

74. М. Драгоманов — Евагельська віра в старій Англії. Женева. 1893. Украинська друкарня. сс. 16, 16°.
75. П. О. Куліш — Дзвін. Староруські думи й співви. Женева. 1893. Украинська друкарня. Imprimerie Ukrainienne. Chemin Dancet, 15. сс. 239+VI, 16°.

1894

76. Дебагорій-Мокрієвич — Историческая поэма. Цѣна 50 сант. (20 коп.) Женева. 1894. Украинская Типографія. Imprimerie Ukrainienne. Chemin Dancet, 15. сс. 72, 16°.

1895

77. — Первая царская рѣчь. Женева, 1895. Украинская Типографія. сс. 8, 16°.

1896

78. С. Мирный — Адресы земствъ 1894-1895 и ихъ политическая программа. Голоса изъ Россіи. Выпускъ 1. Echos de Russie. Premier fasc. Memoires des Zemstvos, présentés à l'Empereur Nicolas II et leurs programmes politiques (1894-1895). Изд. второе. Женева. 1896. Ціна 50 сант. Украинская Типографія. сс. 24, 8°.
79. — Царскія милости. Голоса изъ Россіи. Вып. 3. Les largesses du Tsar. Echos de Russie. Troisième fascicule. Женева. 1896. Украинская Типографія. Impr. Ukrainienne. Route Caroline, 11. сс. 8, 8°.
80. — Ходынка. Голоса изъ Россіи. Вып. 4. La catastrophe de Khodynskoïé. Echos de Russie. Quatrième fascicule. Женева. 1896. Украинская Типографія. Impr. Ukrainienne. Route Caroline, 11. сс. 8, 8°.
81. — Послѣ коронаціи. Après la couronnement. Женева. 1896. сс. 8, 8°. Impr. Ukrainienne. Route Caroline, 11.
82. Русскій — Открытое письмо Императору Николаю II. Lettre ouverte à l'Empereur Nicolas II. Женева. 1896. Украинская Типографія. сс. 12, 8°.
83. М. Драгомановъ — Письма М. А. Вакунина къ А. И. Герцену и Н. П. Огареву. Съ поясненіями и примѣчаніями М. Драгоманова. Украинская Типографія. Женева. 1896, 8°.
84. — Какъ бороться противъ абсолютизма? Wie soll man den Absolutismus bekaempfen? Comment lutter contre l'Absolutisme? Изданіе автора. (Невѣдомо хто?). Ціна 1.25 сант. Женева. 1896. Отпечатано въ Украинской Типографіи. Накладъ 2000 прим. сс. 80, 8°.
85. — Нѣсколько словъ о легальной агитаціи въ современной Россіи. Посвящается всѣмъ представителямъ русской оппозиціи. Жене-

- ва. 1896 (?). сс. 24, 8°. Impr. Ukraïnienne. Route Caroline, 11. Цѣна 50 сант.
86. П. И. Бирюковъ — Гоненіе на христіанъ въ Россіи в 1895. Же-
нева. 1896. Украинская Типографія.

1897

87. П. О. Куліш — Позичена Кобза. Пересьпіви чужомовних
сьпівів. Пересьпівував же их Куліш Олель-
кович Панько. Виступцем першим ис кобзою.
Печатано в Женеві в Украинській Друкар-
ні р. В. 1897. сс. 120, 8°. Impr. Ukraïnienne.
Route Caroline, 11.
88. — Щирі слѣзи над могилою П. А. Куліша.
Женева. 1897. Українська друкарня. Шість
поезій різних авторів. сс. 25, 16°.

1899

89. Омелян Прозора — Бог на Україні. The God of the Ukraine. По-
ема. Из города Wilkes Barre, от православ-
ного дяка українського козака Омеляна
Прозори. 1896 р. Печатано в Женеві в Ук-
раїнській Друкарні (Коштом автора) 1899.
сс. 48, 16°.
90. Октавъ Мирбо — Плохіе Пастухи. Mauvais bergers. Драма въ
пяти дѣйствіяхъ. Переводъ съ французска-
го. Женева. 1899. сс. 96. Украинская типо-
графія: rue de Caroline, 11. Изданіе М. С.
№ 1. Цѣна 2 фр., 16°. Imprimerie Ukraïnienne
Onex près Genève. Складъ при типографіи
Lith. C. Wassilewsky, Genève.

1900⁶

91. Вл. Бончъ-Бруевичъ — Списокъ псалмовъ, писемъ, рассказовъ и
другихъ рукописей по изслѣдованію уче-
нія, жизни и переселенія въ Канаду закав-
казскихъ духоборцевъ. Съ приложеніемъ
библиографическаго указателя литературы
по духоборческому вопросу. Изданіе „Сво-
боднаго Слова”. Женева. Украинская Типо-
графія. 1900. сс. 81+IV+X. 49, Onex, près
Genève. 8°.
92. Л. Н. Толстой — Патриотизмъ и правительство. (Укр. Ти-
погр.) 49, Onex, près Genève. Изданіе Швей-
царскаго отдѣла „Свободнаго Слова”. № 7.
сс. 32, 32°.

1901

93. Человѣчника вѣка — Государственно сообщежитейская Жизнен-
XX-го ность — Vitalité Sociétaire d'état. Очеркъ по-
Humanitaire du XX-me s. пулярный сквозь призму соціологій: науки
устройства человѣчно счастливаго сообще-

⁶ В цім і в попередніх роках П. И. Бірюков випустив у „Швейц. Отдѣлъ” СВОБОДНАГО СЛОВА ще п'ять брошур, а саме: 1. Конференція въ Гаагѣ 2. Что такое искусство? 3. Правда о Библии 4. О борьбѣ со зломъ посредствомъ непротівлення 5. По вопросу „Воскресенія”. Не по-сідаючи в цей час, коли складаємо цей „Реєстр”, зазначених брошур, не можемо напевно сказати, чи дійсно вони друкувалися в „Укр. Друкарні”, коли вона була в Оне б. Женеві, й тому залишаємо під знаком запитання. Часопис „Свободное Слово” виходив в Англії: Purleigh, England.

- житія. Женева. 1901. сс. 302, 8°. Ціна 3.50 фр. Українська Типографія.
94. Политическій каторжанинъ. — Надгробное слово Александру П. (Воспоминанія политическаго каторжанина). Изъ № 3 „Вѣстника Народной Воли“. Съ послѣсловіемъ отъ издательства „Народныхъ Листковъ“. Женева. 1901. Украинская типографія 47, Opex près Genève. сс. 110, 16°.7
95. Максимъ Горькій — О писателѣ который зазнался. D'un écrivain vaniteux. M. Gorky. (Фантазія). Изд. „Свободной Мысли“ № 10. 1901. 49, Opex près Genève. сс. 16, 16°.

1902

96. — Свистокъ. На современную тему. Шутки самодержавной бюрократіи. Вып. 1. Женева. 1902. сс. 16, 16°. Украинская Типографія. 47, Opex près Genève.
97. С. Д. — Німецька революція в марті 1848 року. (Переклад) № 3. Ціна 10 коп. Женева. 1902. Українська друкарня. сс. 32, 16°.
98. Старичокъ Александръ — Послѣдняя вечеря. Опытъ выясненія первоначальныхъ основъ христіанства. Спасенный. Евангельскій разсказъ. Украинская Типографія. 47, Opex, près Genève. 1902. сс. 143, 16°.
99. А. П. Барыкова — Сказка про то, какъ царь Ахреянъ ходилъ Богу жаловаться. Женева. Украинская типографія. (без дати!). сс. 24, 24°.
100. Ф. Волховскій — Сказаніе о несправедливомъ царѣ и какъ онъ въ разумъ вошелъ и какой совѣтъ людямъ далъ. 1902. сс. 58. Изданіе Партіи Соціалистовъ-Революціонеровъ и Аграрно-Соціалистической Лиги. № 12 „Народная революціонная бібліотека. 16°.8
101. Евмен Як. Кирницький — Книга жизни христіанской или отвѣтная рѣчь вѣрующаго о дѣлахъ житейскихъ. сс. 54, 32°. (Без дати, місця, друкарні!).
102. Евмен Як. Кирницький — Два пути въ небо. сс. 8, 32°. Підпис: Свидѣтель сей истинны ѳговистъ Евменій Яковлевичъ Кирницький. (без жадних вказівок!)9

1903

103. С. Д. — Царі, Пани а Люди. Женева. 1903. Українська Друкарня. сс. 46, 32°.

7 Живучи в Оне у Павла Бірюкова, А. М. Ляхоцький (Кузьма) взяв на себе представництво партіи соц.-револ. видавництва „Народные Листки“, яке видало до 1901 р. десять брошур, а саме: 1. Все для дѣла 2. О штундѣ 3. Письмо къ фельдфебелю Л. Н. Толстого 4. Рѣчь рабочаго Петра Алексѣева 5. Вогослуженіе Л. Н. Толстого 6. Царское поученіе. Преданіе 7. Екзекуція — Л. Н. Толстого 8. Объ уличныхъ беспорядкахъ (Мысли военнаго) 9. Какъ попы поработили народъ ученіемъ Христа 10. Слова вѣрующаго. Правдоподібно всі ці видання були зложені і друковані в „Укр. Друкарні“, але не маючи цих видань під рукою, не хочемо про це запевнювати.

8 В № 11 цієї „Н.Р.В.“ видана брош. М. Драгоманова: О неволѣ вѣры въ современной Россіи.

9 З архіву Кузьми довідався, що ці дві брошюри друкувалися у нього в „Укр. Друк.“ в 1902 році.

1904

104. К. Гавличекъ — Паденіе Перуна. Легенда изъ русской исторіи. Переводъ съ чешскаго. Женева. 1904. Украинская типографія. 47, Onex, près Genève. сс. 39, 32°.

1905

105. — Къ свѣту! Сборникъ статей по вопросамъ программы. Свободомыслящій социалистическій органъ для интеллигентнаго пролетаріята „Реалистъ”. Женева. Imprimerie du „Réaliste” Acacias. (безъ дати!). сс. 96, 32°.¹⁰
Ціна: 45 коп. — 1 Марка — 1 фр. 50 сант.

1908

106. Гейне — Новая „Зимняя сказка”. Посвященіе Гейне новой германской имперіи божьяго страха и благочестивыхъ нравовъ. Посвящается истиннымъ отцамъ отечества. Переводъ съ нѣмецкаго Ф. М. Азнаурова. Переложилъ стихами Валерій Язвицкій. Женева. 1908. Ціна 50 сант. Украинская Типографія. сс. 32, 32°.
107. В. В. Лункевичъ — Два Эскиза. I. Невольники Шлиссельбурга II. Муть и накипь. Женева. 1908. Украинская Типографія. Route Caroline, 11. Genève. Ціна 1 фр. сс. 62, 8°.

1915

108. Ю. Гарденинъ (В. Черновъ) — Интернаціональ и война. Сборникъ статей. Изд. газ. „Жизнь”. Женева. Impr. E. Chaulmontet. сс. 64, 16°.
109. Ю. Гарденинъ — Истинные и мнимые пораженцы. Сб. ст. Изд. газ. „Жизнь”. Женева. Impr. E. Chaulmontet. сс. 32, 16°.
110. Ю. Гарденинъ — Чужими путями. Сбор. Ст. изд. газ. „Жизнь” Женева. Imprimerie E. Chaulmontet. сс. 96, 16°.

1917

111. Л. Рыбалка (Л. Юркевич) — Русскіе социалдемократы и національный вопросъ. Les social-démocrates russes et la question nationale. Женева. 917. Изданіе редакціи украинской соціалдемократической газеты „Воротьба” сс. 30, 16°
112. — Великоорусская соціаль-демократическая рабочая партія. Десять заповѣдей Блаженства или Права націй на самоопредѣленіе. Тезы. Книгоизд. „Лица и Маски” Вып. 2-й. Женева. 1917. сс. 12+мапа — „Карта земель російской имперіи в 1922 году”.¹¹

¹⁰ На стор. 23-26 надрукований лист М. Лозинського зі Львова з 30.5.1904 р. і на ст. 27-30 — відповідь редакції „Реалиста”.

¹¹ Це є пасквіль, політична сатира, на відомого с.-д. меньшевика Г. Плеханова.

EUGEN BACHYNSKY

THE UKRAINIAN PRINTING HOUSE IN GENEVA (1876-1919)

After the prohibition of the Ukrainian language by a secret tsarist decree of May 30, 1876, the Ukrainian underground groups in Kiev and Odessa sent M. Drahomanov abroad to defend the rights of the Ukraine before the free world. After a short stay in Vienna, around 1876 Drahomanov left for Switzerland and settled down in Geneva. Here he started his publishing activity. At the beginning he published his works in the Printing House "Rabotnik," which belonged to the Russian revolutionary-anarchist, Bakunin, who favored the Ukrainian movement. In 1877, he bought this press and for a while managed it himself. In 1878, this function was transferred to Anton Lyakhotsky, who arrived in Geneva in that year. After Drahomanov had gone to Sophia, Lyakhotsky became a director of the entire enterprise.

In the immigrant circles, Lyakhotsky is better known by the name of Kuz'ma. He remained in charge of the printing establishment until his death, i. e. until 1918.

The author describes in detail the history of Drahomanov's printing house, and the various incidents connected with its movement. He also mentions the people who were associated with it and who printed their articles there. A list of the printed titles and their circulation is included. E. Bachynsky also deals with the biography of the founder of this printing establishment, M. Drahomanov, and its manager, Lyakhotsky-Kuz'ma.

ОЛЕКСАНДЕР ОГЛОБЛИН

ФЕДІР ТУМАНСЬКИЙ І ЙОГО ПРОЄКТ АКАДЕМІЧНОЇ КНИГАРНІ В ГЛУХОВІ КІНЦЯ 1770-х РР.

I.

Федір Осипович Туманський — один із найвидатніших представників української інтелігенції останньої чверти ХУІІІ — початку ХІХ століття. Син члена Генерального Суду Осипа Григоровича Туманського і дружини його Параскевії Романівни Яненко, доньки бунчукового товариша й колишнього Глухівського війта, він народився р. 1757.¹ Вищу освіту дістав у Кенігсберзькому університеті, куди вступив р. 1773. Там студював право у проф. Д. Лестока, філософію у проф. Д. Бука, історію загальну й статистику у проф. Вернера.² У Кенігсберзі Ф. Туманський був обраний на члена Королівського Пруського Німецького Товариства, де в 1774-1775 рр. виголосив кілька похвальних промов (німецькою мовою) на честь Катерини ІІ, Фридриха ІІ й гр. П. О. Руманцева, які були тоді ж надруковані.³ По закінченні університету Туманський повертається на Україну, де в 1778-1779 роках „по выбору всея Малороссіи и по приказанію гр. П. А. Румянцева-Задунайскаго сочиняль топографическое описание о всей Малороссіи”.⁴ Це було дуже відповідальне доручення, й з ним пов'язані були дальші аналогічні праці кінця 1770-х-1780-х років („Опис Новгородсіверського намісництва” 1779-1781 рр., праці Д. Пащенко й О.

¹ За іншими відомостями, Ф. О. Туманський народився р. 1746 (Г. Милорадовичъ, Родословная книга Черниговского дворянства, т. II. СПб, 1901, ч. VI, ст. 203). Але дата 1757 року стверджується як документами Кенігсберзького Державного Архіву („Kyrios”, 1937, Heft 4, ст. 357, Koenigsberg), так і фамільними паперами П. Я. Литвинової (народж. Бартош), внучки Ф. О. Туманського (див. Івга Спаська, Пелагія Яковівна Литвинова (1833-1904) — „Етнографічний Вісник”, кн. VII, Київ, 1928, ст. 169-170). Про рід Туманських — див. Г. Милорадовичъ, Малороссійское дворянство (Черн., 1890), ст. 9-15. Туманським ХVІІІ в. присвячено окремий розділ у нашій праці „Люди Старої України (XVІІІ ст.)” (рукопис).

² D o m e t O l j a n c y n, Aus dem Kultur und Geistesleben der Ukraine. „Kyrios” 1937. Heft 4, ст. 356, 357, 358. Див. Д. Оляничин, Пам'ятки із минулого українського духово-культурного життя в Кенігсберзі. — „Науковий збірник в 30-річницю наукової праці проф. Д-ра Івана Огієнка”, Варшава 1937, ст. 92-107.

³ У протокольній книзі Товариства (Stadtarchiv in Koenigsberg Pr. Akten der Koenigl. Deutschen Gesellschaft), серед інших членів, записаний і „Theodorus, Josephus von Tomansky, aus Gluchow in Ukraina Russia I. V. S. d. 19, October, 1774”. За ці (й дальші) відомості висловлюємо щире подяку ВІІ п. Д-рові Д. Оляничині.

⁴ І. Спаська, цитована праця, ст. 170.

Шафонського про Чернігівське намісництво, П. Симоновського — про Київське намісництво та інші), що дали нам догоцінний статистично-економічний опис Лівобережної України.

Саме в цей час Ф. Туманський одружується з Євдокією Василівною Комаровською, донькою бунчукового тоزاریша, багатого дідича Городницького повіту на Чернігівщині.⁵ Та недовго тривало це подружжя. Мабуть, Євдокія Василівна рано померла, бо вже р. 1785 Туманський одружується вдруге — з Феодосією Григорівною Чеглоковською, донькою надвірного радника,⁶ й переїздить на службу до Петербургу.

У Петербурзі Туманський, який, мабуть, мав там впливові знайомства, дістає посаду директора в Державному Позичковому („Заемномъ”) банку (1787 р.) й був призначений членом „Главнаго Народнаго Училища” (себто Головного Управління Народних училищ імперії).⁷ Але р. 1789 з ним трапилася велика неприємність. Виявилися якісь непорядки й зловживання в Банку, і Туманський, хоч особисто не був до них причетний, мусів відповідати за це навіть своїм капіталом (15 тис. карб.). Немає сумніву, що це затримало його службову кар’єру, і він аж до 1798 року перебуває у тому ж самому чині надвірного радника, з яким приїхав з України до Петербургу.⁸

Проте, не службова кар’єра вабила Туманського. У Петербурзі він розгортає широку наукову й літературно-видавничу діяльність, яка забезпечила йому почесне місце в історіографії українській й російській, а також в історії російської літератури та журналістики. Р. 1786 Туманський починає видавати журнали. В 1786-1787 рр. він видає (разом з П. Ф. Богдановичем) місячник „Зеркало Свѣта”.⁹ О. П. Козодавлев, відомий російський літератор, приятель Радіщева, близький до Державінського гуртка, казав, що „Зеркало Свѣта” — „лучший жур-

⁵ Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонд Канцелярії ген.-губ. Румянцева, 1784 р., „Списки бунчуковыхъ, войсковыхъ товарищей и прочихъ малороссійскихъ чиновъ о дворянскомъ ихъ достоинствѣ”. Є. В. Туманська (нар. Комаровська) володіла р. 1784 двома селами й 3 хуторами Городницького повіту, де числилося 1343 душі обох статей. Головним мастком було с. Вурівка, де й жив Ф. О. Туманський, що був на службі в ранзі надвірного радника (там же).

⁶ І. Спаська, цит. праця, ст. 169-170. Г. А. Милорадович називає її Чехлаковською (цит. праця, ст. 203).

⁷ Київський Центральний Архів Стародавніх Актів, фонд Новгородсѣверського Намісницького Правління, справа ч. 14, „Списки обо всѣхъ въ Новгородской-Сѣверской губерні чинахъ по старшинству”.

⁸ Сочиненія Г. Р. Державина, т. VIII, СПб, 1880, ст. 672. В тій же ранзі надвірного радника й на тих же посадах Ф. О. Туманський був і р. 1794. Крім того, він був тоді депутатом дворянства Петербурзького уезда в Комісії для розбору дворянських прав (лист Ф. О. Туманського до проф. G. Th. Asch’a з 9/20. II. 1794 в „Universitaetsbibliothek Goettingen, Cod. Ms. Asch I.” (Вказівка Д-ра Д. Оляничина).

⁹ А. Неустроевъ, Историческое разысканіе о русскихъ поврежденныхъ изданияхъ и сборникахъ за 1703-1802 гг., СПб., 1875, ст. 388-397. Його ж. Указатель къ русскимъ поврежденнымъ изданиямъ и сборникамъ за 1703-1802 гг., СПб., 1898, ст. 698-700.

наль”, а видавець його Туманський — „человѣкъ весьма ученый и умный”.¹⁰ Він видавав також тижневик „Лѣкарство отъ скуки и заботъ” (1786-1787).¹¹ Та найголовнішим його виданням був місячник „Россійскій Магазинъ”, що виходив від вересня 1792 до лютого 1794 року.¹² Поруч з тим Туманський опублікував низку різноманітного, головне — історичного змісту праць, зокрема „Собрание разныхъ записокъ и сочиненій о Петрѣ Великомъ” в 10 томах (СПБ. 1787 і дальші роки), „Полное описание дѣяній Петра Великаго” (т. I, СПБ., 1788), „Созерцаніе славныхъ жизни великаго князя Александра Невскаго” (1789) та інші, а також низку перекладів.¹³

Особливе значення для історії української культури має „Россійскій Магазинъ” Туманського. Справа в тому, що в цьому доволі сорокатого змісту журналі надруковано такі цікаві пам’ятники української історії, як „Выписка изъ записки 1749 г. о происходившемъ въ б. Сѣчи Запорожской при выборѣ въ кошевые атаманы, войсковые судьи, писари и асаулы, такожъ въ разныя мѣста — въ полковники, что обыкновенно бывало въ Новый Годъ”, Білоцерківський універсал 1648 року („Манифестъ Гетмана Богдана Хмельницкаго”) і особливо Літопис Грабянки („Лѣтописецъ Малыя Россіи”).¹⁴

Надзвичайний інтерес становить опублікований Ф. Туманським, як додаток до „Лѣтописца Малыя Россіи”, український словник (енциклопедичного типу), на 333 слова, під назвою „Изъясненіе малороссійскихъ реченій въ предшедшихъ листахъ”. Тут (очевидно, для російського читача) докладно пояснюються такі слова, як „гетьман”, „курін”, „полки” тощо, а також звичайні вирази, як „звичай”, „утиск”, „човен”, „потреба”, „школа” тощо.¹⁵ Це свідчить про широчінь наукових інтересів Ф. Туманського та його добру обізнаність у різних галузях українознавства.

Епіграфом для „Россійскаго Магазина” Туманський обрав відомі слова Горація „Et fumus Patriae dulcis” („И дымъ отечественный сладокъ”), і поза всяким сумнівом, йому і в Петербурзі був солодкий дим його рідної України. Не дарма ж згадувала його внучка, відомий український етнограф Пела-

¹⁰ Сочиненія Г. Р. Державина, VIII, ст. 541. Цей відзив тим цікавіший, що Козодавлева вважали за „одного изъ самыхъ образованныхъ людей тогдашняго міра” (М. Сухомялиновъ, Історія Россійской Академіи, СПБ., 1882, ст. 369, 466).

¹¹ А. Неустроевъ, Историческое разысканіе, 426-432; його ж, Указатель, 698-700.

¹² А. Неустроевъ, Историческое разысканіе, 723-731; його ж, Указатель, 698-700.

¹³ Реєстр (неповний) друкованих праць і видань Ф. О. Туманського — див. М. Н. Лонгиновъ, Русскіе писатели въ XVIII столѣтіи. XIX. Федоръ Осиповичъ Туманскій — „Русская Старина”, 1873, IX, ст. 335-336.

¹⁴ „Россійскій Магазинъ”, 1792, ч. I, ст. 187-198; ч. II, 1793, ч. II, і III, ст. 17-108, 209-290, 366-388.

¹⁵ З. Кузеля, Історичний розвиток і сучасний стан українського словництва. — „Час” (Фюрт) 1947, ч. 32 (97), ст. 5.

гія Я. Литвинова, що „ні Петербург, ні закордонне життя не витравили з нього „малороса”, і в творах його залишався „духъ малоросійського слога” (це підтверджує й біограф його — М. Лонгіннов),¹⁶ а в напису на одній граматиці, що вихваляла „московскій нѣжнній говоръ”, він закреслив „нѣжнній” і написав „испорченнній”.¹⁷ Інтерес Туманського до історичних студій і видань був пов'язаний, з одного боку, з тою жвавою літературно-науковою діяльністю в Петербурзі, тон який був заданий самою імператрицею Катериною II, а з другого боку, з дуже цікавою, але, на жаль, ще мало дослідженою національно-культурною діяльністю Новгородсіверського українського патріотичного гуртка 1780-1790-х років. Саме в цей час Катерина II виявляє великий інтерес до історичної тематики як у царині літературній, так і в своїх наукових студіях. Вивчаючи історію Росії, вона р. 1791 наказала визбірувати для неї літописи й інші історичні твори з монастирських архівів та бібліотек. Зокрема, вона цікавилася українськими історичними матеріялами (з Києва, Новгороду-Сіверського, Чернігова, Переяслава). Довідавшись про хроніку Леонтія Боболінського, рукопис якої знаходився в Чернігові, вона наказала р. 1791 зробити їй точну копію з цього рукопису. Р. 1793 Катерина II дає розпорядження Мінському, Ізяславському і Брацлавському генерал-губернаторові Тутолміну про доставлення їй ресстрів і літописів з українських та білоруських монастирів. Мабуть, тоді до Кабінету імператриці потрапили такі рукописи, як „Лѣтописецъ Малоросійскій до 1708 г.” (чи не Грабянка?), „О войскѣ запорожскомъ”, „Малоросійская исторія” (чи не „Краткое Описание Малороссіи”?). Окрім того, там була збірка польських літописів.¹⁸

До цієї праці близько стояла така визначна людина, як Олексій Іванович Мусін-Пушкін, обер-прокурор Синоду, великий аматор і знавець української та російської старовини. Мусін-Пушкін, через свого старого приятеля Опанаса Кириловича Лобисевича,¹⁹ був зв'язаний з українськими культурними

¹⁶ М. Лонгінновъ, Цит. праця, ст. 334; „Слѣды его происхожденія лежали нерѣдко и на литературномъ его языкѣ, въ которомъ отзывался складъ малоросійской рѣчи”.

¹⁷ І. С п а с ь к а, 169-170.

¹⁸ Дневникъ А. В. Храповицкаго, СПб., 1874, ст. 385; Н. Мурзакевичъ, Кабинетъ Зимняго Дворца императрицы Екатерины II („Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія”, 1872, ч. CLXII, серпень, ст. 327-341); Д. Полѣновъ, О лѣтописяхъ изданныхъ отъ Св. Синода („Записки имп. Академіи Наукъ”, т. IV, СПб., 1864, ст. 198-199); А. Пыпинъ, Историческіе труды имп. Екатерины II”, т. XI, „введеніе”, ст. I-XXXVIII).

¹⁹ Про нього — див. Н. Петровъ, Одинъ изъ предшественниковъ И. П. Котляревскаго въ украинской литературѣ XVIII вѣка, Афанасій Кирилловичъ Лобисевичъ. — „Статьи по славяновѣдѣнію”, в I. СПб., 1904, ст. 57-63. Див. нашу статтю: Опанас Лобисевич (1732-1805). — „Літературно-Науковий Збірник”, ч. III, Корюген-Кіль, 1948, ст. 3-10.

колами. Поза всяким сумнівом, до цього мав те чи інше відношення й Ф. О. Туманський.²⁰

З другого боку літературно-наукова й видавнича діяльність Туманського у Петербурзі, очевидно, була безпосередньо пов'язана з Україною. Не випадково саме в цей час, і саме в Петербурзі, перед Опанасом Лобисевичем відкриваються ширші обрії української національної літератури, і він заходить ся коло збирання (й видання) відповідних матеріалів, по які вдається, між іншим, до свого старого вчителя — архієпископа Білоруського Георгія Кониського, одного з найвидатніших представників української барокової літератури.²¹ Але коріння цих настроїв і плянів були, звичайно, не в Петербурзі, а на Україні. На нашу думку, Ф. Туманський і безпосередньо, і через петербурзьких українців був пов'язаний з національно-культурною працею Новгородсіверського патріотичного гуртка, і українська частина „Російського Магазина” була безпосереднім наслідком цієї праці. Так чи інакше, особа Ф. О. Туманського, вихованця Кенігсберзького університету, члена-кореспондента Петербурзької Імператорської Академії Наук, члена Російської Академії, дійсного члена Королівського Прусского Німецького Товариства в Кенігсберзі, Королівського Геттінгенського Наукового Товариства,²² Імператорського „Вольно-Экономического Общества” у Петербурзі, Російського Товариства при Московському університеті та інш.,²³ і разом з тим українського патріота, була цілком відповідна для організації широкої науково-видавничої праці в царині українознавства.²⁴

Року 1801 Ф. Туманський вийшов у відставку в ранзі статського радника й оселився на своєму хуторі Родіонівці, на Глу-

²⁰ Ф. О. Туманський був добре знайомий з О. К. Лобисевичем, притегелем його батька й дядьків — Івана Г. і Василя Г. Туманських. Окрім того, вони були посвячені (через Таміловських і Комаровських). Про це докладніше в нашій монографії „Опанас Лобисевич (1732-1805) і початки українського національного відродження” (рукопис в УВАН).

²¹ Див. „Археографический Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси”, т. II, Вільно, 1867, ст. 145-148.

²² Членом-кореспондентом цього товариства по історичному класу Туманський був від січня 1794 року (Universitaetsbibliothek Goettingen, Cod. Ms. Asch I. Вказівка д-р Д. Олянич). Див. Max Arnim Mitglieder-Verzeichnisse der Gesellschaft der Wissenschaften zu Goettingen (1751-1927). Goettingen 1928. ст. 169, 207, 232. За цю вказівку щиро дякую ВІП, п. Д-рові О. Прицакові.

²³ Universitaetsbibliothek Goettingen. Cod. Ms. Asch I, Див. I. С п а с ь к а, 169-170.

²⁴ Ми не торкаємося тут питання про т.зв. цензорську діяльність Ф. О. Туманського в Ризі, за Павла I (див. М. Лонгиновъ, Цит. праця, ст. 335; Н. Барышниковъ, Ф. О. Туманский, цензорская его дѣятельность въ 1800-1801 гг. — „Русская Старина”, 1873 т. VIII, кн. X, ст. 589-593; Каратыгинъ, Павловская цензура. — „Исторический Вѣстникъ”, 1885, X, ст. 153-157; 1885, XII; В. Семеновиковъ, 124; та інші). Це питання дуже спірне й потребує документальної перевірки. Будь-що-будь, мусимо числитися з рішучим запереченням самого факту цензорської діяльності Ф. О. Туманського з боку так добре поінформованої людини, як внучка Туманського — П. Я. Литвинова („Русская

хівщині.²⁵ Тут він не припинив літературної діяльності. Вірний своїм старим українським традиціям, він приєднується до кола українських дворянських патріотів, які саме в цей час розгорнули жваву літературно-публіцистичну діяльність на оборону дворянських прав лівобережно-українського шляхетства. Р. 1809 Туманський склав у цьому питанні свою „Записку”, яка, на жаль, і досі лежить у рукопису в Бібліотеці Української Академії Наук у Києві.²⁶

А втім, Туманський був уже на Божій дорозі. Він упокоївся 1810 року.²⁷

II.

З ім'ям Ф. О. Туманського зв'язані широкі пляни науково-культурної праці на Україні. Наприкінці 1779 — на початку 1780 року він висуває проєкт заведення у Глухові Академічної Книгарні й „планъ о заведеніи въ Малороссіи на первой случай Академическаго Собранія”.²⁸ Він пише петербурзькому академікові Лепехіну у грудні 1779 року з Глухова: „Многіе изъ здѣшнихъ господъ и жителей, да и изъ всѣхъ мѣстъ Малыя Россіи наукъ любители нарекають на Академію не безъ причины, что она такъ долгое время пропустила, не стараясь снабдить сей край книгами, коихъ здѣсь съ великою трудностію достаютъ,²⁹ или иногда и вовсе сего удовольствія лишаются.

Старина”, 1875, т. ХДV, ст. 469; І. Спаська, 169-170). А втім, консерватизм Ф. О. Туманського не підлягає сумніву. Зокрема, він був противником „раннього” Карамзіна, виступаючи проти нього (є відомості, що тут важили й особисті причини) спільно з Клушиним, Еміном (сином) тощо (М. Лонгиновъ, 334). Для ідеології Туманського дуже характеристична, між іншим, його промова: „О нѣкоторыхъ причинахъ, препятствующихъ усовершенствованію хозяйства въ Россіи”, надрукована в „Трудахъ Вольнаго Экономическаго Общества”, 1794 р., ч. ХІХ (див. А. Кучеров, Французкая революция и русская литература ХVІІІ века. — „ХVІІІ век. Сборникъ статей и материаловъ под ред. акад. А. С. Орлова”, М.-Л., 1935, ст. 275).

²⁵ І. Спаська, 169-170.

²⁶ А. Лазаревскій, Замѣчанія на историческія монографіи Д. П. Миллера о малорусскомъ дворянствѣ и о статутowychъ судахъ, Харків, 1898, ст. 26.

²⁷ І. Спаська, 170. Дата смерті Ф. О. Туманського — 1805 р., яку подають деякі автори (напр., М. Лонгинов, Цит. праця, 335; А. Неустроевъ, Указатель, 698-700; Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 60, (та інші) — хибна.

²⁸ В. П. Семеновъ, Матеріали для історії русскої літератури и для словаря писателей эпохи Екатерины II, Петроград, 1915, ст. 123-126.

²⁹ Про книгарські зв'язки Лівобережної України з закордоном у ХVІІІ ст. — див. В. Модзалевскій, З історії книги на Україні — „Книгар”, 1918, ч. V, ст. 235-238 (Бреслав); Д. Оляничин, Торговельні зносини України з Ляйпцігом у ХVІІІ ст. — „Наша Культура”, 1936, січень, кн. I (10), Варшава, ст. 72-74. За матеріалами архіву видавництва Брайткопфа.

Желая отворотить сіе неудобство, просили они меня и просить посредствовать въ заведеніи здѣсь въ Глуховѣ такой книжной лавки, которая была бы снабждала всю Малую Россію потребными книгами безостановочно. Я, испытавъ склонность здѣшнихъ обывателей, и каковъ можетъ быть отъ того успѣхъ, съ охотою принялся за сіе, нашедъ пользу и для здѣшняго края, и для Академіи. Расходъ хорошій будутъ здѣсь имѣть книги экономическія и всѣ до камерной науки касающіяся; историческія, сочиняемыя и переводимыя; географическія; классическіе переведенные греческіе и римскіе стихотворцы и ораторы; книги политическія и записки славныхъ мужей; лѣтописи; повѣсти о дѣлахъ царей, государей и великихъ мужей; сочиненія въ подтвержденіе или опроверженіе вѣрѣ служащія и всѣ богословскія; комедіи, трагедіи и романы; путешествія, какъ напримѣръ Григоровичевъ Путникъ³⁰; письма о разныхъ матеріяхъ; также касающіяся до юриспруденціи указы, учрежденія, регламенты и сему подобныя. Поменьше, однакожъ, будутъ расходиться книги математическія и до горнаго искусства надлежащія. Сіе первое примѣчаніе касательно до существа книгъ; второе: книгъ никакихъ здѣсь безъ переплета никто не купить, а въ хорошемъ переплетѣ — также съ великою трудностію. Итакъ, книги, сюда присылаемыя, должны быть всѣ переплетены въ бумагу, не обрѣзанныя. . .”

Туманскій просив надіслати „нѣсколько сотъ книгъ, каждый на первой случай по 25 экземплярровъ, переплетенныхъ, какъ выше я упомянулъ, въ бумагу”. За це „полезное намѣреніе, будутъ Академіи многіе обязаны” — підкреслював Туманскій. Закінчуючи свого листа, Туманскій просив, щоб директор Академіи Наук С. Г. Домашнев від себе або від Академії повідомив „Малыя Россіи намѣстника” гр. Румянцева або Малоросійську Колегію про те, „что мнѣ поручено такову здѣсь академическую лавку учредить и чтобъ отъ Коллегіи, каково будетъ возможно, сдѣлано на сіе вспомошествованіе”. „Я — писав Туманскій — о семъ здѣшнимъ господамъ присутствующимъ уже докладывалъ, и они съ радостию обѣщаютъ быть споспѣшниками, по ихъ словамъ, „сему благову дѣлу”.³¹ В листі до Домашнева з 25.1.1780 р. Туманскій нагадував, що академічної книгарні „здѣшніе жители жаждаютъ, требуютъ и нетерпѣливо ожидаютъ”.³² Ця книгарня в Глухові була, здається, заведена.³³

Цей дуже цікавий проєкт був пов’язаний з іншим проєктом Туманського — заснувати в Глухові Академічне Товариство („Собраніе”), зародок Української Академії Наук. Цей проєкт

³⁰ Туманскій має тут на увазі „Путешествіе къ Святѣмъ мѣстамъ В. Григоровича-Барського”, що його видав Василь Рубан у Петербурзі, р. 1778.

³¹ В. Семенниковъ, цит. праця, ст. 124-125.

³² Там же, 126.

³³ Там же, 126.

Туманський подав до Академії Наук у Петербурзі ще до 1780 року (мабуть, того ж 1779 року).³⁴ У листі до Домашнева з 25.1.1780 р. Туманський писав: „Несказанное чувствую я въ сердцѣ моемъ удовольствіе, что планъ мой о заведеніи въ Малороссіи на первой случай Академическаго Собранія принять Вашимъ Превосходительствомъ благосклонно. Изъ намѣренія онаго В. П. изволите увидѣть, что оно служить должно единымъ основаніемъ къ утвержденію большихъ въ наукахъ заведеній, а паче полезныхъ училищъ. Начальной на заведеніе сего Собранія суммы никакой нѣтъ, да и не знаю, чтобы ее положи-тельно откудова имѣть можно. Въ семъ случаѣ должно предоста-вить мнѣ единственно усердное старательство приобрѣсти оную отъ благодѣтельствующихъ наукъ любителей, въ чемъ я успѣть не сомную, ибо и самъ изъ получаемаго мною не-большого жалованья часть опредѣлить не оставлю. Легко сіе содѣйствовать можно потому, что на заведеніе мало будетъ потребно суммы”. Оже, матеріальну сторону справи Туманський брав на себе. Головне — потрібний був офіційний дозвіл Пе-тербурзької Академії Наук. Друге питання — бібліотека — також не турбувало Туманського. „Часть библіотеки, — пи-сав він, — на первой случай не худой, я имѣю, и всѣ свои кни-ги въ Собраніе назначаю, а отъ другихъ тоже надѣюсь”. Орга-нізацію Академічного Товариства Туманський уявляв собі так: „Членамъ и директору сего Собранія до времени въ жалованьи нужды нѣтъ: оно будетъ состоять единственно изъ усердствую-щихъ охотниковъ до заведенія училищъ, о коихъ оно старать-ся должно; а тогда натурально, что директоръ училищъ бу-детъ директоръ и сего Собранія, профессеры и учителя учи-лицъ будутъ и члены сего Собранія, слѣдственно, тогда бу-дутъ они и на жалованьи”. Туманський подав і програму праці Тов.: „науки преподаваться будутъ совокупныя: сіе для член-овъ по обстоятельствамъ времени весьма будетъ выгодно. Чрезъ то не будутъ ограничены ихъ желанія, не будетъ имъ препятствія въ своихъ сочи-неніяхъ и изданіяхъ пользоваться положеніемъ мѣстъ, стеченіемъ временъ, состоя-ніемъ политическихъ и другихъ обстоятель-ствъ...”³⁵ Як видно, останньому пунктові — волі наукової думки й друку на Україні — Туманський надавав особливого значення.

Цей прецікавий проєкт не був зреалізований. Скасування автономного устрою Гетьманщини, відкриття намісництв і по-в'язаний з тим занепад Глухова, як політично-адміністратив-ного й культурного центру Лівобережної України, далі — утво-рення нових („главнихъ”) народних училищ, зокрема в Нов-городі-Сіверському, нарешті, переїзд Туманського на службу

³⁴ Відповідний плян Туманського не зберігся (Там же, 125).

³⁵ В. Семенниковъ, ст. 125. Розбивка наша.

до Петербургу — все це, очевидячки, стало на перешкоді реалізації його проєкту. А головне — навряд чи він був прийнятний для російських урядових кіл. Будь-що-будь, цей проєкт цікавий не тільки, як вияв науково-просвітніх інтересів тогочасної української інтелігенції, як незаперечний доказ активності й визначних організаційних здібностей її речника — Ф. О. Туманського, але й тим, що з'ясує нам генезу Новгород-сіверського українського патріотичного гуртка 1780-1790 рр., передісторію Новгородсіверської гімназії й джерела цікавого проєкту 1802-1803 р. про заснування університету в Новгороді-Сіверському, що мав бути першим університетом на Україні.³⁶

O. OHLOBLYN

FEDIR TUMANSKY AND THE PROJECT OF THE ACADEMY BOOKSTORE AT HLUKHIV

At the close of the eighteenth and the beginning of the nineteenth century, Fedir Tumansky was one of the most eminent representatives of the Ukrainian intelligentsia in Russia. After graduating from the University of Königsberg, he worked in the Ukraine, completing a very important topographical description of his homeland. From 1785 to 1800, he lived in St. Petersburg, engaged in economic and pedagogical problems. He was also active in scholarly and literary work, publishing such monthly magazines as *Zerkalo svita* and *Rossiiskii magazin*. In these journals he published historical material from Ukrainian history. After retiring in 1801, he settled down on his Ukrainian estate, where he lived until his death.

Following this brief description of Tumansky's life and work, the author concentrates on the founding of a branch library of the Petersburg Academy of Sciences and a special Academic Society, which was the forerunner of the Ukrainian Academy of Sciences (1779-1786). Since Hlukhiv declined as the center of Ukrainian social and political life and Tumansky had left for Petersburg, these two projects were not realized.

³⁶ „Кіевская Старина”, 1882, III, 592-597.

† ЮРІЙ ТИЩЕНКО

КНИГАРНІ „ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА” НА НАДДНІПРЯНЩИНІ В 1907-13 РР.

(С п о г а д)

Хоч і як любив я книгу з дитинства, але про те, що колись буду бодай скромним працівником на видавничо-книгарському полі, я ніколи і в думці не покладав. Ряд чисто випадкових подій привів мене до цього, а головно зустріч у Львові з проф. М. С. Грушевським. До Львова ж я попав у 1907 р., як емігрант, після втечі з процесу Одеського Окружного Військового суду за участь у революції 1905 р.

Коли я ближче познайомився з проф. М. С. Грушевським, він запропонував мені взяти на себе завідування редакцією „Літературно-Наукового Вісника”, що в 1907 р. був перенесений зі Львова до Києва, та взятися за справу поширення української книги серед народу, а головно галицько-українських видань.

За допомогою моїх товаришів, з паспортом Павла Лаврова виїхав я, як австрійський громадянин, на Україну і 20 вересня 1907 року вперше переступив поріг редакції „Літературно-Наукового Вісника” в Києві. Редакція і книгарня ЛНВ тоді містилися на Прорізній вул. під 14 числом у будинку, як виявилось пізніше, заїлого чорносотенця, якогось Добриніна. Квартира виходила одним вікном до двору і розмірами своїми зовсім не надавалася ні на редакцію, ні на книгарню. Під стінами стояли полицки, не цілком заповнені книгами видань „НТШ” та Української Видавничої Спільки. Коли я прийняв за описом інвентуру майна, то виявилось, що й книг тих було не більше, як на 500-600 карбованців. Це той актив, з яким я мав почати розбудову української книгарні, додавши до того ще й те, що в книгарському ділі я був повним анальфабетом. Але, як кажуть, „впрягшись у віз, не кажи, що не туди поліз”.

Моя молодість, любов до книги, а головно надія, що початок книгарської науки дістану від завідувача книгарні „Київської Старини”, були великим полегшенням у цьому становищі. Була для мене ясна тільки головна ціль — поширення серед народу української книги, головно видань „НТШ” і „УВС”.

Скориставшись тим, що в Києві при редакції ЛНВ перебував мій попередник І. Джиджора, я разом з ним відвідав єдину українську „Книгарню Київської Старини”. Як приміщення книгарні, так і багатство книг, що стояли в порядку на полицях, зробили на мене просто таки чаруюче враження. Це було

не те, що на Прорізній в ред. ЛНВ. Трохи дивне враження справив на мене завідатель книгарні, з яким я тепер познайомився, Василь Пилипович Степаненко, але про це не буду говорити. Важливим для мене було тут як найбільше довідатись, як іде справа розповсюдження книжок, і я все спрямовував на це розмову, але Василь Пилипович говорив про це так туманно й невиразно, що тяжко було щось довідатись. Він то нарікав на те, що „має роботи по саму зав'язку”, що ніколи і вгору глянути, то ганьбив громадянство, що не купує й не читає українських книг, а займається „чортбатька зна чим”. Особливо діставалося молоді, яка тільки „гасає по вулицях та коло дівчат халаявки мене, замість того, щоб прочитати путню книгу”. На своє зацікавлення справою спровадження книг зі Львова почув я вислови сумніву, щоб ті книги взагалі могли тут іти, бо наші люди, мовляв, не звикли до галицької мови. Коли ж я зауважив, що літературна мова у нас виробляється одна, та що принаймні у виданнях „Української Видавничої Спілки” переважна більшість творів — це твори наддніпрянських письменників, то почув нарікання на галицький правопис. З розмов видно було, що Степаненко має просто упередження до галицьких видань.

Після ряду відвідин Василя Пилиповича та після ряду його характеристик, які мені довелося почути від різних людей, я вже цілком ясно уявляв обличчя цього, на мою думку, теж випадкового книгаря. Щоб дати взагалі характеристику тодішнього стану української книгарні, я дозволю собі навести маленький уривок із моїх споминів. Отже, Василь Пилипович фатовим книгарем не був, а попав на цю посаду цілком випадково. На початку, при малому збуті книжок, він справу провадив сяк-так навіть при своїй хворобі, яка не дозволяла йому рухатись, але коли життя поставило поважніші вимоги, то ведення книгарні було для нього просто таки не під силу, хоч і мав він при собі двох помічників. Придивляючися до цього ведення, щоб чогось навчитись, я скоро переконався, що в книгарні „Київської Старини” абсолютно нічого не робиться для її розвитку. Вже саме ставлення Василя Пилиповича до книги мене просто таки дивувало. Безперечно книгу він любив, але на той спосіб, що не бажав, щоб та книга вийшла з його книгарні й попала в інші руки. Та й взагалі ведення праці в книгарні стояло далеко від того, чого вимагає книгарська справа. Здебільшого видавець, чи автор приносив сам до книгарні свої видання і здавав їх у коміс з розрахунками в певні терміни. Книги ті не реклемувалися, а продавалися тільки на виразний попит покупця. Та й то покупець не завжди міг дістати те, чого хотів, хоч воно й було на складі. Частенько діставав відповідь, що тепер нема часу на те, щоб дістати ту книгу зі складу, нехай він заїде іншим разом. Особливо вражало мене ставлення до самих покупців. Покупець уважався не паном, якого треба якнайкраще обслужити, а якимсь прохачем. Часто Василь Пилипович давав

і свої „авторитетні” завваги щодо бажаної покупцем книги й дораджував йому купити й прочитати іншу книгу, при чому називав щось цілком протилежне тому, що хотів покупець. В поведженні з покупцями Василь Пилипович також не додержував тої шляхетности, яка прийнята в культурному купецькому світі. Любив, як сам казав, часом і „вицупати”, хоч такі вицупи не раз мали й дуже несмачний характер. Словом, чим далі, тим більше я переконувався, що з науки у Василя Пилиповича багато винести не зможу. А тут справа книгарні чим далі, тим дужче мене боліла. Після оголошень у „ЛНВ”, що при редакції можна набувати й українські книжки, почали надходити й замовлення, почали й люди з вулиці відвідувати редакцію з метою купити книгу, але задовольнити тих клієнтів не було змоги, бо того, що знайшов я в книгарні при своєму приїзді, було занадто мало, а наддніпрянських видань і зовсім не було. Для мене стало ясным, що коли ми хочемо братися за розповсюдження книги, то мусимо заснувати солідну книгарню, а не гратися в книгарство. А для того треба було насамперед грошей, потім дозволу на книгарню від уряду, далі відповідне приміщення, а не курник, треба було й вишколених людей до помочі, а головне знання, як вести книгарську справу. Так вестися її, як Василь Пилипович, мабуть зміг би і я, але пощо тоді й відкривати книгарню.

Почав я придивлятися до київських книгарень, яких було досить, а поміж ними й такі солідні, як Оглоблина, Розова та Ідзіковського, що могли міряться й з кращими столичними книгарнями. Особливо імпонувала мені універсальна книгарня Ідзіковського, що містилася на Хрещатику перед Прорізною вулицею. Вона дала мені не тільки низку добрих порад, щодо ведення справи, а також увійшла зі мною в співробітництво в продажі закордонних українських видань, бо сама їх звідтіля не спроваджувала.

Порозумівшись листовно з М. С. Грушевським, почав я робити заходи про дозвіл на книгарню, а разом з тим почав також розбудовувати книжковий склад при редакції „ЛНВ” та замовляти зі Львова більші транспорти книжок. Незабаром я дістав дозвіл на відкриття книгарні „Літературно-Наукового Вісника” під юридичною відповідальністю П. П. Лаврова, тобто своєю. Те, що я фігурував як австрійський громадянин, значення не мало, бо в ті часи в Росії провадити торгівлю мав право не тільки російський підданий, а й чужинець, хоч у таких торговельних установах як книгарня і треба було мати політичну благонадійність. Але про те, хто я був, поліційна влада не знала. Звичайно не обійшлося тут і без „отців карбованців”, якими скористувався урядовець цензурного комітету, про що відав мій адвокат.

Офіційно книгарня „ЛНВ” відкрита була на Прорізній вул. на початку 1908 року, але фактично почала вона діяти трохи

пізніше. Як я вже зазначив, після дозволу на ведення книгарні треба було зробити й відповідний запас книг і то не тільки видань львівських, а й тих, що виходили на Наддніпрянщині. Останнє було не тяжким, бо кожний видавець радо давав свої видання в коміс новій книгарні, в надії, що вони там підуть краще, ніж у книгарні „Київської Старини”. Значно тяжче стояла справа із спровадженням книг зі Львова. Спочатку транспорти тамошніх видань висилалися звичайними поштовими двокільшовими пакетами і то рекомендовано (регістровано). Це коштувало страшенно дорого і схоже було на черпання води з колодязя ложкою. Невдовзі довідався я від того ж Ідзіковського, що краще спроваджувати закордонні видання великими скринями залізницею, бо такі транспорти коштували значно дешевше.

На той шлях ступив і я і замовив зі Львова з книгарні „НТШ” (бо фактично книгарня „ЛНВ” була його власністю) більшу кількість скринь книжок, переважно видань „НТШ” та „УВС”, маючи на увазі не тільки свою книгарню, а в першу чергу книгарні „Київської Старини” та Ідзіковського. Треба сказати, що процедура одержування закордонних видань була зв’язана з певними клопатами й труднощами, особливо книжок українських. Всі книжки, що приходили з закордону чи то залізницею, чи поштовими пакетами, мусіли пройти цензуру, що містилася в Липках. Там їх переглядали спеціальні цензори в присутності відборця, коли то були більші транспорти й записували в картотеки двох родів. В одній картотечі (білій) занотовувалися книжки, дозволені до продажу і вжитку, а в другій (червоній) книги заборонені. Книжки дозволені видавалися адресатові, а заборонені або нищились, або на бажання й за оплатою адресата відсилалися фірмам, що їх вислали. Хоч українські книжки проходили й сувору цензуру, але в тому все таки була та вигода, що книжка, занесена на червону картку, більше не замовлялась. Щоб уникнути великих зворотів з замовленого, пізніше практикував я так, щоб нового видання висилали не більше одного примірника, на спробу.

Та незабаром виявилось, що висилка українських книг більшими транспортами залізницею коштувала не так то вже й дешево. В той час, коли книги різними чужинецькими мовами приходили до адресата без мита, на українські книжки було встановлено мито в розмірі 16 карбованців 50 копійок за пуд. Коли взяти під увагу тягар цього краму, то виходило, що мито пожирало майже цілий книгарський заробіток, бо рівнялося 20 відсоткам вартости книжок. Це виявилось при приході першого ж транспорту, коли я одержав із залізниці повідомлення про прихід його й про обов’язок виплатити відповідне до ваги мито; після чого книжки мали піти на розгляд до цензурного комітету.

Діставши повідомлення, що на адресу книгарні прийшов транспорт книжок зі Львова та що я, як завідувач книгарні, мушу в зазначений час з'явитися на перегляд транспорту, при всім небажанні й навіть побоюванні за свою особу, пішов я перший раз офіційно, як Павло Лаврів, до тої установи, що стільки шкоди робила нашій культурі.

Прийняв мене секретар цензурного комітету С. Опатовський надзвичайно ввічливо. У відповідь на мої запити і взагалі вислови вживав він надзвичайно доброї української мови. Властиво за всіма правилами я, яко галицький українець, не повинен був і знати московську мову. В кімнаті, де мав відбутися перегляд книжок, Опатовський познайомив мене і з цензором того відділу, Сергієм Никифоровичем Щоголевым, тим самим, що пізніше написав і опублікував донос на український рух у вигляді цілої книжки під назвою „Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма”, і з начальником цензурного комітету, типовим москалем — Сідоріним. Це були властиво ті три кити, від яких залежала доля всього того українського, що було вже надруковане або виходило з друку.

З першої ж моєї візити, як Опатовський, так і Щоголів у розмовах зо мною вживали виключно української мови, бо обидва й були українцями, хоч і називали себе „малоросами”. Різниця між ними була та, що Опатовський був тільки службистом і мав певні симпатії до всього українського, а не раз приходив і на допомогу своїми порадами хоч і за певну оплату. Щождо С. Щоголева, то це був не тільки форменний ренегат, а й агент російської поліційної влади.

Переглядав книжки переважно сам Щоголів. По перегляді, відіславши книги з слугою до ред. „ЛНВ”, я лишився, щоб дістати деякі важливі інформації на майбутнє, а головне вяснити, чому на українські книги накладають таке безбожне мито. Червоніючи, Щоголів пояснив, що робиться це в цілях пожвавлення продукції книжок у Росії. Подумати тільки, з яким почуттям міг я вислухати таку нахабну заяву, але в таких відносинах, як мої, книгаря української книгарні, з представником царської влади, дискусії були зайві.

Отже з цензурою, в ділянці книгарні, з першого ж разу нав'язалися у мене терпимі відносини, не рахуючи деяких окремих інцидентів.

Вертаючися до практичної організації книгарні, мушу зазначити, що вже перші кроки на цьому полі показали, що та нора, в якій містилася редакція „ЛНВ”, абсолютно не надавалася на ведення книгарні. І в перший же приїзд М. С. Грушевського зі Львова до Києва, я рішуче поставив справу зміни приміщення. Заручившись на це його згодою, я незабаром знайшов таке приміщення на Великій Володимирській вул., коло Софійського собору, під ч. 28. Туди й була перенесена

книгарня й редакція „ЛНВ” — на початку літа 1908 р. З того часу й треба рахувати її початок.

Книгарня, з великим дзеркальним вікном на вулицю, була обставлена як найдбайливіше. З дубовими регаліями й прилавками, з розкішними виставами новинок, як у вітрині, так і в самій книгарні, вона з перших днів свого існування дійсно приваблювала покупця. Це була так би мовити, перша реклама в справі розповсюдження української книги. В кожному числі „ЛНВ”, редакція якого містилася тут же, в задніх, добре упорядкованих кімнатах, подавалися найдокладніші реклами про всі новини на книгарському ринку, а що найголовніше, з перших же днів був уложений найповніший каталог книжок, які тільки можна було добути, виданих і розісланих на різні адреси в тисячах примірників.

Вже перші часи діяльності книгарні показали, що тих сил, які мала книгарня й редакція, рішуче не вистачає, бо нас було всього тільки троє. Треба було підшукувати людей до помочі. Справа ця не така легка, як показав досвід. Треба було змінити цілий ряд людей, щоб вибрати придатних. Досвід показав, що найкраще брати молодих людей, так би мовити, від плуга, і школити їх на добрих книгарів. На кінець 1908 року таку школу перших книгарських учнів пощастило zorganizувати. То були звичайні собі молоді хлопці, але віддані всім серцем книзі. З таких своїх перших учнів, які в дійсності і вчилися разом зо мною, були Ст. Луценко, що скінчив нижчу сільську-господарську школу в Полтаві, а по вишколі в ЛНВ став завідувачем української книгарні в Харкові, М. Посталака, якого я взяв із молочарні, де він був розсильним; пройшовши школу в книгарні ЛНВ і прослуживши там до першої світової війни, він став директором великої української книгарні „Час” у Києві (1917 р.). Третій був Марко Шапран, що на початках був помічником двірника у домі Грушевських, а пізніше розсильним при книгарні ЛНВ. Останній заслуговує особливої уваги. Прийшов він до книгарні майже неписьменним, але завдяки своїй пильності й упертості, в доброму значінні цього слова, за короткий час навчився писати не тільки просто такі бездоганно каліграфічно, але й добре граматично, вести записки в книгах, спочатку прості, а потім поволі й бухгалтерійні, освоївся із змістом книжок, бо я ставив в обов’язок кожному з молодих співробітників насамперед, як приходила книжка до книгарні на продаж, прочитати її й дати мені про те звіт. Цього домагався я на те, щоб кожний із працівників книгарні міг поради́ти покупцеві ту чи іншу книжку, спіраючися на її зміст. Отже й Марко Шапран, почавши працювати в книгарні звичайним слугою-розсильним, скоро досяг уже ступеня продавця, а по ліквідації книгарні ЛНВ в 1915 р. перейшов на працю до найбільшої київської книгарні Ідзіковського, де незабаром став керівником її слов’янського відділу при філії на Хрещатику. В

1917 р., коли я повернувся до Києва й поновив видавничу й книгарську справу при видавництві „Дзвін”, М. Шапран охоче перейшов знову до мене й незабаром став директором книгарні „Дзвону”, що містилася на В. Володимирській, недалеко від Оперового театру, а також і моїм довіреним у всіх справах. Це була людина кришталевої чистоти й чесности. На жаль, за окупації Києва більшовиками він був розстріляний, як і багато інших українців. Це було в 1919 році.

Із згаданими вище співробітниками почав я розбудову книгарні ЛНВ в Києві. Справа пішла з самого початку незвичайно успішно. Київське громадянство, а особливо молодь, середньошкільники й студенти вищих шкіл були постійними покупцями, а то й відвідувачами для побачень із своїми колегами, бо чомусь книгарню ЛНВ вважали за найвідповідніше місце для зустрічей. Моїм принципом, що я його прищеплював і своїм молодим співробітникам, було не випускати покупця, не вживши всіх можливостей, щоб задовольнити його. Так, напр., траплялося, що покупець негайно потребував книжку, яка хоч і була в продажі, але тим часом у книгарні її не було. Щоб не відмовити покупцеві й зберегти його надалі, я негайно задніми дверима посилав свого посильного чи до „Київської Старини”, чи до Ідзіковського, щоб купив потрібну книгу. Важливим чинником успіху було й те, щоб замовлення з провінції виконувалося в день його отримання.

Отже вже кінець першого операційного року показав, що книгарня „ЛНВ” мала досить таки солідні прибутки і придбала поважну клієнтелю.

Підсумовуючи кожного місяця здобутки книгарні, для відсилки звідомлень управі НТШ, я звернув увагу на те, що провінція, а особливо міста й місця, віддалені від Києва, дають занадто мало замовлень книгарні, хоч книгарня й реклямувалася досить солідно. Так напр., за бухгалтерійними зведеннями, така величезна територія, як Харківщина, за рік робила замовлень на якихось 400-500 карбованців, а Кубань брала не більш, як на 200 крб. Знав я з перших джерел, що книгарня „К. Ст.” також нас у цьому не перевищує, тим часом, коли Київ і ближчі міста брали на десятки тисяч карбованців. Це ясно показувало, що до того покупця книга має сама піти, і я почав розбудовувати плян заснування книгарень у найдалших центрах Наддніпрянської України.

Коли проф. М. С. Грушевський на літні вакації приїхав до Києва, я разом з проектом видавання в Києві народної масової газети — тижневика „Село” подав йому також і проєкт заснування першої філії книгарні ЛНВ у Харкові. Погодившись на видання „Села”, Грушевський рішуче був проти цілого проєкту, ставлячи умову: або „Село”, або книгарня в Харкові”. Я стояв на тому, що мусять бути і те й друге і тільки після доводів бухгалтерійних, після переконань, що це буде корисно і

для ЛНВ і для запроєктованого тижневика „Село”, дав він на мої пляни принципову згоду, з тим, що справу остаточно вирішить президія НТШ у Львові. Для мене цілком вистачала навіть умовна згода такої авторитетної в НТШ людини, як його голова, і я негайно почав провадити підготовчу працю для реалізації справи книгарні в Харкові. Насамперед треба було подумати про місцеву людину в Харкові, яка згодилася б узяти на своє ім'я дозвіл від уряду на таке „непевне” тоді підприємство, як українська книгарня, треба було подумати й про приміщення для неї, а особливо про призначення туди завідувачем людини чесною, солідною й відданою книгарській справі. Перші два питання міг я вирішити тільки на місці, в Харкові, і для того ще за перебування М. С. Грушевського в Києві, заручившись його рекомендаційними листами до деяких осіб, поїхав особисто до Харкова. Ще раніш я пару разів бував у Харкові, але знайомств там ближчих ні з ким не мав. Щодо впливових українців, то М. С. Грушевський порадив мені звернутися передусім до тодішнього ректора харківського університету, а до того ще й члена державної ради проф. Дмитра Івановича Багалія, а також і до проф. М. Ф. Сумцова. До цих осіб мав я від Грушевського й рекомендаційні листи.

Першим відвідав я Д. І. Багалія в його ректорському кабінеті. Вже сама наша зустріч видалася мені якоюсь дивною. Знаючи добре М. С. Грушевського, як бездоганну, віддану українській справі людину, мав я надію побачити таким і Д. І. Багалія і відрекомендувався йому, звичайно, українською мовою, як директор київської редакції ЛНВ, ще до вручення йому листа Грушевського. Але побачив, що почувши від мене перші слова, Багалій похапцем встав і майже навшпиньках попрямував до дверей та, натискаючи їх, обернув у дверях двічі ключа. Вертаючися до свого столу, крізь зіддання, промовив — „Так буде певніше”. — „Так що ви хотіли, пане директоре?” — промовив він, сідаючи. Я подав йому листа М. С. Грушевського. Прочитавши його, він після короткої надуми відповів: „К сожалению, в этом деле я не могу быть вам полезным, да и не думаю, чтобы в нашем городе (він же був і радним міста) ваше предприятие имело успех”.

Не пригадую вже тепер змісту дальшої нашої розмови, але почувши від нього прохання передати привіт М. С. Грушевському, я більше не засиджувався.

Відвідини проф. Сумцова, хоч і не дали реальних наслідків, проте зробили незвичайно симпатичне враження. То був дійсно українець і не прямував до дверей, щоб їх замикати, а з надзвичайним зацікавленням вислухав не тільки мої пляни, а й сам з цікавістю розпитував про українське культурно-національне життя у Києві. І не пошепки, а природним голосом говорив він українською мовою, хоч і відчувався в ній таки досить вплив мови московської. Обіцяючи, що він буде першим

солідним клієнтом у майбутній українській книгарні в Харкові, дав мені проф. Сумцов і ряд адрес людей, до яких радив мені звернутись, як до солідних українців. Відвідавши таких людей, як поетка Христя Алчевська та дідич Павлов, й обговоривши з ними справу книгарні, вирішили ми на той же вечір скликати тіснішу нараду поважніших громадян, щоб справу цю довести до кінця.

Наше зібрання відбулося в помешканні пана Павлова. Зібрався невеличкий, але поважний гурток, між яким пригадую з старших, крім Павлова, Бич-Лубенського, сліпого вже, щирого українця, також Христину Данилівну Алчевську разом із донькою поеткою Христею, яка тоді належала до молоді. З молодих були присутні О. Синявський та М. Плевако, що закінчували навчання в Харківському університеті. Після моїх інформацій та викладу плянів всі з незвичайним захопленням прийняли мій плян і кожний пророкував справі успіх. Однак справа з тим, хто візьме на себе клопіт здобути дозвіл, а головне, хто згодиться бути відповідальним господарем книгарні, висіла в повітрі. В своїх інформаціях я докладно вияснив, кому властиво та книгарня належатиме. Що з присутніх ніхто не може взяти на себе такої відповідальности, це було й мені ясно. Після довгих міркувань прийшли до того, що єдина людина, яка цю справу може взяти на себе, це бухгалтер „Сільсько-Господарського Товариства” Кузьма Якимович Безкровний.

На другий день відвідав я його в приватному помешканні. Вже перше враження від квартири, де жив Кузьма Якимович разом із своєю дружиною та двома дітками, було таке, що я попав до своєї людини. Це був кубанець, за фахом учитель. Звільнений за політичні переконання, опинився він у Харкові, змінивши учительювання на рахівництво. Дружина його вчилася на вищих курсах у Харкові. Мою пропозицію, щоб він узяв на себе не тільки клопоти, а й ролю господаря майбутньої книгарні в Харкові, прийняв він не вагаючись. І вже з другого дня почав працювати в цьому напрямі з повною енергією. А що такі справи не вирішуються за один день, то я, не чекаючи на остаточний вислід, вернувся до Києва, а за пару тижнів дістав від Безкровного повідомлення, що дозвіл він уже має й підшукав уже й приміщення для книгарні на Рибній вул. 25. Почалася гарячкова підготовка до спровадження асортименту книг до нової української книгарні в Харкові, а головне вирішування питання, кого післати туди на керівника. Я спинився на С. Луценкові, хоч і мулило мені те, що він ще молодий і самотній. Але само щастя послало йому в той час дружину — цілком інтелігентну й бездоганну українку. Справивши їм відповідне весілля, вирядив я молоду пару на нову, не тільки відповідальну, а й важливу працю. Книгарня в Харкові була відкрита в вересні 1909 року, того ж року почало виходити й „Се-

ло”, яке вже з перших чисел докладно реклямувало про нове надбання українців.

Асортимент харківської книгарні ні в чому не був менший від київського. Безкровний майже щодня відвідував її і підводив обрахунки за день. Звичайно, на перших порах відвідував її і я, хоч раз на місяць. Ці відвідини зблизили мене не тільки з К. Я. Безкровним, а заприятонили також і з багатьма іншими харківськими українцями.

З відкриттям книгарні в Харкові український рух набрав тут значно більшого розмаху. Книгарня стала місцем не тільки торгівлі українською книгою, а й клубом для студентської молоді. Цьому в великій мірі сприяла й енергійна пара Луценків. Щодо торгівлі, то особливий успіх мали галицькі і то поважніші видання, яким свого часу В. П. Степаненко пророкував провал. Перший рік торгівлі показав, що Харків і Харківщина споживають книжок не на 400 карбованців, а на суму понад 5000. Щоб підтримати ще більше матеріальний баянс, на мою пропозицію при книгарні вже спочатку 1910 року відкрито й відділ продажі кустарних мистецьких виробів, особливо виробів Полтавського земства та шкіл Полтавщини. Цей відділ провадила дружина С. Луценка, і він викликав зацікавлення не тільки українців, а також і заможніших москалів. Уже через рік харківська книгарня була перенесена разом із кустарним відділом із Рибної вулиці до відповіднішого приміщення в будинку Харківської Громадської Бібліотеки на Петровському переулку. Там вона проіснувала, як власність „ЛНВ”, до половини 1915, а під час війни коли була зліквідована київська книгарня „ЛНВ”, її купило Видавництво „Дзвін” і вона проіснувала до ліквідації її московськими більшовиками.

Мушу тут відмітити й те, що ця маленька українська книгарня в Харкові відіграла колосальну роль за час свого існування. Те море книг, що перейшло через неї до рук українського громадянства, зробило таки своє діло в розвитку національного пробудження нашого народу.

Нова сила на полі книгарства, С. Луценко, цілком виправдав покладену на нього місію не тільки в ті часи, коли провадив книгарню під наглядом К. Я. Безкровного та моїм, а й працюючи самостійно. Бо вже на початку 1912 року Безкровний переїхав до Катеринодару на Кубань на посаду головного бухгалтера Чорноморської Козачої Залізниці, що почала там розбудовуватися коштом самих козаків, а я в кінці 1913 року мусів був також покинути на довший час не тільки Україну, а й Європу.

Окрилений успіхами харківської книгарні, почав я готуватися до заснування в найближчому часі й до відкриття книгарні в Катеринодарі на Кубані. Апробату на це, після харківського досвіду, не тяжко було здобути як від М. С. Грушевського, так і від президії НТШ. І вже в 1911 році відвідав я це ко-

заче місто з наміром зробити там розвідку, чи може там існувати українська книгарня. На жаль, у той час К. Я. Безкровний перебував ще в Харкові і міг дати мені тільки деякі вказівки, до кого треба було там насамперед звернутися. В ту поїздку мав я розмови з єдиним напівсвідомим українцем, нотарем Глобою-Михайленком. Але все ж таки виніс враження, що українська книгарня, а особливо, коли її підсилити українськими кустарними мистецькими виробами, може й тут стати на певний ґрунт.

Видно саме Провидіння хотіло, щоб і в Катеринодарі вросла українська культурна установа й послало туди К. Я. Безкровного. До нього я знову звернувся, щоб він узяв на себе дозвіл на відкриття української книгарні. Вліті 1912 року я особисто знову відвідав Катеринодар. За якийсь місяць був вироблений дозвіл на ім'я К. Я. Безкровного, а на осінь разом із транспортом книжок послав я туди тимчасовим завідувачем колишнього відповідального редактора „Засіву” Віталія Товстона. Хоч Товстоніс і мало надавався до ведення книгарні, але був людиною чесною, хоч і без особливої енергії. А втім незабаром замінив я його Б. Заклинським, що прибув тоді з Галичини. За короткий час його праці в київській книгарні „ЛНВ”, я побачив повну придатність його до ведення такої важливої справи, як українська книгарня серед нащадків війська запорізького, що вже втратили свою національну свідомість. І Катеринодарська книгарня, за підрахунками після першого року праці, показала, що Кубань потребує річно не на 200 карбованців української літератури, а на суму понад 4000 карб. Особливим успіхом, як і треба було надіятись, користувався „Кобзар” Шевченка й легка література, а між нею особливо історична, як от оповідання Кащенко тощо.

Катеринодарська Українська Книгарня була заснована в другій половині 1912 р. Проіснувавши до 1917 року, як власність НТШ, перейшла потім на власність Кубанських кооперативів. Очевидно і її зліквідували московські окупанти, зліквідувавши Кубанську Республіку.

Не можу не згадати тут заснування чисто української книгарні в Катеринославі. Справді моя участь там полягала тільки в порадах та широкому кредиті книжками в початках її існування. Катеринославська книгарня була відкрита після кількох моїх поїздок і нарад з групою українських соціал-демократів. Дозвіл був вироблений на ім'я Лисиченка. Лисиченко провадив книгарню разом із своєю дружиною дуже сумлінно.

Моя активна праця на книгарському полі тривала від 1907 року до кінця 1913-го, тобто шість років. У 1913 році про моє псевдоавстрійське походження знало вже більше людей, ніж треба. А після деяких попереджень було видно, що надалі лишатися мені в Києві небезпечно. По нараді з М. С. Грушевсь-

ким я вирішив принаймні на деякий час залишити Київ. Немаловажною причиною були й ті зміни, що настали в самому провідному органі НТШ. Грушевський вирішив відійти від проводу в НТШ і перенести центр своєї наукової й політичної праці до Києва. Перед самими Різдвяними святами я виїхав з України, як австрійський громадянин, за паспортом Лаврова, а вже по трьох чи чотирьох днях після мого виїзду в книгарні ЛНВ з'явилася царська жандармерія з ордером, по якому мали мене заарештувати, як небезпечного політичного злочинця. Про це я довідався, вже перебуваючи у Львові. Не спиняючися надовго у Львові, виїхав я до США, де знайшов працю в редакції часопису „Свобода” але сум за Батьківщиною (ностальгія), вже перед першою світовою війною знову погнали мене на рідні землі вже з паспортом не українця, а болгарського офіцера Агафангела Дюльгерова. Хоч їхав я туди на короткий час з тим, щоб знову повернутися до Америки, але війна, що вибухла в 1914 році, стала тому на перешкоді. Оселився я нелегально в околицях Харкова й допомагав пані Луценковій у веденні книгарні до початку 1916 року, коли московській жандармерії пощастило таки оточити моє скромне помешкання в Харкові і взяти ворога в полон. Таким чином моя праця на книгарському полі припинилась аж до вибуху в Росії другої революції, яка повернула мене знову в 1917 р. до мосі попередньої видавничої й книгарської праці.

На закінчення скажу, що праця моя показала, що в найгіршу добу при бажанні таки можна досягти того, що людина ставить своєю метою. Почавши працю в Києві в книгарні при ЛНВ, мав я в своєму розпорядженні лише кілька полицок, не цілком заповнених книжками львівських видань, а прощаючися з книгарнею й редакцією ЛНВ, лишив не одну, а три книгарні в головних містах України.

Про культурні наслідки діяльності книгарень за той період тяжко щось сказати поза тим, що в народні маси пішли десятки тисяч примірників книжок українською мовою. Безпосереднім наслідком діяльності книгарень ЛНВ було те, що за їх прикладом пішов цілий ряд людей, які індивідуально, або згуртовані в певні колективи, почали відкривати не тільки в Києві, але й на провінції цілий ряд книгарень.

† Yu. TYSHCHENKO

BOOKSTORES OF THE LITERATURNO-NAUKOVY VISNYK IN THE UKRAINE

The magazine *Literaturno-naukovy visnyk*, founded in 1898 in Lviv, was transferred to Kiev in 1907 and published here under M. Hrushevsky's guidance. In this article, the author describes various details of his work, the harsh attitude of the tsarist administration, and his difficulties with the censor.

ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ

БІБЛІОТЕКА ТЕОФАНА ПРОКОПОВИЧА

1.

Про бібліотеку Теофана Прокоповича в літературі довгий час повторювалися відомості, що ґрунтувалися на якихось непевних чутках. Згадувались її колосальні розміри, — ніби 35.000 книжок. Але для дослідження старовини, зокрема української, було характеристичне, що бібліотека Прокоповича, що ще існувала, як цілість, та знаходилась не так далеко від наукових центрів Росії, а саме в Новгородській духовній семінарії, не звернула на себе ближчої уваги дослідників. Лише в 1918 р. проф. історії церкви у Варшавському університеті П. Верховський у другому томі своєї цінної праці „Духовний Регламент” видрукував каталог бібліотеки Прокоповича. На жаль, праця Верховського друкувалася за несприятливих умов у Ростові н. Д., куди було евакуйовано рос. Варшавський університет, а вийшла книжка в умовах революції, і тому її розповсюдження було мінімальне. Каталог бібліотеки Прокоповича не знайшов і досі достатньої уваги бібліологів.

Каталог бібліотеки Прокоповича видруковано в 2-му томі книги у власному розділі з окремим численням сторінок — їх 72, але текст починається з 3-ої сторінки. Після невеликого вступу (стор. 3-8) йде каталог, видрукований за рукописним каталогом, що зберігався в архіві російського „Святейшого Синода”; каталог обіймає в друку стор 9-56, — 3192 числа; до нього додано примітки (стор. 57-71): покажчик книг св. Письма творів отців церкви та античних письменників, а нарешті імен тих „новітніх” авторів, твори яких знаходилися в бібліотеці: останній покажчик подає також вказівки на так би мовити „фах” (літературний чи науковий) авторів та дати їх життя.

2.

Після побіжного ознайомлення з виданням Верховського може здаватись, що бібліотека Прокоповича достатньо досліджена: публікація ця ніби подає добре опрацьований матеріал, з якого можуть повними руками черпати дослідники. На жаль, це не так. На кілька завдань, що ще кличуть до праці бібліологів, я й хочу тут звернути увагу.

Поперше: каталог не можна вважати за вичерпливе джерело. Верховський дивним дивом не бачив самої бібліотеки.

Правда, це почасти не його провина. Бібліотека в Новгородській семінарії містилася в невідповідному приміщенні, приступ до неї був важкий, а в час ферій, коли Верховський мав час, і взагалі неможливий. Але, здається, його праця над старими книжками не дуже приваблювала.

З браку автопсії та з хиб рукописного каталогу, що ним користувався дослідник, виникають основні хиби друкованого опису.

Зроблено було опис в порядку унаявлення маєтку померлого архієпископа. Ця мета привела до головних двох хиб каталогу. Роблячи його, якийсь невідомий працівник дбав лише про те, щоб подати к і л ь к і с ь т ь о м і в бібліотеки: його не дуже цікавили назви та зміст книжок, а ще менше зміст „конволютів”, в яких було кілька книжок в одній оправі. Каталог писано „для всіх зрозумілою” абеткою, себто кирилицею, тим часом у книгозбірні Прокоповича кириличні книжки й рукописи становили лише незначну частину...

Отже перша хиба каталогу — це вигляд, який прибрали в ньому імена авторів та титули книжок. Досить кількох прикладів (і в дальшому я можу, з огляду на обсяг моєї праці, пояснювати завдання дальшого дослідження книгозбірні лише на окремих прикладах). Вже загальні принципи заміни латинської транскрипції кирилицею були дуже сумнівні. Розуміється, нема розрізнення „г” та „г” (лат. „h” та „g”); кир. „з” уживається іноді замість лат. „с”, іноді замість „z”; латинські „u” та „y” переписуються часто як „в”; замість лат. „йоти” („j”) іноді стоїть „г”; „ф” та „фіга” (e) — однаково заступають букву „f” та сполучення букв „th” та „ph”, а навіть „pf”. Сполучення букв у німецьких, польських, мадярських та ін. прізвищах передаються фантастично, — замість нім. „sch” звичайно „сх” (напр. ч. 218). Зовсім свавільне вживання „ь” та „ѣ”. Тому Верховському вдалося розшифрувати деякі імена, лише виходячи з різних складних міркувань. Що якийсь „Юридцих” (всі імена вжито в каталозі в лат. генетивній формі, в дальшому я здебільшого реконструюю номінатив) є відомий пієтист Фріч (нім. Fritsch) вдалося Верховському вгадати, очевидно, лише тому, що цей автор носив рідке ім’я „Агасферус”. Тим часом самий факт знаходження книжок цього автора в бібліотеці Прокоповича має чимале значіння для оцінки зв’язків Прокоповича з німецькими пієтистами.¹

До того писар нерідко плував букви (часто „н” та „и”), або вставляв до слів зайві букви. Це ще збільшувало труднощі праці над каталогом. Ось приклади: ч. 227 — Пєенфєри

¹ Див. мої праці в Zeitschrift fuer slavische Philologie XVI, 1939, 1-2, „Kyrios”, 111, 1938, 1-2 та IV, 1941, 3-4, також мою брошуру Українські друки в Галле. Краків, 1943 та книги: Ilmary Salomies: Der Hallische Pietismus in Russland... Helsinki, 1936, H. Doerries: Russlands Eindringen in Europa. Koenigsberg, 1939., та вказану в цих працях старшу літературу.

(ген.) — це нім. Pfeiffer, ч. 418 Девтсхаманъ = Deutschmann, ч. 457 Оафейй = Pfaff, 397 Бъанхій = Binch, 593 Пареги (ген.) = Paraeus, 737 Севборій = Seyboth, 1172 Боксгомій = Voxhorn, 2249 та 2263 Моззій = Moccia, 2415-6 Масмут = Wasmuth, 2489 Сенделій = Seidel, 3008 — Бавдій = Baudinus. Іноді ні до якої оригінальної форми дійти неможливо, напр. ч. 2196 Ільдendorпій тощо. Тому треба дивуватися успіхам Верховського, якому на підставі такого каталогу вдалося встановити авторів більшости книжок величезної бібліотеки.

Орфографія каталогу не була єдиною перешкодою: іноді зустрічаємо лише хресне ім'я автора без прізвища (напр. чч. 242, 1797). Іноді на першому місці стоїть прізвище, на другому хресне ім'я, хоч звичайно порядок протилежний (пор. ч. 2384). Іноді назва книги подана в слов'янському перекладі (іноді лише частково), хоч сама книга латинська (532 „Реуґація ерорисъ о консекраціи евхаристіи”) або грецька (210 „Святаго Оотія, Посланія”) тощо.

3.

Значно важчі хиби, сполучені з іншими сторонами складання опису. Як уже згадано, бракує вказівок на „конволюти”, себто томи, де в одній оправі сполучуємо кілька творів. Це було в старих бібліотеках цілком звичайне явище і пояснюється воно дорожнечою матеріялу оправ. Не маємо підстав гадати, що справа стояла інакше в бібліотеці Прокоповича. Є замітки, які показують, що лише невелика кількість книжок була неоправлена. (ч. 3026 „безъ переплѣту в тетради” і т. п.). Під деякими числами зустрічаємо книжки такого малого розміру, що, очевидно, до них були приплетені ще якісь інші. В описі подається, очевидно, назва лише першого твору конволюту. Тим часом серед книжок, що через це не попали в опис, могли знаходитися великі рідкості або книжки, що так або інакше цікаві для дослідника.

Розуміється, дуже великою хибою з бібліологічного погляду є брак вказівок на рік і місце видання.

Не менш важливе питання про книжки „невідомих авторів” („инцерти авторисъ”) або книжок без титулової сторінки. Розуміється, це не вина складача каталогу. Але саме ці книжки мають у старих бібліотеках особливе значення: так виглядали здебільша і в нас, і на Заході переважно твори „єретицьких” авторів.² Видання старших часів безумовно попадали до бібліотеки шляхом антикварної торгівлі, і перші їх власники мали часто всі підстави вирвати титулову сторінку, на якій

² Книжки в такому стані бачив кожен, хто вивчав протестантську літературу в католицьких країнах. В моїй бібліотеці є поки неідентифікована чеська збірка творів Гуса, в якій бракує початку та ряду дальших сторінок.

стояло ім'я якогось „єретика”, і то не лише в католицьких, але й в протестантських країнах.³

В кожному разі, Верховському належить велика подяка за самий передрук каталогу та за розкриття авторів більшості книжок. В деяких випадках, одначе, є змога доповнити матеріял, поданий Верховським.

4.

Каталог обіймає 3192 позиції. З них залишилися нерозкритими більше 700. В одному місці три колонки каталогу (друкованого, — це півтори сторінки друку, на яких міститься 128 чисел: від 1629 до 1756) залишилися взагалі без уваги. За допомогою старих бібліографічних покажчиків, якими користувався Верховський,⁴ а також притягаючи інші та фахову літературу, я міг розкрити авторство більше половини нерозкритих Верховським позицій. Зверну тут увагу лише на кілька прикладів таких позицій, що мають більше значення.⁵

На першому місці нагадаю, що Прокоповича захоплювали й інші предмети, крім богословія. Варто звернути увагу на його інтерес до... астрономії. В передмові до каталогу бібліотеки Верховський нагадує, що серед мастку Прокоповича знаходилося деяке астрономічне приладдя.⁶ 1951 р. з'явилась книжка В. Л. Ченакала⁷ присвячена історії „русской” астрономії виключно 17 в. та добі Петра I-го. Можемо зробити несподіваний висновок, що піонерами астрономічної науки в Росії були переважно особи... духовні, головно вихованці Київської Академії! Серед них трохи чи не перше місце займає саме Прокопович, що викладав за свого перебування професором та „префектом” Київської Академії (1707-1709) „фізику, арифметику та геометрію”. Щоправда, під „фізикою” треба розуміти, мабуть, лише відділ філософії. (пор. Арістотеля). Ченакал ще значно доповнює дані про астрономічні інструменти.⁸ Ченакал доводить, що Прокопович провадив і телескопічні спостереження.⁹ М. ін. довідуємось, що Прокопович працював і на обсерваторії Меншікова в Оранієнбаумі.¹⁰

³ Пор. Ernst Benz про нищення в протестантських країнах Німеччини протестантської (!) містичної літератури в Zeitschrift fuer Kirchengeschichte, 1937, Т. 56, 106-14.

⁴ Їх спис подано у нього на стор. 58.

⁵ Я опрацював значно більший матеріял, який почасти втрачено в східній зоні Німеччини. Вказівка в тексті на „більше половини” розкритих позицій стосується до матеріялу, що є і тепер у моїх руках.

⁶ Верховський, стор. 3-4.

⁷ В. Л. Ченакал: Очерки по истории русской астрономии. 1951, стор. 110.

⁸ Ченакал, стор. 44-45.

⁹ Протоколы заседаний конференции Имп. Академии Наук с 1725 по 1803 г., т. I, Спб. 1897, стор. 294.

¹⁰ Ченакал, 50-52.

Але Ченакалові невідома була книга Верховського та вся інша література про бібліотеку Прокоповича. Тим часом каталог бібліотеки підтверджує інтерес Прокоповича до астрономії. У Верховського відмічено напр. твори Галілея (1564-1642, чч. 1512, 1513): „Система мунды” себто, очевидно, „Systema cosmicum”, що вийшла в Страсбургу 1635 р., в Ліоні 1699 тощо, та Кеплера (1571-1630, чч. 1526), „Арсь диоптрика” себто „Ars dioptrica” (перше видання в Авґсбургу 1611 р.). Тим часом чимало астрономічних книжок Верховський не помітив, напр. один важливіший твір Кеплера (II) „Epitome astronomiae Copernicanae” (ч. 1694, вперше Франкфурт над Одрою 1618-21); далі — книгу Михайла Местліна „Epitome astronomiae” (вийшла в Тюбінґені 1624 р., ч. 1729), автор — вчитель Кеплера (1550-1631). Книги трьох згаданих авторів показують цікавість до коперникової астрономії. Але треба згадати й дальші книги — невідомого Верхівському „Пурбахія” (ч. 1654: „Тьорици нове планетарум”) — це таблиці руху планет австрійця Georg von Peuerbach'a (1423-1461). „Theoriae novae planetarum” (є різні видання, напр. Віттенберг 1542 або 1556). Про цікавість Прокоповича не лише сучасним станом науки, а й її історії свідчать книжки Клявія (Clavius, вмер 1612 р., напр. „Commentarius in Sphaeram... de Sacrobosco”, чч. 1380 та 1385, 3-є видання 1585 р.), це коментарій до традиційного викладу астрономії Сакробоско себто John'a Halifax'a — з важливими замітками.

Нарешті є й дальші анонімні „Праксись астрономіє” (ч. 1756) або „Праксись астрономін утріскве” (ч. 1577) та низка інших.

Обірвемо на цьому наші замітки до астрономічної літератури і звернемося до природознавства. Тут зустрінемо напр., кілька книг Данила Сеннерта (Daniel Sennert, 1572-1637), з яких Верховський відмітив лише одну — ч. 1502 „Институціонесь медіцине” — але бракує чисел 1638-40, 1642, 1641, 1569. Серед них знаходимо і головний натурфілософський твір Сеннерта „Epitome naturalis scientiae” (ч. 1638-40, 1642, мені відомі видання Віттенберг 1618, 1633). Сеннерт — один із перших представників атомістики нового часу та мав чималий вплив. Серед його прибічників був і один словацький професор ліцею в Прешові.¹¹ Що Прокопович був зацікавлений саме принциповими поглядами Сеннерта, треба вважати дуже ймовірним, — на це вказує присутність в бібліотеці його кількох примірників Сеннертового головного твору — можливо різних видань.

¹¹ Див. про Сеннера цінну працю R. Ramsauer: Die Atomistik des Daniel Sennert. Kiel 1935, стор. 124; про його словацького прибічника Jan Mikles: Izak Caban, slovenský atomista v XVII. storočí. Bratislava, 1948, стор. 172.

Дальший приклад творів, що освітлюють інтереси та зв'язки Прокоповича, дає пієтистична література. Тут ми стоїмо на певному ґрунті, бо вже зверталось увагу на зносини Прокоповича з німецькими пієтистами, зокрема в Галле над Заалою.¹² Але й у цьому пункті вказівки Верховського мають чимало прогалин. Верховський відмічає 3 книги основоположника німецького пієтизму, Філіпа Якоба Шпенера (1635-1705) чч. 482, 733, 858 та шість праць сучасника Прокоповича, Августа Германа Франке (1663-1727) — чч. 539, 666, 888, 893, 1196, 2447, але для Франке бракує ще трьох чисел: 242, 335, та 631. Каталог подає ім'я автора недостатньо, — при 242 „Августъ Германъ”, при 335 — „Августъ Франкій”, — обидві книжки — відомий „Вступ („Introductio”) до Псалтирі”. Під ч. 631 читаємо: „Франккіи, Программата”, це очевидно промови Франке, що вийшли під назвою: *Programmata diversis temporibus in Academiae Hallensis publice propisita. 1714.* Але не бракує й дальшої літератури з кіл гальських пієтистів. Так, під ч. 530-1 стоїть трактат „Анастасії Орейлінгузіи”, який легко пізнати, як курс Johannes Anastasius Freylinghausen: *Theologia Christiana*, що виходив латинською мовою кілька разів, та ще 1804 р. був перекладений на англійську мову (вид. в Лондоні). Фрейлінгаузен (1670-1739), учень і зять Франке, належав до найвпливовіших членів гальського кола і один його трактат 1735 р. перекладено навіть на цсл.-укр. мову відомим українським орієнталістом, пізніше єпископом, Симоном Тодорським.¹³ Нарешті, може до найцікавіших фактів з цього кола проблем належить факт, що в бібліотеці Прокоповича знаходився трактат Гайнриха Мільде (1676-1739), що спеціально займався в Галле виданням літератури слов'янськими мовами.¹⁴ Цей трактат (чч. 663, 917) безумовно надіслав Прокоповичеві сам автор. Твір, що його два примірники знаходимо в каталозі, невелика брошура: *Vaticinium Christi* або *De vocatione gentium. Halle. 1735.* Можливо, що обидва примірники належали до конволютів, про які ми говорили вище.¹⁵ Верховський пропустив навіть найбільш відоме з гальських слов'янських

¹² Див. праці, цитовані в прим. 1, а також Th. Wotschke: *Pietismus in Moskau; Pietismus in Petersburg. Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift fuer Polen.* 18-19, 1930-1 та A. Mietzschke: *Heinrich Milde. Ein Beitrag zur Geschichte der slavistischen Forschung in Halle.* Leipzig, 1941, стор. X+122.

¹³ Про нього див. мої цит. в прим. 1 статті. Там вказана і деяка література (неповна!).

¹⁴ Про Мільде та його видання див. цит. в прим. 12 працю, доповнення до неї дані в брошурі Antonín Škarka: *H. Milde.* Прага, 1943, стор. 44, та моя стаття в *Zeitschrift für slavische Philologie* XIX, 1944, 1.

¹⁵ Крім вказаної вище літератури, див. мою замітку *Literarische Lesefruechte.* X, № 86 *Zeitschrift fuer slavische Philologie* XVIII, 1943, 2. Згадана брошура Мільде описана в праці Mietzschke стор. 105, ч. 31. Майже всі видання Мільде, які мені доводилося мати в руках, входили в склад конволютів (фабричного походження, себто зроблених зараз по друку), що складалися з його власних творів або праць інших членів гальського кола.

видань — цсл.-укр. переклад „Чотирьох книг про правдиве християнство” попередника пієтизму Йоганна Арндта (1555-1621), що в перекладі Тодорського вийшов у Галле 1735 р., можливо, навіть при грошовій допомозі Прокоповича в двох томах (чч. 3049-50).¹⁶

Другу групу книжок, що дати про неї в книзі далеко неповні, є твори Коменського та інших авторів, зв'язаних з Коменським. Без імені автора знайдемо тут збірку пророцтв, видану Коменським: *Lux in tenebris*. Амстердам. 1657. В каталозі цю книгу подано під ім'ям одного з „пророків” — Коттера (ч. 273-4, „Христофорі Коттери, Люксь ин тенебрись”). Не помітив Верховський ще однієї книжки Коменського: під ч. 1797 „Йоннисъ Амосъ, Пансофіе продромусъ” — це один із пансофічних творів Коменського: *Pansophiae prodromus*. Лондон 1639. Обидві книги показують, що Прокопович цікавився Коменським не лише, як педагогом: але в покажчику Верховського маємо 10 книг Коменського, виключно педагогічних.¹⁷ Варто відмітити і праці „з оточення” Коменського, напр., книги професора Коменського Йоганна Гайнриха Альстеда (1588-1638). Верховський відмічає два твори Альстеда, але не зазначив ще двох ч. 1666 „Компендіумъ філософікумъ” 1626 та ч. 1276 „Тезаврусъ хронологіе” 1650. До оточення Коменського треба зарахувати й Й. Йонстона, природознавця й філософа польсько-англійського походження (1603-1675), — на його твори Верховський взагалі не звернув уваги, тим часом Прокопович мав кілька його творів; ч. 1716 „Медицина практика” та ч. 1274 „Полигисторъ” (в списку помилково „Понстонъ”). До попередників Коменського можна віднести й Йогана Штурма, відомого богослова та педагога 16 в. (1507-1589); до однієї поданої в покажчику імен авторів книги Штурма треба додати ще дві, що їх Верховський не помітив: ч. 1704 та 1789. Цікава й присутність у бібліотеці книги автора, що значно вплинув на Коменського — Кампанеллі (1568-1639), імені якого взагалі не згадує Верховський; Прокопович мав його книгу „Де монархія Гиспаника” (вийшла в Амстердамі 1640, 1641, 1653 р.; ч. 1453). Не менш цікава і присутність у бібліотеці книги колишнього учня Коменського в Лешні, а пізніше його богословського противника, Ніколая Арнольда (1618-1680) *Lux in tenebris* (ч. 472); перше видання під іншою назвою 1660 р., пізніше 1680, 1698, — висунута Коменським проблематика „нових пророцтв” не втратила актуальності і по його смерті.¹⁸

¹⁶ Про Арндта див. мою статтю „Das wahre Christentum” Arndts in *Russland „Evangelium und Osten”*, 1935, 3.

¹⁷ Про Коменського на Україні див. мої замітки в книзі: Філософія Г. С. Сковороди. Варшава, 1934, за індексом.

¹⁸ Найповніша тепер бібліографія Коменського в книзі J. V. Novák — J. Hendrich: *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*. Прага, 1932; Важливі доповнення в моїх оглядах *Comeniana*. I-II, *Zeitschrift fuer slavische*

Не можу докладніше зупинитися на інших темах. Відмічу лише дещо, напр., неповноту дат про твори представників ренесансу: забуто одну книгу Ієроніма Кардана (1501-1576) — ч. 1662, згадана лише одна; з творів скептика та прибічника магії, Корнелія Агрипи Нетесгаймського (1486-1535) згадано його знамениту книгу: *De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium* (ч. 1401-2), немає тома його „Зібраних творів” (в каталозі ч. 1659). І з праць представників доби барокко бракує дечого: згадаю лише, що бракує кілька чисел книжок Гуго Гроція (1583-1645), втім загадкової „Де транссубстанціяціоне”, що очевидно, треба читати *De transsubstantione* (ч. 1403).¹⁹ Згадані у Верховського книжки цього автора всі торкаються правничих або історичних питань; примірник богословської праці його тим цікавіший, що він виводив би склад богословського відділу бібліотеки Прокоповича поза межі лютеранства, бо Гроцій перебував у значній мірі під впливом соцініянства.

5.

Зупинимось коротко ще на групі творів, що торкаються поетичної діяльності Прокоповича, — професора поезики й гомілетики та й самого проповідника, драматурга й поета.

Впадає в очі, що Верховський залишив зовсім без уваги твори світової літератури, навіть Тассо, якого „Ля Гиєрузалемме Либѳрата” була в бібліотеці (ч. 3191). З’являється тут і англійська книжка, а саме Баньян (John Bunyan, 1628-1688), з своїм найвизначнішим твором, якого назва передана в каталозі: „Те пилигримсь Прогрессусь” (ч. 3176), імени автора нема. Імовірно, що латинська книга „Давидись, Псалмы” (ч. 3188) є популярний лат. переспів Псалтирі Бюкенена — (George Buchanan, 1506-1582). Зустрічаємо тут неодмічених Верховським неолатинських поетів — німця Якоба Бальде (1604-1668, ч. 2971) або француза Марка Антонія Мурета (1526-1595), твори якого перекладав ще Сковорода,²⁰ та, розуміється, античних авторів, уважно перерахованих Верховським.²¹ Нарешті, були в бібліотеці й твори слов’янські, навіть рукописні: твори Симеона Полоцького (ч. 3019) та перша сатира А. Кантеміра (ч. 3035), що з’явилася друком лише чверть віку після смерти Прокоповича.

Philologie. XIX, 1947, 2, XX, 1949, 1. Згадані книги Коменського у Гендріха-Новака під чч. 84 та 47 (стор. 698, 694).

¹⁹ Ця праця відсутня в усіх бібліографіях Гроція, зокрема в найновійшій J. Ter. Meulen et P.J.J. Diermause: *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Groaius*. Гаага. 1950. Отже, припускаю, що в руках каталогізатора була якась книжка Гроція (можливо, що й з помилково записаним його ім’ям), в якій на першій непошкодженій сторінці можна було читати щось про „трансубстанціяцію”.

²⁰ Див. мої нариси про український літературний барок. II. Прага. 1942.

²¹ Верховський, стор. 59.

Звертають на себе увагу й твори представників „Київської школи”, щоправда нечисленні: тут „Камень вѣры” Стефана Яворського, противника Прокоповичевого, що вийшов друком 1730 р. (ч. 3016, див. бібліографію *Estreicher*'а XVIII, 517), „Фундамент старої вѣры” Лазаря Барановича (ч. 3095, це, мабуть, „*Nowa miara starey wiary*” — *Estr.* XII, 358), „Мессію правдивого” Галятівського (ч. 3060), що правда, в каталозі „*Валятівського мессіація*” (? , див. *Estr.* XVII, 13 н.). Нарешті кілька польських та латинських творів польських авторів: Л. Гурницького („*О короны Полской*”, м. б. *Dzieje w koronie Polskiej* ч. 3061, *Estr.* XVII, 253), П. Скарги (3033 та 3072, це рукопис рос. перекладу, що вийшов друком 1719 р., обрібки *Annales Ecclesiastici* Баронія та оригінал, див. *Estr.* XII, 376), М. Стрийковського (3071, „*Гистория*” себто *Kronika*, *Estr.* XXIX, 352), Андрія М. Фредри (ч. 2286, без початку; всі книги Фредри у *Estr.* XVI, 307 н.), Станіслава Соколовського (ч. 216 „*Опера*” — див. *Estr.* XXIX, 20), Кристофа Варсевіцуса (ч. 2501 „*Панегрикусъ*” кор. Стефану, м.б., 1582 р. — *Estr.* XXXII, 223 н.; Верховський не помітив ч. 1108 „*Дескрипцію меморабиліумъ перумъ етъ гоминумъ*”, імовірно *Reges, Sancti, Bellatores, Scriptores Poloni* 1601, *Estr.* XXXII, 229). Впадає в очі мала кількість польських книг. Нарешті треба згадати „*емблематичну літературу*”,²² що дуже характеристична для літератури барокко. Прокопович, у теорії поетики, зокрема в теорії проповіді, — противник барокового стилю, не міг звільнитися від нього в своїх творах.²³ Він переклав емблематичний твір Ф. Сааведри (*Fajardo Saavedra* 1584-1648) *Idea principis christiano-politici* (1640 та сила інших видань), сам писав емблематичні вірші.²⁴ Тому цікава є присутність у його бібліотеці емблематичного підручника Менестерія (1631-1705) „*Философія імагинумъ*” (ч. 1731 лат. вид. 1695, франц. 1694). З авторів емблематичних творів у його бібліотеці були А. Альціат, Йоахім Камерарій (їх узгляндив Верховський), але ще Кауссінус (*Caussin[us]*, 1583-1651, ч. 2421) та Іовіус (*Paolo Giovio*, 1483-1552, ч. 1308) (не відмічені в індексі).²⁵

Нарешті, зовсім не піддаються розшифровці твори німецькі (в каталозі здебільша просто: „*либеръ германикусъ*”) та

²² Див. мою книгу про Сквороду, цит. в прим. 17, а також мою брошуру. — Деякі джерела символіки Г. С. Сквороди. Прага. 1934. Там вказано і старшу, зокрема чужу літературу.

²³ Подібне ж помітимо в деякого з польських поетів барокко, напр., у Ст. Геракліуса Любомирського, якого поетика значно ухилиється до класицизму, але твори слідуєть поетиці барокко. Сам Прокопович в своїй лат. „*Поетиці*” (виданій в Могильові 1786 р.), не згадуючи типово-барокових „*фігурних*” віршів в тексті наводить їх серед прикладів в додатку до книги!

²⁴ Про переклади твору Сааведри Верховський, том II, спеціальний розділ; про емблематичні вірші Прокоповича моя цит. в прим. 20 книга вип. III, Прага 1944.

²⁵ Див. про цих авторів та їх емблематичні твори мою книгу про Сквороду (цит. в прим. 17).

англійські. До останніх, можливо, треба віднести загадкову книгу ч. 1454: „Томе Венворт, Театрумъ трагикумъ Лондо-ниенсе”, що не є якийсь англійський драматичний твір, а, очевидно, книга, присвячена долі Ерля Страффордського (Thomas Wentworth, Earl of Strafford, 1593-1641), що заплатив напередодні англійської революції життям за вірність королеві. Можливо, що це є трагедія французького автора Дю Мулена (Pierre Du Moulin, лат. Mulinaeus, 1600-1684) *Tragicum theatrum* (Амстердам, 1649), але можливо, що існував і якийсь політичний памфлет під назвою, що більше відповідає поданій у каталозі. Це один із прикладів того, як цікаво, але й важко розшифрувати дати каталогу, що ставить перед нами стільки проблем.

Бібліотека Прокоповича подає надзвичайно багато цінного філософічного та богословського матеріалу, в якому тепер трохи легше розібратись, ніж у 1918 р., коли вийшла праця Верховського.²⁶ Від філософів ренесансу через Декарта та Бекона бібліотека веде нас до початків 18 в., так саме — від отців церкви через Лютера та протиреформаційних письменників — до сучасників Прокоповича. Для історії української духовної культури — це першорядне джерело, на жаль, і досі майже зовсім не використане.²⁷

D. ČIŽEVSKY

THE LIBRARY OF TEOFAN PROKOPOVYCH

Old libraries of scholars and writers are of considerable interest to the history of culture and scholarship. The article by Professor Čiževsky deals with one of the Ukrainian libraries of the eighteenth century.

Teofan Prokopovych (1681-1736), a professor of the Kiev Academy (around 1704-1716), and later Bishop of Novgorod, was one of the most prominent representatives of Kievan scholarship of the beginning of 18th century. His voluminous library has been preserved. Professor P. Verkhovsky published a catalogue of the library from an old manuscript in his book *“Dukhovny Reglament”* (1918, vol. II).

²⁶ Зокрема заслуговує на увагу книга, що дає огляд „другорядної” філософічної літератури: Max Wundt: *Die deutsche Schulphilosophie im XVII. Jahrhundert* Tuebingen, 1935. Зокрема важливо, що цей огляд сполучено з дуже об’єктивною оцінкою цієї призабутої літератури.

²⁷ Книга Верховського залишається в Радянському союзі незнаною навіть фахівцям: Г. Гук ов сь к и й в своїй „Русской литературе 18. в.” 1939 пише про те, що бібліотека Прокоповича складалася з 15000 книжок (стор. 15), „История русской литературы” видана Академією Наук СССР том III, ч. 1 1941 р. пише про 30000 томів бібліотеки Прокоповича (стаття В. Д е с н и ц ь к о ї, стор. 41).

This catalogue contains 3192 entries. Unfortunately, Verkhovsky did not see the library itself, and the catalogue, compiled in the eighteenth century, does not always make it possible to identify each book. Verkhovsky succeeded in the identification of only two-thirds of the numbers of the catalogue. The author of this article points out several shortcomings of Verkhovsky's work and mentions a number of books which are interesting for a characterization of the scholarly interests and work of Prokopovych and his contemporaries. Professor Číževsky identifies about seven hundred books of the library which Verkhovsky did not identify. In the article particularly interesting books are pointed out; they belong to the following groups: astronomy, natural science, philosophy (in particular the philosophical writers of the period of the Renaissance), literature connected with J. A. Komenský (Comenius), literature of the Pietists, belles-lettres, works of Ukrainian and Polish authors. Among the books mentioned (about one hundred numbers) there are several books important for the intellectual history of the Ukraine and Russia.

РЕПНІНИ ТА ІХ ЯГОТИНСЬКА БІБЛІОТЕКА

У відділі рукописів Публічної та Університетської бібліотеки в Женеві знайшла я цікавий каталог, писаний французькою мовою, під наголовком: „Extrait de catalogue de la Bibliothèque du Prince Basile Reprin à Yagotine” (Gouvernement de Poltava) faite de 1846-47 par A. Herminjard, себто „Витяги з каталогу бібліотеки князя Василя Репніна в Яготині” (Полтавщина), склад 1846-47 А. Ерменжар.

Вже перед тим я шукала і там і в приватних архівах старих женеvських родин слідів перебування в Женеві, наприкінці 30-х років минулого століття, кн. Миколи Григоровича Репніна, його дружини кн. Варвари Олексіївни з Розумовських та доньки їх, княжни Варвари. Я знала про листування кн. Варвари Миколаївни з родиною Ейнарів, відомих женеvських патриців, зокрема з Шарлем Ейнаром. Частину цього листування опублікував М. Гершензон у своїй книжці „Прописи русской литературы”.¹ Дала вона цінний матеріал до біографії Шевченка, бо власне в своїх листах до Ейнара княжна Репніна писала цілком одверто — щось наче як сповідь — про свою прихильність до поета і признавалась, що ця приязнь могла легко перейти в кохання, якби вона бачила у Шевченка хоч найменший відгук на свої почування.

Шарль Ейнар, в часи перебування Репніних у Женеві, грав велику роль у женеvському громадянстві, особливо в його релігійно-духовому житті, такому розвиненому в цьому старому місті Кальвіна. Шарль був небож, зять і спадкоємець Габрієля Ейнара, званого „геленофілом”,² дуже заможного женеvського патриція, який значну частину свого великого маєтку дав на підтримання боротьби греків за їх незалежність від турків. В цій боротьбі, як відомо, грав активну роль лорд Байрон, який загинув при облозі Місолунґи. Перед тим Байрон жив досить довго в Женеві в віллі, що належала Дюдаті, рідні Ейнарів і стояв із ними в близьких відносинах. Пам'ять Габрієля Ейнара, як одного з їх визволителів і досі живе у греків: щороку в день його смерті, в колишньому його парку, що тепер разом із його палацом (Palais Eynard на rue Eynard) належить місту Женеві і творить частину публічного парку навколо університету (Promenade des Bastions), грецький консул, члени грецької колонії та грецька студентська корпорація урочисто кладуть вінок перед його пам'ятником.

¹ Див. також: Возняк „Шевченко і княжна Репніна.

² Le Philhellène.

В той час, коли Репніни жили в Женеві, Шарль Ейнар стояв на чолі релігійного руху, що, як відгомін Священного Союзу, дуже позначився в Женеві. Тоді, коли по Європі ще котилася хвиля побожності й містицизму, в Ейнарів, як і по інших кальвіністичних родин, відбувались імпробізовані молитовні зібрання, де Шарль Ейнар вів перед як проповідник. Він стояв свого часу у близькій приязні з баронесою Крюденер, балтійською німкенєю, інспіраторкою царя Олександра I і Св. Союзу, листувався з нею і пізніше написав докладний її життєпис. Листи Крюденер зберігаються в архіві Ейнарів у Женевській бібліотеці так само, як листи кн. Варвари Репніної до Ейнара і листи Роксандри Стурдза.³ Остання пізніше вийшла замж за гр. Едлінга, приятелювала з Репніними під час їх побуту в Женеві і в Одесі, і в її листах часто знаходимо згадки про Репніних.

Репніни жили в Женеві недалеко від Ейнарів, на горі в старому місті на Promenade Saint Antoine⁴, і кн. Варвара брала участь у їх імпробізованих молитовних зібраннях і завдяки своїй екзальтованій вдачі захопилася цим новим для неї релігійним рухом. Вона була глибоко побожна і підпала у великій мірі під релігійний вплив Шарля Ейнара. Довго ще по від'їзді з Женеви вона вважала його за свого духового провідника. Про це виразно свідчать її листи, що їх вона писала до нього впродовж довгих років з Яготина та з Одеси, де Репніни проживали зимою. В цих листах вона сповідається йому в своїх найінтимніших почуваннях, що видно з її листів, опублікованих Гершензоном, де мова йде про Шевченка. Саме цих листів про Шевченка в архіві Ейнарів у Женевській Бібліотеці нема, хоч там знаходиться багато попередніх і пізніших її листів до Шарля Ейнара та до його жінки Софії, доньки Габріеля „геленофіла”, листів дуже сердечних, інтимних, характеристичних для її експансивної вдачі, а також кілька листів до родини Ейнарів від кн. Миколи Григоровича та кн. Варвари Олексіївни більш формального характеру. Гершензон у своїй книзі не говорить, де він бачив ті листи, бо в архіві адресата Ш. Ейнара, де вони повинні були б бути разом із рештою її листів та листами її батьків, їх немає; нема їх також і в родинних архівах нащадків дочок Ейнарів, старих жєневських родин Лефортів, Дюдаті, Мартенів, де я про них роз-

³ Роксандра Стурдза, пізніше графиня Едлінг, фрейліна російського царського двору й фаворитка царя Олександра I, грала певну роль у цьому містично-реакційному рухові, бо познайомила Олександра I з бар. Крюденер, привізиши її в головну ставку російської армії, що знаходилася тоді в Гайльбронні. Її листи, писані з Одеси, цікаві для історії цього міста, де її брат Олександр Стратилатович Стурдза й інші члени родини — вони були греки — грали значну роль. Кілька листів з мастку гр. Едлінга на Поділлі.

⁴ Роксандра Едлінг, пишучи з Одеси Ейнарові, каже, що по приїзді в Женеву хоче знов оселитися в старому помешканні Репніних на Promenade Saint Antoine.

питувала.⁵ Я могла тільки догадуватись, що саме ті листи про Шевченка, з огляду на свій дуже інтимний характер, перенув їй Ейнар, може навіть на її власне прохання, і вони переховувалися десь у Росії, де Гершензон мав до них доступ. Пізніше від кн. Дмитра Репніна, що перебуває на еміграції, я довідалася, що так дійсно й було: Гершензон бачив ті листи у Ольги Орлової, улюбленої небоги кн. Варвари Миколаївни, доньки її сестри Єлизавети Кривцової. Про Ольгу Орлову буде мова пізніше у зв'язку з власноручним листом Шевченка до кн. Варвари Репніної, який мені пощастило знайти теж у Женевській бібліотеці.

Нехай мені буде дозволено відхилитися від моєї головної теми — каталогу яготинської бібліотеки Репніних, складеного Ерменжаром, бо власне серед його паперів і був той власноручний лист Шевченка. Саме тоді до женевської бібліотеки передано з женевського „Архіву Історії Реформації” папери відомого історика реформації Аме Ерменжара, власне ті, що не мали безпосереднього відношення до історії Реформації. Папери ці були зовсім ще нерозібрані, дещо серед них було російською мовою. Консерватор відділу рукописів п. Ф. Обер (Fernand Aubert), побачивши, що в цих паперах Ерменжара кілька разів згадувалося прізвище Репніних і знаючи, що я тим прізвищем цікавлюсь, повідомив мене про те, а також попросив розібрати папери, писані російською мовою, з якими він собі не міг дати ради. Серед цих останніх і був власноручний лист Шевченка до княжни Варвари Репніної, писаний з заслання. На обгортці, в якій був вложений лист, рукою Ерменжара було написано: *Précieuse lettre autographe du poète russe Chevtschenko mort en 1861. Quand il l' écrivit il etait exilé aux frontières de l' Asie et servait comme simple soldat*.⁶

Разом із цією обгорткою лист вложено в конверт, на якому теж рукою Ерменжара написано: *Lettre autographe du poète*

⁵ Рід Ейнарів по прямій лінії вимер і нерухоме майно, палац з прегарними сучасними меблями та парк відійшли по заповіту до міста Женеви. В цьому палаці місто Женева влаштовує різні врочисті офіційні прийняття. Архів родини здебільшого перейшов до Женевської Публічної Бібліотеки.

⁶ Дорогоцінний власноручний лист російського поета Шевченка, що помер 1861. Коли він його писав, то був на засланні на межі з Азією і служив як простий вояк.

Власноручний лист українського поета Шевченка, що помер на засланні на Уралі. Передати п. Орловій.

Директор бібліотеки дозволив мені сфотографувати той лист, і я послала світлин: до Бібліотеки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, до Українського Музею у Празі та до Бібліотеки ім. Петлюри в Парнжі. Проф. В. Сімович робив доповідь про той лист в Українському Історично-Філологічному Т-ві в Празі. Биявилось, що це перший відомий в оригіналі власноручний лист Шевченка до кн. В. М. Репніної, досі вони були відомі тільки з відписів, зроблених нею самою і переданих Лазаревському, оригінали ж вона зоставила у себе, і вони очевидно переховувались у тої самої Ольги Орлової, якій Ерменжар доручив передати і цей лист, що невідомо яким чином опинився в його паперах.

Ukrainien Schevtschenko mort en exil dans l'Oural i олівцем додано: remettre á Mme Orloff.

Лист цей і далі зберігається у відділі рукописів Женевської Бібліотеки. Крім Шевченкового листа серед паперів Ерменжара були деякі рукописні твори фельдмаршала М. В. Репніна військово-історичного змісту, витяги рукою Ерменжара із різних російських творів, найбільше Гоголя та спроби перекладу на французьку мову, теж найбільше з Гоголя і, врешті, рукописний каталог (витяги) Яготинської бібліотеки. Князь Василь, ім'я якого стоїть на каталозі, був сином і спадкоємцем кн. Мик. Гр. Репніна, який помер у Яготині 1845 р.

З біографічних відомостей про Ерменжара, які я могла дістати, видно, що повернувшись 1861 року до рідної Льозанни „по довгим перебуванні за кордоном”, він присвятив себе праці, що стала працею цілого його життя: історії французької реформації, а особливо многотомового, з коментарями, видання листування реформаторів країв французької мови. (*La correspondance des reformateurs dans les pays de langue française*).

Народившись 1817 року, Ерменжар мав яких 29-30 років, коли склав у Яготині каталог бібліотеки і поробив із нього витяги, очевидно для власного вжитку. Якщо все його „перебування за кордоном” припало на Росію, то він повернувся до Льозанни у віці 44 років, проживши в Росії не менше 15 років, з яких певну частину в родині Репніних.⁷

Перше, ніж перейти до мого властивого завдання: відтворення розмірів та характеру бібліотеки кн. Репніна в Яготині на підставі уривків з її каталогу, слід накреслити історію цієї бібліотеки на підставі даних про неї, друкованих у Росії⁸ та відомостей, що я їх одержала від членів родини Репніних. От що я довідалася від кн. Дмитра Репніна про їх яготинську бібліотеку: на початку ХХ ст. було в ній приблизно 36 тисяч томів. За винятком 6 тисяч, що їх придбав дід кн. Дмитра кн. Мик. Вас. Репнін 1834-1918), в час складення її каталогу Ерменжаром було в ній приблизно 30 тисяч томів, які походили з різних джерел:

1. Книжок 1-ої пол. ХІХ ст. — особисті книжки прапрадіда кн. Дмитра кн. Миколи Гр. Репніна та членів його родини.

2. Дуже численних книжок із гербом та ініціалами Розумовських: гетьмана Кирила та його сина Олексія, батька кн. Варвари Олексіївни.

⁷ До біографії Ерменжара див.: *Journal de Genève* 13. XII. 1900. *Gazette de Lausanne* 13. XII. 1900; *La Semaine religieuse* XII, No. 2, 1900.

⁸ В. С. Иконников: *Опыт русской историографии*. Київ, 1892, т. II, ст. 1110-14. А. Васильчиков: *Семейство Разумовских*. СПб, 1888, т. 5. Мені доступний був тільки французький переклад цієї праці, зроблений істориком Брюкнером. Halle 1894. 1-6 vol.

3. Книжок, переважно французьких, куплених очевидно у Франції після французької революції, судячи по гербах французьких родів на книжках.

4. Книжок, теж численних, з бібліотеки фельдмаршала кн. Миколи Вас. Репніна.

5. Книжок бібліотеки кн. Куракіних, родини жінки кн. Миколи Вас. Репніна.

Яготинський маєток, віно кн. Варвари Олексіївни з Розумовських, Пириятинського повіту на Полтавщині, лежить посеред рівного, як стіл, степу західньої Полтавщини яких 100 верстов на схід від Києва. Палац на березі великого ставу збудував ще гетьман Кирило Розумовський, дід кн. Варвари Олексіївни. Яготин був його улюбленим маєтком, де він любив відпочивати від офіційної резиденції в Глухові.

В своїй праці про родину Розумовських кн. Васильчиков подає цікаві подробиці про цей прегарний маєток. Говорячи про будівельну манію гетьмана і перераховуючи численні палаци, що їх він збудував, Васильчиков пише: „В своїм маєтку в Яготині він збудував нову церкву з мармуровою колонадою... В Києві в нього був величезний дерев'яний дім, де він збирався прожити кілька місяців узимку. Коли ж від нього стали вимагати якихось податків, він до того розсердився, що звелів розібрати дім, перевезти його і поставити в Яготині”. Навколо яготинського палацу було шість флігелів (офіцин) і декілька мурованих будинків; в одному з них стояла бібліотека в прегарних шафах, куплених у Д. Трощинського. Тут же був і цінний архів: багата збірка історичних документів з української історії, з якої користали відомі українські історики: Бантиш-Каменський, Ол. Лазаревський, Мик. Стороженко, Вас. Горленко та інші, й цінна колекція старовинних граверів.

В 1796 році граф І. І. Сіверс, пробуваючи в Яготині в гостях у колишнього гетьмана Кирила, полишив опис палацу і парку: „Навколо палацу розведено сад, — пише він, — з величезною левадою, на якій розкидано групи дерев. На горбі з одного боку розведено прекрасний виноградник, а з другого боку плянтації шовковиць для годування черви, схожі на справжній ліс. Греблю для штучного озера можна порівняти з грабарними працями античних римлян”. Левада, про яку згадує Сіверс, була завбільшки щонайменше 4 десятини.⁹ Безперечно про цю саму леваду говорить кн. Варвара Миколаївна в листі до Ейнара, описуючи першу зустріч із Шевченком в яготинському парку під час бурі, коли його привіз Капніст: „величезні чорні хмари, здавалося, були готові вибухнути дощем над нашими головами. Мама тим часом не здавалась: ми

⁹ Васильчиков: Семейство Разумовских.

може встигнуемо обійти лужок — лужки в наших садах у Росії то цілі луги”.¹⁰

У гетьмана Кирила Розумовського в Батурині була велика й гарна бібліотека, де були між іншим усі видання Російської Академії Наук. З доповіді таємного агента, якого цар Павло вважав потрібним тримати в Батурині у колишнього гетьмана, згадується про французького бібліотекаря, до обов'язків якого належало також грати ввечері з гетьманом в карти. Більша частина цієї бібліотеки, а може й уся вона, була перевезена до Яготина.

Батько кн. Варвари Олексіївни, Олексій Розумовський був один із найосвіченіших людей свого часу. Його прекрасні колекції мінералогічні та ботанічні, що перейшли до Сільсько-Господарської Академії в його підмосковному маєтку Петровське-Розумовське, та його ботанічний сад користувалися славою в цілій Європі. Пані Стаель під час свого вигнання Наполеоном із Франції, перебувала між іншим і в Росії і писала про них у своїй книзі „Десять років вигнання”.¹¹

Проф. Гейм склав друкований каталог його бібліотеки; існував і другий каталог, теж друкований: обидва ці каталоги були в Яготинській бібліотеці і згадані в Каталозі Ерменжара.¹² Граф Олексій Розумовський був довгий час міністром освіти за царя Олександра I, а під старість жив у своєму маєтку Почеп на Чернігівщині, але часто проживав літом у доньки в Яготині, бо особливо любив яготинський парк, в якому було багато рідких дерев. Після його смерти його бібліотеку перевезено до Яготина.

В той час, як Ерменжар складав каталог Яготинської бібліотеки (1846-47), кн. Миколи Григоровича вже не було на світі: він незадовго перед тим помер, 1845 р. Він був видатною людиною своєї цікавої епохи і про нього слід тут згадати як про власника яготинської бібліотеки й основника історичного архіву. Микола Гр. народився 1778 р. Батько його був кн. Григорій Волконський, мати — єдина донька фельдмаршала кн. М. В. Рєпніна. Після смерти останнього 1801 року рід Рєпніних припинявся і царським указом звелено було кн. Миколі Гр. прийняти ім'я свого діда по матері. Його рідні брати звалися й далі Волконськими, з них Сергій був відомий декабрист.

Кн. Микола Гр. Рєпнін поділяв ліберальні погляди кращих представників дворянства, але не брав активної участі в русі. Під час своєї довгої адміністративної кар'єри, як генерал-губернатор України, він намагався полегшити долю крі-

¹⁰ Гершензон: „Прописи русской литературы. Шевченко й кн. Рєпніна”, подає її листи також і у французькому оригіналі.

¹¹ Mme Le Stael: Dix années d' exil. Oeuvres XV.

¹² Notice sur les monuments typographiques qui se trouvent dans la bibliothèque du comte A. Razoumovski. Moscou 1810. Catalogue des livres de la bibliothèque de son Exc. le comte Razoumovski. 2 Vol. Moscou 1814.

паків на Україні так довго, доки міг зоставатися на своїм становищі.¹³

Замолоду кн. М. Гр. Репнін присвятив себе військовій кар'єрі і служив у війську з самого початку походів проти Наполеона. Лев Толстой використав у романі „Война и Мир” кілька епізодів із його блискучої військової кар'єри для свого героя Андрія Болконського: особливо блискучу атаку Репніна під Австерліцем, як довідуюсь від кн. Дмитра Репніна, а так само й зустріч з Наполеоном узяв Толстой із рукописної замітки кн. М. Гр. Репніна, яка переховувалася в Яготинському архіві. Із слів свого діда Н. В. Репніна кн. Дмитро пригадує собі, що ранений під Австерліцем і взятий у полон кн. М. Гр. був потім виміняний за французького генерала Раппа.

Згадаємо про його дипломатичну кар'єру при Вестфальському дворі короля Жерома Бонапарта 1809 й 1810 рр. та призначення представником царя Олександра I в Еспанію при королі Жозефі Бонапарті, куди він, правда, не доїхав, затриманий Наполеоном під різними приводами в Парижі. В 1812 році кн. М. Г. Репнін повернувся до війська, а в 1813-14 рр. управляв Саксонією від імени союзників із титулом віце-короля. Як тактовний правитель і талановитий адміністратор, а також покровитель мистецтва, він залишив по собі якнайкращі спогади.¹⁴

Призначений українським генерал-губернатором 1816-1834 рр., М. Гр. Репнін був одним із найкращих адміністраторів нашого краю під московським пануванням. Беручи до серця інтереси краю і добробут його населення, він користувався великою любов'ю й довір'ям населення. Обстоюючи права козаків і старі традиції, він стягнув на себе підозріння в честолюбних замислах та сепаратизмі й неласку царя Миколи I: був фальшиво обвинувачений у дріб'язкових розтратах і мусів залишити своє становище. Взагалі, під час реакції, яка запанувала в Росії за царювання Миколи I, реакції, під якою стогнала не тільки Росія, а й уся Європа, адміністратор типу Репніна не міг довго утриматись. Князь виїхав з родиною за кордон і проживав по різних містах Європи, з того років у два в Женеві.

Микола Гр. Репнін був висококультурною і поступовою людиною шляхетної вдачі і доброго серця. Він умів добирати відповідних собі співробітників. Зацікавившись історією краю, яким правив, він зібрав, як уже згадувалось, великий архів історичних документів, і під його впливом, а може й за співробітництвом, написав Д. Вантиш-Каменський систематичну Історію України. Сучасники Репніна свідчать про його культурні інтереси, як він завжди був у курсі літературних новин,

¹³ Дм. Дорошенко: Князь М. Репнін і Д. Вантиш-Каменський, Прага, 1930.

¹⁴ Михайло Антонович: Князь Репнін генерал-губернатор Саксонії. Берлін 1935.

нових книжок і т.д. Він також приятелював із письменниками, як от із Гоголем, і прихильно ставився до Шевченка.¹⁵

Під час свого перебування в Женеві кн. М. Гр. Репнін замовив свій портрет відомому женеvському маляреві Горнунгові. З цього портрету, як відомо, Шевченко робив копію під час свого перебування в Яготині. В колекції гравюр Женевської Публічної та Університетської бібліотеки переховується гравюра цього портрету, зроблена в Женеві, а також гравюра з портрету дружини його кн. Варвари Олексіївни, зроблена женеvським гравером Шмідтом.

Кн. Варвара Олексіївна була жінкою видатної вдачі. Зоставшись рано сиротою по матері, вона була вихована женеvською п. Калям (Calame) з відомої женеvської родини Калямів. Брат пані Калям Alexandre Calame був дуже талановитим і відомим малярем пейзажистом. Родина Розумовських визначалася своїми артистичними та науковими здібностями. Князь Андрій Розумовський, блискучий дипломат, довголітній посол при віденському дворі, грав там визначну роль, як також під час віденського конгресу. Великий аматор камерної музики і сам дуже добрий скрипаль, він тримав у себе капелю, так звану російську, але мабуть переважно складену з українців. Він був приятелем і покровителем Бетговена, який написав для нього свої найкращі квартети і присвятив йому, разом із його свояком гр. Ліхновським свою Шосту Симфонію, так звану Пасторальну.¹⁶

Другий дядько кн. В. О. Репніної, гр. Григорій Розумовський, основник лінії графів Розумовських спершу в Австрії, потім у Чехії, в Опаві, жив молодим чоловіком кілька років у Льозанні,¹⁷ де купив був маєток у Вернан над Льозанною, найбільше мабуть тому, що у вернанському лісі стоїть відомий в околиці величезний ератичний камінь, цікавий для нього як для геолога. Він написав багато наукових праць з геології¹⁸ та мінералогії й заснував в Льозанні наукове товариство фізичних наук „Société des Sciences Physiques”, яке видало чимало з його праць і яке, під трохи зміненою назвою, існує й досі та

¹⁵ Дм. Дорошенко: Кн. М. Репнін і Д. Бантш-Каменський.

¹⁶ Nohl, Beethovens Leben. Berlin. Bd. II, S. 99. Один із трьох квартетів, виданих як оп. 59 і присвячених графу Розумовському, був вперше виконаний квартетом Розумовського у Відні 1807 р. Меланхолійний характер цього квартету пояснюється тим, що він збудований на мотивах українських народніх пісень, які гр. Розумовський, сам добрий скрипаль, грав Бетговену. W. Lenz, Beethoven et ses trois styles, p. 137. Ці три квартети краще названі три чуда (trois miracles), бо ніщо не може зрівнятися з ними в цьому стилі.

¹⁷ W. et M. de Severy: La société vaudoise au XVIII siècle. Lausanne 1927. II, p. 39.

¹⁸ „Histoire naturelle du Jorat”, Voyage minéralogique à Aigle et dans le Valais”, „Essai d'un système de transition de la nature dans le regne minéral” і багато інших, виданих найбільше в Льозанні. Ці праці можна знайти по багатьох бібліотеках у Швейцарії, Німеччині та ін.

вважає Григорія Розумовського своїм основником.¹⁹ Відоме також його листування із славним женецьким геологом Г. Б. де Сосюром (Horace Benedict de Saussure).

Повернімось до безпосереднього оточення, в якому був Ерменжар під час свого перебування в Яготині. Мені досі не вдалось установити, чим він там був, чи вчителем і вихователем синів кн. Василя Репніна, чи бібліотекарем, запрошеним упорядкувати бібліотеку та скласти її каталог. Невідомо також, як довго він пробув у родині Репніних? Чи його було запрошено за рекомендацією Ейнара? В листах до цього останнього кн. Варвара Миколаївна згадує кілька разів Ерменжара, тож цю можливість можна допустити. На приятні відносини між Ерменжаром та родиною кн. Репніних, зокрема кн. Варварою Микол., вказує той факт, що між його книжками, купленими після його смерті Бібліотекою Теологічного Факультету Вільної Церкви в Льозанні,²⁰ є кілька, подарованих йому кн. Варварою Мик. з її власноручним написом, як от напр., Молитвослов (церковнослов'ян. мовою) з датою Яготин 22 березня; Новоросійський календар на 1849 р., видання Ришельєвського ліцею в Одесі, Одеса 1848. Це вказує на перебування Репніних того року в Одесі. Директор бібліотеки п. Андре Лянжі (M. André Langie) знав Ерменжара особисто останні 14-15 років його життя. Ерменжар умер у Льозанні 1900 р., не залишивши по собі нащадків і близької рідні. Але й п. Лянжі не міг дати мені відповіді на невияснені питання перебування Ерменжара у Репніних у Яготині.

Особа кн. Василя залишила менше враження на його оточення і не так збереглася в пам'яті його сучасників. Він готувався до військової кар'єри й дістав добру теоретичну військову підготовку. Один час він був учнем генерала Жоміні, французької, а потім російської служби, відомого військового теоретика й педагога, родом швайцарця. Кн. Василь Репнін служив недовгий час у війську і вийшов у відставку в зв'язку з царською неласкою до його батька, з того часу він жив як приватна людина. Він із сестрою приятелював з Гоголем, з яким остання познайомилась у Фльоренції. З того часу Гоголь проживав у Репніних подовгу в Одесі й написав там частину своїх „Мертвих душ”, читаючи час від часу написане зібраній родині: вдова кн. Варвара Олексіївна і кн. Варвара Миколаївна після смерті старого князя теж жили зимою в Одесі. Літо проживали в Яготині, як і за батькового життя. З листа кн. Варвари Мик. до Шарля Ейнара з приводу перебування в Яготині Шевченка, який саме скінчив копію портрету кн. Миколи Гр. роботи Горнунга і малював портрети з

¹⁹ Société vaudois des sciences physiques et naturelles.

²⁰ Bibliothèque de la Faculté de Théologie de l'Église Libre du Canton de Vaud.

малих дітей кн. Василя,²¹ довідуємося: „моя братова, — пише вона, — живе літом в окремому флігелі, незалежному від головного будинку”.

Згідно з свідцтвом сучасників, кн. Варвара Миколаївна була, поруч видатної блискучої особистості свого батька, променистим центром головного яготинського будинку. Мати її, завжди дуже стримана і замкнена в собі, як пише про неї дочка в тому самому листі до Ейнара, була тоді хвора на очі, примушена була довго зоставатися в темній кімнаті й рідко коли виходила з своїх покоїв.

Кн. Варварі Миколаївні, яка народилася 1808 р., було тоді років 35-37. Від сучасників, а також із її листів бачимо, що вона була дуже природна, імпульсивна, експансивна, часом навіть екзальтована. Від природи дуже здібна, вона була також добре освічена і від своїх предків дістала в спадщину замилювання до літератури й мистецтва. Була також глибоко релігійна. Видатна людина, вона проте не лишила персонального вислову своєї особистості в якимнебудь творі, крім, правда, своїх надзвичайних листів. Про неї забули б, як і про багатьох інших видатних жінок, якби їй не трапилося зустрінути на своєму життєвому шляху Шевченка. Відблиск його слави падає й на неї, і з п'ятьма минулого виступає її приваблива постать. Від свого батька вона дістала поступові погляди і цілковитий брак соціальних упереджень. Вже одне те, що Шевченко, колишній кріпак, був прийнятий у них як рівний, досить говорить як на ті часи. В час найчорнішої реакції члени родини Репніних не боялися мати незалежні політичні й соціальні погляди та осуджувати кріпацтво. Кн. Варвара особливо боляче відчувала соціальну несправедливість, яка панувала навколо. Оповідаючи Ейнарові про життя Шевченка, що народився в простій селянській хаті від батька селянина, вона пише: „але ця селянська хата не була така, як селянські хати в кантоні Во (Vaud), і цей селянин не був Кошар,²² це був бідний кріпак. О Ви, благородний сину вільного краю, Ви не можете зрозуміти в цілому розмірі всього жаху цього слова: Шевченко й кріпак. Жаж! Боже мій, віра в Тебе і переконання, що все треба знести ради любови до Тебе, потрібніші, ніж тут, у цьому нещасному краю”. Глибоко побожна, вона, як уже згадувалось, підпала під великий релігійний вплив Ейнара: листи її до нього свідчать про це. Вона пише про те, як пильно читає Біблію, дає звіт із своїх імпровізованих молитов та побожних медитацій на прочитані з Біблії тексти, як це звичайно робиться у протестантів і запевне робилось під час молитовних зібрань під проводом Ейнара, на яких вона бу-

²¹ Про кн. Василя Репніна найбільш довідалася я зі слів його правнука кн. Дм. Репніна.

²² Мабуть селянин із кантону Во, де вона гостювала в маєтку Ейнарів на березі Женевського озера коло міста Роль (Rolle, Canton de Vaud).

вала в Женеві. Протестантський характер цього релігійного впливу Ейнара й побуту в Кальвіновій Женеві на кн. Варвару дуже виразний, принаймні з її листів. В православній церкві, як відомо, ритуал більш формальний і зафіксований і не допускає таких імпровізованих молитов та медитацій, як у протестантів, де перевага дається Старому Заповіту перед Новим і Апостольським посланням перед самими Євангеліями. Активна роля під час служби Божої застережена у православних для самого духовенства, і до самостійного читання Біблії, особливо Старого Заповіту у нас теж не дуже заохочувано мирян. Як довго тривав цей протестантський вплив Ейнара на кн. Варвару? Очевидно кілька років, бо в своїх листах, навіть у пізніших, вона раз-у-раз називає його своїм „провідником”, а себе його „ученицею”. Дуже експансивна від природи, кн. Варвара передає цей вплив і іншим: в листах вона, наприклад, оповідає Ейнаркові, як вона постійно заохочує Шевченка до таких імпровізованих молитов та медитацій на релігійні теми та намовляє його читати Біблію, так що її порадам і впливові можна б приписати досконале знання Біблії Шевченком. Наявність у Яготинській бібліотеці значного числа протестантських богословських книжок французькою мовою свідчить про те, наскільки перебування в кальвіністичній Женеві під час особливо піднесеного там релігійного настрою, вплинуло на Репніних, принаймні на склад їх бібліотеки, як і зв'язки з Ейнаром та іншими швайцарцями, як от Ерменжар, теолог з освіти і майбутній історик французької Реформації. Отже в цій видатній родині, видатній не тільки багатством, родовитістю та високим суспільним становищем, але особливо культурністю, освітою, ліберальним та гуманним духом, було прийнято молодого Ерменжара. Пізніше ми зустрічасмо в Яготині його сестер, спершу Анрієту, потім Жозефіну,²³ які без сумніву займали місце панни Рекордон (Mlle Recordon), теж із Льозанни, компаньйонки кн. Варвари, про яку вона згадує в листі до Ейнара, оповідаючи про свої довгі розмови з Шевченком, під час яких, хоч з нею була нерозлучно панна Ре-

²³ Ось уривок з листа кн. В. М. Репніної до Ш. Ейнара, що зберігається в Женевській бібліотеці, писаного з датою 16/23 березня 1853 р. „... нехай Бог дасть мені приклад в особі моєї матері, що душа і серце не старіються, а швидше розцвітають новою молодістю. Вона шле Вам сердечний привіт так само, як і Вашій улюбленій дружині, яку я обіймаю й цілую, як за старих часів. Цей лист Вам передасть Жозефіна Ерменжар, яку я Вам дуже рекомендую: бідна дівчина хорувала і мало не змерла. Її достойного брата не минуло й це горе (натяк на смерть від сухит молодшого брата Ерменжара), нехай Ваш спогад про нього піддасть йому сили. Тепер, коли я переборолла своє ледарство, я часто посилаю Вам свої „мушачі лапки” (*pattes de mouche* — нерозбірне письмо), обіцяю бути цікавою й докладною, але іншим разом, бо тепер уже пізно, а завтра треба бути на ногах, бо я піду з Жозефіною до митниці. Розпитайтеся у неї про мене, бо вона прожила кілька років поруч з мною і зможе Вам оповісти, що Ваша учениця (*votre pupille* — так кн. Варвара називає себе завжди в листах до Ейнара) виглядає дуже старенькою (*sur l'extérieur très viellot de votre pupille...*”).

кордон, але „власне кажучи, ті розмови відбувалися на самоті, тільки він та я, бо мадемуазель Рекордон, коли розмовляють по російськи, не можна вважати присутньою”.²⁴

Але вернімося до каталогу Яготинської бібліотеки: як уже згадано, в паперах Ерменжара є тільки витяги з каталогу, що їх він зробив мабуть для власного вжитку. Вони писані рукою Ерменжара в трьох зошитах 27 см. завдовжки і 21½ см. завширшки кожен, списані по дві шпальти на сторінці, разом 92 ст. списаних і кілька сторінок чистих.

Бібліотека була впорядкована, більш ніж правдоподібно, за пляном бібліографії Де Бюра, одної з найвідоміших тоді, яка, як видно з витягів каталогу Ерменжара, знаходилася в Яготинській бібліотеці.²⁵ Порівнюючи ближче плян Де Бюра з пляном, що його дається вгадати з витягів Ерменжара, можемо переконатись, що головні відділи й підвідділи і навіть секції, носять ті самі заголовки та й порядок їх такий самісінький, що й у Де Бюра.²⁶

Великі прогалини в „Витягах з каталогу” у Ерменжара — бо він поруч кожного заголовку подає й число, під яким книжка стояла в Яготинській бібліотеці, — пояснюється тим, що він тут пропустив цілу секцію або підвідділ, або й кілька підряд. Наприклад, у розділі Теологія слідом за підвідділом: Біблії (чч. 1-33) дальший підвідділ у Ерменжара, Св. Отці Церкви, починається з ч. 125; прогалина 33-125 відповідала б, як порівняти з Де Бюром, його підвідділам: Літургії, Собори, які очевидно існували в повному каталозі Яготинської бібліотеки і які Ерменжар випустив у своїй витягу з тої чи іншої причини. Зате у відділі: Теологи (Де Бюра розділ V, Ерменжар чч. 198-232), а особливо секції: Містики, Аскети (Ерменжар чч. 451-649) відповідало б відділові Право або Юриспруденція, який стоїть у Де Бюра на цьому місці й заповнював цю прогалину в повному каталозі Яготинської бібліотеки. Прогалина у Ерменжара між відділами у Де Бюра: Філософії та Математики (чч. 1250-1599) відповідала б відділам у Де Бюра Природознавство та Медицина, які запевне були представлені в Яготинській бібліотеці. Ще один приклад: замість відділу Математика, який у Де Бюра включає також військові науки, у витягах Ерменжара знаходимо тільки шість праць з елементарної геометрії та альгебри, а тим часом цей відділ, а особливо військові науки, напевне був повно представлений у бібліотеці кн. Репніних, що пояснює велику прогалину на цьому місці у Ерменжара (чч. 1499-1953). Дальші відділи Ви-

²⁴ ... „moi et lui, car Mlle Recordon, surtout quand on parle russe est non avenue”

²⁵ Guillaume François De Bure: Bibliographie instructive ou Traité de la connaissance des livres rares et singuliers. Paris 1768. 7 Vol.

²⁶ Теологія з підвідділами, Філософія, Математика, Красне письменство з підвідділами, Історія, Географія у Ерменжара ті самі, що й у Де Бюра, решту ж Право, Природознавство, Медицину він очевидно випустив у своїх витягах, але в Яготинській бібліотеці вони були.

тягів Ерменжара мають далеко менше прогалин, так що склад Яготинської бібліотеки у відділах Історії з її помічними дисциплінами та Красного Письменства виступає далеко ясніше. Малі прогалини в підвідділах треба очевидно пояснити наміром лишити місце для нових придбань бібліотеки. Велике число книжок з історії, географії, подорожів, генеалогії, геральдики, життєписів, мемуарів та красного письменства дозволяє нам судити про характер бібліотеки кн. Репніних: це була переважно бібліотека історична, де твори красного письменства були теж добре представлені. Найповніше було представлено французьке письменство. Латинські автори: поети, драматурги, оратори і т.д. були також досить представлені в оригіналах і французьких перекладах. Грецькі автори: Гомер, Гезіод, Есхіл, Софокл, Евріпід, Арістофан, Платон, Арістотель, Демостен, Ізократ, Геродот, Тукидід, Плутарх були найбільш у латинських, менше у французьких і ще менше в оригіналі. Інші національні літератури представлені дуже мало, принаймні у Витягах Ерменжара: бо для італійської літератури маємо тільки Дантову „Вожественну Комедію” італійською мовою та Манцоні у французькому перекладі. Для німецької: Кльопшток по-німецьки, новели Геснера у французькому перекладі й Гете теж по-французьки. Кілька російських авторів стоїть у Витягах Ерменжара теж у французькому перекладі: Сумароков, Крилов. Розуміється витяги, що їх Ерменжар робив для свого власного вжитку, не можуть свідчити про відсутність в бібліотеці інших авторів, ніж самі французькі. З іншого джерела²⁷ знаємо, що видання Російської Академії Наук були представлені досить повно. З другого боку, в журналі „Русский Библиофил”, який є в Женевській бібліотеці за кілька років, я бачила, що існував „Каталог дублетів руских книг в библиотеке кн. Н. В. Репнина в Яготине”, надрукований у Києві 1910 р. Правда, цей каталог відноситься до пізнішого часу.

У витягах Ерменжара стоїть 1090 заголовків. За вийнятом латинських і грецьких авторів та якогось десятка книжок іншими мовами, переважна більшість заголовків у Витягах Ерменжара французькою мовою. Числа ідуть від 1 до 28,807. Мені здається, можна з приблизною правдоподібністю сказати, що вся Яготинська бібліотека, в той час, коли Ерменжар робив її каталог, складалася переважно з французьких книжок.

Крім вказівок дуже загального характеру у Іконнікова,²⁸ я ніде не знайшла опису бібліотеки кн. Репніних. Іконнікова,

²⁷ Іконников, В. С. Опыт русской историографии, Київ, 1892, т. 1, кн. II, ст. 1110-14.

²⁸ Іконников, В. С. Опыт русской историографии, Київ, 1892, т. 1, кн. II, ст. 1110. Библиотека преимущественно французских книг 18 ст. в академических изданиях за время президентства Академии Наук графа К. Г. Разумовского.

як історика, цікавить найбільше багата колекція історичних документів. Витяги Ерменжара підтверджують те, що пише Іконніков, і в цьому нема нічого дивного: може ніде французька мова і культура не вгніздилися так ґрунтовно, як серед російського та українського дворянства в 2-й пол. XVIII-го та 1-й пол. XIX-го віку. Аристократія в Росії володіла далеко краще французькою мовою, ніж своєю рідною: російська літературна мова була ще мало розвинена, а так само й українська, коли не менше.

Нам відомо про часті подорожі і довгі перебування російської та української аристократії у Франції. Але вони бували також часто і у французькій Швейцарії: Женеві, Льозанні, Ве́ве, (Vevey), їздили до Ферне (Ferney) на поклін до „патріярха” Вольтера. Французькі книжки в Яготинській бібліотеці походили почасти з бібліотеки гетьмана Кирила Розумовського, у якого, як ми бачили, був навіть француз-бібліотекар у його резиденції в Батурині, почасти з бібліотеки фельдмаршала кн. М. В. Репніна, листування якого з Вольтером та Дідро відомі в історії. Чимало французьких книжок міг купити також кн. М. Г. Репнін під час перебування в Парижі за часів Імперії 1810 р. Це й були без сумніву книжки „з гербами відомих французьких родів на оправах”, про які згадує кн. Дм. Репнін і які мабуть після революції можна було там скрізь купити. Отже під цим оглядом Яготинська бібліотека нічим не відрізнялася від бібліотек інших великих панів у Росії того часу. Що заслуговує тут на увагу і що було мабуть своєрідним явищем: це наявність у Яготинській бібліотеці значної кількості протестантських богословських книжок французькою мовою, а також багатьох жене́вських і взагалі швейцарських видань французьких авторів: з десятків різних видань французької протестантської Біблії, коментарів до Св. Письма, гомілій та проповідей і різних богословських творів кальвіністів та інших французьких протестантів: самого Кальвіна, Теодора Беза, Фареля, Аґріпи д'Обіньє (Agrippa D'Aubigné), Бріделя, Дреленкура і багатьох інших, придбаних у Швейцарії або за посередництвом швайцарців, як от Ейнара чи Ерменжара.

Дальша доля Яготинської бібліотеки невідома, але все наводить на думку, що їй судилася трагічна доля інших приватних, зібраних на протязі поколінь, колекцій, які загинули під час революційних розрухів. Зі слів кн. Дм. Репніна довідуємося, що бібліотека була цілісінька восени 1918 року. „Я гірко докоряв собі”, — пише він мені, „що не подбав тоді про те, щоб зберегти бібліотеку за допомогою П. Я. Дорошенка, перевізши її до Києва, хоч увесь час мав такий намір. Восени 1918 р., коли вже почалися розрухи, до Яготина прибула делегація з Полтави, яка складалась з молодих людей, очевидно без належної освіти, бо, не звернувши уваги на історичні цінності й архів, вони вивезли з Яготина тільки деякі книжки з при-

родознавства, які їм здалися цікавими, і ці книжки були цілі в Полтаві 1919 р. Зимою 1919 року наш масток був розграбований перехожою большевицькою бандою. До мене дійшли невиразні чутки, що частина книжок була врятована учителями яготинських шкіл, але я ніколи не міг довідатися нічого докладного. Більшість наших картин і родинних портретів була завчасу перевезена до Києва в музей Ханенка”.

Таким чином не знаємо нічого певного про долю цінного історичного архіву й самої бібліотеки, і може „Витяги з каталогу”, що їх зробив Ерменжар, зостануться єдиною, більш-менш докладною пам’яткою про одну з найбільших приватних бібліотек на Україні, основну частину якої заклав ще гетьман Кирило Розумовський.

HANNA CHYKALENKO-KELLER

THE REPNINS AND THEIR YAHOTYN LIBRARY

Hanna Chykalenko-Keller discovered a hand-written catalogue of Count Repnin’s library in the manuscript department of the Geneva Public and University Library. This catalogue was compiled by A. Herminjard, a Genevan, and it provides a partial listing of the material in the library. Chykalenko-Keller describes the Genevan circle of the Repnins — Charles Einar, an eminent citizen who had some influence upon Varvara Repnin, and A. Herminjard, the compiler of the catalogue. Mrs. Chykalenko-Keller uses material from the Count’s life, and from the life of his wife and daughter to do this. She also describes the library itself; the majority of the books belonged to the last hetman of the Ukraine, Kyryl Rozumovsky, and his son, Alexis, father of Countess V. Repnin. Repnin’s Yahotyn library was one of the greatest and most valuable libraries of the Ukraine and, unfortunately, it shared the same tragic fate that befell the other libraries during the violent upheavals of 1918-1920.

ЯР. РУДНИЦЬКИЙ

УКРАЇНСЬКІ КНИГОЗБІРНИ В КАНАДІ

Через недостачу в Канаді окремих українських бібліотек-книгозборів типу „Публічних бібліотек”, „Провінційних книгозбірень”, чи „Університетських бібліотек” Українські книжні колекції в цій країні треба розглядати як складову частину церковних чи світських організацій або врешті як приватні книгозбірні поодиноких громадян. Відповідно до цього можна й усистематизувати матеріал за такими основними категоріями: церковні книгозбори, бібліотеки світських організацій та установ і врешті приватні колекції.

Розгляньмо за чергою поодинокі категорії та зробимо відповідні висновки.

А. Церковні книгозбори.

Українські церкви в Канаді, як відомо, не обмежувалися виключно релігійною діяльністю, але брали широку участь у загально-культурному рості канадійського українства. Власне церкви й священики були першими й основними організаторами книгозбірень, бо без книжки, без службників, євангелій, требників і т. под. літургійних книг не була мислима ніяка праця священика.

Між українськими греко-католицькими бібліотеками в Канаді треба передусім назвати такі:

1) **Архiepіскопська Діцезальна Бібліотека в Вінніпегу** (Ukrainian Gr.-Cath. Archbishop's Library, 235 Scotia, Winnipeg), приміщена в Архiepіскопській Палаті (вул. Скошія, ч. 235). Офіційний її початок в'яжеться з вибудуванням самої палати у 1930 р., хоч сама збірка книжок куди старша. Започаткував її Преосв. Кир Василій Ладика й постійно її поповнює. Під бібліотеку віддано одну простору кімнату в Палаті, число книжок сягає понад 3000 томів. З українознавства зберігається тут „Русалка Дністрова” Маркіяна Шашкевича. Є тут такі праці, як „Державні закони” о. Малиновського по-німецьки, „Історія унії” о. Пелеша та інші. Крім книгозбірни є ще тут окремих архів, в якому переховуються важливі письма, рішення і грамоти. Із цих останніх слід згадати пропам'ятну „Адресу” Митроп. А. Шептицького з 1911 р., що причинилася безпосередньо до заснування гр.-кат. єпископства в Канаді. В музеї ім. Єп. Ладика зберігаються деякі стародруки (напр. „Апостол” І. Федоровича) та рукописи (напр. „Постна Тріюдь”, Євангелії).

2) З розподілом української гр. кат. гієрархії на екзархати в 1948 й 1951 повстали нові осередки **Єпископських Дієцезальних Бібліотек** в Едмонтоні (вул. Ада Блвд., ч. 6240), в в Торонті (Глен Едіт Драйв, ч. 61) та в Саскатуні (Аве. М. Савт, ч. 214). Всі вони в стадії організації й до них ідуть раз-у-раз поповнення, так що деякі з них уявляють із себе вже поважні збірки.

3) **Бібліотека оо. Василян у Мондері**, Альберта (Basilian Fathers Library, Mundare, Alberta), приміщена в монастирі оо. Василян в окремій кімнаті величини 35x11x12 стіп. Бібліотека заснована на початку 20 століття й в'яється з ім'ям о. Філяса, що в 1903 р. побудував Місійний Дім у Мондері, передтечу пізнішого монастиря. Доповнювали цю книгозбірню пізніші отці: Тимочко, Дидик, Крижанівський, Бараник, а від 1932 р. теперішній Єпископ Кир Ніль Саварин. Книжки є різного змісту, найбільше релігійного. Всіх томів понад 6000. Із стародруків найстарші видання Ставропігійського Інституту у Львові: „Апостоли” із 1616 р. та „Євангеліє” з 1644. Крім цих видань зберігаються ще такі давніші друки: „Народовіщаніє”, „Службники”: почаївські з 1735 і 1775, унівський із 1743 та львівський із 1866. З історичних книжок замітніші: праці о. Пелеша, о. Гарасевича й Дениса Зубрицького (з 1878 р.). Зібрано теж 104 назви різних українсько-канадійських періодиків. З рукописів на увагу заслуговує збірка проповідей василіянина Корнила Срочинського з 1770 р. Попри центральну бібліотеку є ще окрема підручна бібліотека новіціятська, схолястична, філософічна й богословська. В Мондерській бібліотеці оо. Василян зберігаються всі видання, що появилися впродовж існування Чину ВВ в Канаді.

Бібліотека оо. Редемптористів у Йорктоні (Redemptorist Fathers Library, Yorkton, Sask.), Приміщена в двох кімнатах: 14x14x9 та 15x15x10 стіп. Початками сягає р. 1913 і в'яється з ім'ям о. А. Делярія, тодішнього ігумена в Йорктоні. Бібліотека має тепер понад 6,000 томів. Сюди входять: св. Письмо, Пояснення св. Письма Корнила а Ляпіде з 1614 р., Канонічне Право, Історія Церкви, а саме „Аннали” о. Гарасевича (полатині), „Історія Унії” о. Пелеша (по-німецьки) та історія Дениса Зубрицького. Далі заслуговують на увагу такі книги, як Проповіді, Життя Святих, апологетика, психологія, соціологія, прац з філософії, літератури, наукові й популярні місячники, шкільні підручники й книжки в різних мовах. В рукописному відділі знаходяться матеріяли до заснування Української Гр.-Католицької Церкви в Канаді та заснування Чину оо. Редемптористів; є тут „Адреса” Митроп. Шептицького та цінні рукописи й листи о. Делярія.

У цій бібліотеці зберігаються всі видання оо. Редемптористів у Канаді.

5) Згадуючи про йорктонську бібліотеку оо. Редемптористів у Канаді, треба назвати окремо ще **Бібліотеку Колегії св.**

Йосифа в Йорктоні (St. Josephs College Library, Yorkton, Sask.), що міститься на першому поверсі цієї Колегії й має великий вибір шкільних, аскетичних і наукових книжок, а теж добірно заступлену белетристику. Крім Йорктонської збірки книжок оо. Редемптористи мають ще окрему бібліотеку в своєму монастирі в Айтуні (Redemptorist Fathers, Ituna, Sask.). Досить поважна збірка книжок є теж у Колегії оо. Редемптористів у Робліні, Ман.

6) Крім названих книгозбірень заслуговують на увагу ще бібліотеки оо. Василіян у Вінніпегу, Едмонтоні, Ванкувері та в Монреалі. В Саскатуні є бібліотека в Бурсі Св. Йосафата (Інститут ім. А. Шептицького). Ці бібліотеки містять книжки переважно церковного й релігійного змісту. Крім українських книжок є тут і іншомовні видання, передусім англійською та французькою мовами.

Окремі гр.-католицькі парафії мають свої бібліотеки, чи то в домах священиків, чи теж у парафіяльних читальнях, клуббах, тощо. Гарні підручні бібліотеки мають також Сестри Службниці ПНДМ по своїх монастирях.

II. Серед українських греко-православних бібліотек у Канаді можна відрізнити такі книгозбори:

1) **Бібліотека Української Греко-Православної Консисто- рії** (Consistory of Ukrainian Greek-Orthodox Church of Canada Library, 7, St. John Ave., Winnipeg, Man.), приміщена в будинку кон-систерії при вул. С. Джанс ч. 7. Заснована о. д-ром В. Савчуком, налічує поверх сотні церковної й релігійної літератури.

2) **Бібліотека Українського Інституту ім. П. Могили** (Ukrainian Institute of P. Mohyla Library, Victoria & Main, Saskatoon, Sask.) в Саскатуні, приміщена в будинку Інституту. Має великий вибір українських шкільних, наукових і белетристич-них книжок. Є тут такі рідкі видання, як „Київська Старина”, „Україна” Мих. Грушевського, є „Записи Історично-Філоло-гічного Відділу ВУАН” та ін., є великий вибір українсько-ка-надійських видань. Усіх книжок понад 3000. Бібліотека по-стійно поповнюється новими виданнями.

3) **Бібліотека Інституту ім. Мих. Грушевського** (тепер Св. Івана) в Едмонтоні (St. John's Institute Library, 11024 — 84 Ave., Edmonton, Alta.), приміщена в будинку Інституту. Засно-вана в р. 1916 має поважну збірку українських шкільних, на-укових і белетристичних видань. Є тут м. ін. твори Мих. Гру-шевського („Історія України-Руси” й ін.). Число всіх книжок переходить 2000.

4) **Бібліотека Колегії Св. Андрея в Вінніпегу** (St. Andrew's College Library, 259 Church Ave., Winnipeg, Man.), приміщена в великій залі Колегії при вул. Чирч. Започаткована в р. 1947, містить книжки релігійного й наукового змісту. Є тут багато чужомовної літератури: англійської, французької та німецької. Українських книжок коло 1000.

5) **Бібліотека Манастиря Св. Миколая в Грімсбі, Онтаріо** (St. Nicholas Monastery Library, Grimbsby, Ont.), започаткована в 1950 р. єпископом Мстиславом має новіші українські видання, головню після II світ. війни.

Крім цих бібліотек існують окремі парафіяльні збірки при греко-православних парафіях, або парафіяльних організаціях, читальнях, ключах і т.п. Ці бібліотеки містять книжки переважно церковного й релігійного змісту. Крім українських, є тут і іншомовні видання, передусім англійською мовою, менше є французьких і німецьких видань.

Б. Світські книгозбори.

Крім церковних бібліотек у Канаді є поважна кількість світських книгозборів. До найстарших між ними належить:

1) **Бібліотека Українського Народного Дому в Вінніпегу** (Ukrainian National Home Ass'n Library, 582 Burrows Ave., Winnipeg, Man.), приміщена тепер у двох кімнатах у будинку Народного Дому при вул. Борровс ч. 582. Початками вона сягає р. 1910 і в'яжеться з збірками книжок таких товариств, як „Боян”, Т-ва ім. Заньковецької й Т-ва ім. Ів. Котляревського. Сьогодні бібліотека налічує понад 5000 томів. Є тут цінний вибір української белетристики (напр. комплекти „Руської Письменности”, видання „Просвіти”, „Рідної Школи” й ін.), є наукові й шкільні книжки, альманахи, календарі, збірники, тощо. На окрему увагу заслуговує музична й театральна збірка. З періодичних видань на увагу заслуговують деякі річники „Літературно-Наукового Вістника”, тощо. Є тут Історія України Мих. Грушевського, Історія української літератури Мих. Возняка (3 томи) й багато ін. Всі книжки скаталоговані й оправлені. Є окремі дні випозичання книжок додому (п'ятниця). Бібліотекарі пп. О. Пасічний і П. Гаєвський.

2) **Бібліотека Осередку Української Культури й Освіти** (Library of the Ukrainian Cultural and Educational Centre, 935 Main St.), приміщена тепер у Національному Домі при вул. Мейн ч. 935 в двох кімнатах на третьому поверсі. Започаткована разом із Осередком УКО в 1944 р. Містить наукові, музичні, мистецькі, белетристичні, шкільні, церковно-релігійні й ін. книжки. Всіх томів понад 6000. Є тут депозити бібліотек (і архівів) Є. Коновальця, І. Боберського, П. Зварича, Я. Рудницького й ін. Найцінніший депозит проф. Ол. Кошиця з деякими рідкими виданнями, як напр. „Записки о Южной Руси” П. Куліша (два томи), Нотний Обиход Києво-Печерської Лаври (Київ 1910), Церковное Простопініє І. Бокшая (Ужгород 1906), Простопініє Карпатської Русі І. Хоми (Ужгород 1930) та ін.

Із стародруків у Бібліотеці Осередку УКО зберігаються: „Євангеліє 1658” (Києво-Печ. Лавра), „Руно Орошенное” Лазаря Барановича (Чернігів 1697), „Молитвенник” (Послідованіє утренняя моленія) з 1746 (Києво-Печ. Лавра), Печерський Патерик із 1783 р. й інші цінні видання.

На окрему увагу заслуговують в Осередку УКО рукописи. До найстарших із них належить т. зв. Тепченський Ірмолой із XVIII ст. Незвичайно цінні етнографічні записи проф. Ол. Кошиця з рр. 1893-1941, його ж рукописи до історії музичної культури в Україні; великої ваги рукопис проф. Є. Онацького „Енциклопедія українських вірувань і символів”, рукописи очевидців про большевицьку і нацистську окупацію України, врешті рукописи п. Тетяни Кошиць із записами канадійсько-українських пісень із 1950 р.

В Осередку зберігається велика кількість українських періодичних видань, часописів, журналів, газет, тощо. Бібліотекар: п. Т. Кошиць.

3) **Бібліотека Української Вільної Академії Наук (УВАН) у Вінніпегу** (UVAN Library, 498 Anderson Ave., Winnipeg, Man.), сягає початками 1949 р. і в'яжеться з матеріалами та книгами пересланими з Авгсбургу з Центральної Бібліотеки УВАН у Німеччині, що їх почато збирати в 1945 р. Всіх книжок понад 1000 томів. Є тут деякі рідкі видання, напр. „Рочник Волиньські” (3 томи), „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка”, „Історія України-Руси” Мих. Грушевського (тт. 1-3 та 5-7), „Літопис Бойківщини”, й багато інших. Є комплект видань УВАН. Бібліотека поповнюється головно з обміну за видання УВАН з такими інституціями, як Сйльський Університет, Нью Йоркська Публічна Бібліотека, Конгресова Бібліотека в Вашингтоні, Академія Наук у Гельсінках, університетська Бібліотека в Упсалі й т.п.

В Бібліотеці УВАН міститься „Архів української преси” з великою кількістю українських періодиків. Є тут теж відділ рукописів із такими працями, як „Архаїзми в Шевченковій мові” Й. Лисяка, „Географія української розговорної мови” Г. Наконечної та ін. Бібліотекар — п. Катерина Антонович.

4) **Бібліотека Інституту Просвіти в Вінніпегу** (Ukrainian Prosvita Institute Library, 777 Pritchard Ave., Winnipeg, Man.), приміщена в Інституті при вул. Прічард 777. Заснована в 1918 р. Має великий вибір белетристики, видань Просвіти у Львові, журналів і театральних творів та партитур. Всіх книжок коло 3000 чисел. Бібліотека стало повповнюється новими виданнями. Бібліотекар — п. Григорій Мусій.

5) **Бібліотека Читальні Просвіти в Вінніпегу** (Ukrainian Reading Association Prosvita Library, 667 Flora Ave., Winnipeg, Man.), міститься в будинку Читальні при вул. Флора ч. 667. Заснована в 1915 р., має тепер понад 500 томів книжок і журналів. Бібліотекарі — п. Йосип Юрас і Мих. Скубляк.

6) **Український Відділ у Бібліотеці Манітобського Університету** (Ukrainian Division of the Library of the University of Manitoba, Fort Garry, Man.), приміщений у Будинку Артс у Форт Гаррі, в кімнаті ч. 304. Започаткований у 1949 р. проф. Яр. Рудницьким, має тепер понад 1000 томів книжок. У 1951 році закуплену бібліотеку д-ра Н. Гірняка з цінним комплектом „Записок Наукового Т-ва ім. Шевченка”, „Літературно-Наукового

Вістника", „Життя і Слова" та ін. З старших видань заслуговує на увагу унікатна українська „Абетка" Галцука з 1861 р. та ін. твори. Є тут поважна „Шевченкіяна", „Франкіяна" та „Драгоманіяна". Є історії літератури О. Огоновського, Мих. Грушевського, Мих. Возняка, С. Єфремова й ін. Є „Історія України-Руси" Мих. Грушевського (8 томів), „З дзеюф України" В. Липинського, є видання українських класиків включно до нових советських публікацій. Є тут теж стара українська книжка „Городиський пом'яник" із першою частиною з 1484 р., найстарша, яка є в Канаді.

В Департаменті Слов'янських Студій Манітобського Університету організується „Архів слов'янської преси" з українськими періодиками на першому місці.

7) **Український Відділ ім. Гонсета у Бібліотеці Альбертійського Університету** (Gonssett Ukrainian Collection of the Library, University of Alberta) в Едмонтоні, оснований фундацією вдови українсько-американськопо винахідника Р. Гонсета. Започатковани у 1952 р. д-ром О. Старчуком, має за основу книгозбірню самого Гонсета й поповнення, що здійснюються завдяки фінансовій допомозі пані Гонсет.

До групи „світських книгозборів" належать іще книгозбірні при шпиталях (напр., у Найнет, Ман.), бібліотеки українських народніх домів у Канаді (напр., у Торонті, Монтреалі, Кенорі й ін.), „Просвіт", національних домів та українських організацій: Братства Українців Католиків, Союзу Українських Гетьманців Державників, Союзу Українців Самостійників, Українського Національного Об'єднання й ін. Деякі з цих книгозборень мають виразно спеціальний характер. Отак напр. Бібліотека Т-ва ім. М. Шашкевича (при вул. Юклід) у Вінніпегу має велику збірку дитячої та шкільної літератури, депозит проф. Ол. Кошиця в ОУКО в Вінніпегу має етнографічно-музичний характер, український Воєнно-Історичний Інститут у Торонті комплектує видання з історії українського війська й т.п.

У загальному треба ствердити, що кожен більший осередок українського поселення в Канаді виявляє кілька бібліотек, залежно від організаційної диференціяції громадянства.

На окрему увагу заслуговують підручні бібліотеки редакцій українських часописів: „Канадійського Фармера", „Українського Голосу", „Нового Шляху" та ін.

Докладне вивчення всіх цих книгозборів вимагає окремої студії на місцях.

В. Приватні книгозбори.

Найбільш у Канаді українських приватних особистих бібліотек, хоч вони найменше просліджені й знають про них, звичайно, найближчі сусіди. Ці збірки книжок відзеркалюють любов до друкованого слова серед українських інтелігентів, робітництва й фермерів.

Цінні приватні збірки книжок і фахової літератури мають наші вчені в — Канаді:

Проф. Л. Білецький — літературознавство (Вінніпег); проф. І. Огієнко (Митроп. Іларіон), Вінніпег, — філологія й церква; проф. П. Юзик, Вінніпег — історія й культура; проф. К. Андрусичин, Саскатун — романська й слов'янська філологія; проф. Ю. Мулик-Луцик, Вінніпег — українська філологія; проф. Ю. Русов, Монреал — рибознавство (іхтіологія); проф. К. Т. Павличенко, Саскатун — бур'янознавство (екологія); д-р Ю. Герич, Торонто — культура, церква; о. д-р В. Кушнір, Вінніпег — богословія; о. І. Семчук, Вінніпег — українська церква й культура; о. В. Кудрик, Вінніпег — українська церква й культура; о. Є. Грицина, Вінніпег — українська церква; о. П. Божик, Вінніпег — українська церква, та ін.

Українські професіоналісти й інтелігенція мають теж поважні колекції книжок. Назвемо тут: П. Лазаровича, Едмонтон; інж. В. Коссара, Вінніпег; Ф. Д. Фербея, Едмонтон; Мих. Стечишина, Саскатун; Юліяна Стечишина, Саскатун; д-ра Драгана, Едмонтон; п-ва Єнді, Едмонтон; Мих. Зюбрака, Принс Алберт; М. В. Бачинського, Попларфілд; В. Костоюка, Вінніпег; Я. Н. Крета, Вінніпег; П. Господина, Вінніпег; І. Тиктора, Вінніпег; О. Іваха, Вінніпег; М. Микитюка (військова література).

Крім них заслуговують на увагу українські хліборобі-фермери в Канаді, що не жаліли грошей на українську книжку й збирали пильно українське друковане слово. Тут можна відмітити такі бібліотеки, як: Йосифа Когути в Стюартборні, Івана Когути в Стюартборні, П. Зварича в Вегревілі, а багато ін.

Всі наведені нами назви й дані про бібліотеки мають характер тимчасовий. У багатьох місцях можна доповнити їх чи то громадськими, чи приватними бібліотеками. Одначе ми сподіваємося, що цей перший огляд канадійсько-українських бібліотек зверне увагу кому треба на konieczність опрацювання певного українського книгоопису в Канаді, який ми приблизно оцінюємо щодо кількості на чверть мільйона книжок, брошур і періодиків, на потребу зорганізування бібліотечного товариства, централі для обміну дублетами й т.п.

Нехай цей перший огляд цілості дасть спонуку до дальших праць, описів поодиноких бібліотек, каталогів і т.п.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

- о. Н. Саварин ЧСВВ: „Наші книгозбірні в Канаді”. Пропам'ятна Книга поселення українського народу в Канаді, Йорктон 1941, ст. 85-6.
- Яр. Рудницький: „Шевченкіяна в Манітобському Університеті”, Новий Шлях, ч. 21/1951.
- Яр. Рудницький: „Франкіяна Манітобського Університету”, Новий Шлях, ч. 43/1951.
- F. A. Macrouch: Ukrainian Year Book 1951-52, Eight Annual Edition, Winnipeg 1951.

J. B. RUDNYCKYJ

UKRAINIAN LIBRARIES IN CANADA

According to the type of each collection, Ukrainian libraries in Canada may be classified in the following groups:

- 1) Church libraries,
- 2) Libraries of secular organizations, institutions, clubs, etc.
- 3) Private book collections.

The author lists and characterizes the following libraries:

The church libraries: — The Ukrainian Greek Catholic Archbishop's Library, Winnipeg, Man.; Basilian Father's Library, Mundare, Alberta; Redemptorist Fathers' Library, Yorkton, Saskatchewan; Library of the Consistory of the Ukrainian Greek Orthodox Church in Canada, Winnipeg, Man.; P. Mohyla Ukrainian Institute Library, Victoria & Main, Saskatoon; St. John's Ukrainian Institute Library, Edmonton, Alberta; St. Andrew's College Library, Winnipeg, Man.; St. Nicholas Monastery Library, Grimsby, Ont., a. o.

The major secular libraries are:

Ukrainian National Home Ass'n Library, Winnipeg, Man.; Ukrainian Cultural and Educational Centre Library, Winnipeg, Man.; UVAN Library, Winnipeg, Man.; Canadian Ukrainian Institute Prosvita Library, Winnipeg, Man.; Ukrainian Reading Ass'n Prosvita Library, Winnipeg, Man.; Ukrainian Collection, University of Manitoba, Main Library, Winnipeg, Man.; Consett Ukrainian Collection, University of Alberta Library, Edmonton, Alberta; Ukrainian Collection, The University of Toronto, Ont.; University of Ottawa Library, Ukrainian Collection, Ottawa, Ont.

Private collections include the libraries of Ukrainian scholars, clergy, professionals, intelligentsia, and farmers in Canada. Several persons are named whose collections are significant.

In conclusion, the author states that his information is tentative and incomplete. In many cases it can be corrected, supplemented, or augmented as far as details of each collection are concerned. With his first review of Ukrainian Canadian libraries he wants to encourage the study of the resources of the Ukrainian handwritten and printed word in Canada as well as in the United States of America.

СЕМЕН ДЕМИДЧУК

МАТЕРІАЛИ ПРО УКРАЇНУ В АМЕРИКАНСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ

Від 1861 р. виходили в Нью-Йорку, в США річніки під спільним наголовком „Appleton Annual Cyclopedia”, в яких нотовано важливі історичні події минулого року. І от у річніку, виданому 1877 р., в уступі „Росія”, читаємо таку знаменну, як на ті часи, інформацію:

„Уряд (російський) довгий час змагав до того, щоб зробити російську мову виключною мовою для літературних справ серед культурних людей і обмежити вживання різних діалектів виключно до простого народу. У виконанні такої засади був виданий указ з датою 30 травня (1876) Бюром для Пресових Справ з заборonoю ввозити до царської імперії книжок і брошур малоросійським діалектом без дозволу бюро. Також заборонено було писання й друкування в границях держави творів по-малоросійськи, як теж перекладів на цей діалект. Історичні документи й записки, як теж і твори мистецької літератури, були виїняті з-під цього правила, одначе під умовою, що буде затриманий російський правопис. Театральні програми й контракти по-малоросійськи, а теж друкування малоросійського тексту до музики, було цілком заборонене. Наказ був сприйнятий з великим обуренням 14,000,000 малоросіян у державі”.

Оцей уступ в історичних записках можна взяти за підставу розшуків, як взагалі ставилися упорядчики й автори американських енциклопедій до народу, який уживав „малоросійського діалекту”, як згадано в цитованому річніку Апплтона. При цій нагоді цікаво буде познайомитися з поширенням в Америці самостійних загальних енциклопедій в період до заборони цього „діалекту” в Росії.

Вісті, подані нижче, оперті на самостійній праці автора цієї статті, яка не має найменшої претенсії до вичерпности, просто тому, що доступні для нього книгозбірні, отже публічна Бібліотека Нью Йорку і Публічна Бібліотека Брукліну, не мають усіх видань американських енциклопедій. Крім того, видання до 1880 р. знаходяться під ключем і не можна їх переглянути так, як переглядаються „книжки референційні” з біжучого часу. З замовлених енциклопедій можна дістати на один раз тільки обмежену кількість томів, а за дальшими треба звертатися до бібліотечних службовців окремо. Це страшенна витрата часу, не раз навіть більша від самого переглядання книжок.

Найстарша енциклопедія, друкована по-англійськи в США під заг. Encyclopaedia of Arts and Sciences — Printed by Thomas Dobson, Philadelphia, 1798, це насправді перше американське видання Encyclopaedia Britannica, яка була видавана в Единбургу, в Англії. Вона важлива тому, що містить багато інформації, які перейшли до Америки готові в такому насвітленні, як їх прийняли в Європі. На них довгий час опиралися видавці дальших енциклопедій, незалежно від того, хто їх видавав. Отже й інформації про Україну поширено в такому напрямку, як вони були поширені в той час в Англії. Ці інформації, можна сказати, не були скупі, тільки порозкидані в різних статтях, а не тільки в статтях з заголовком *У к р а ї н а*. У згаданому філядельфійському виданні енциклопедії з 1798 р., в томі XVIII, на ст. 663, в уступі „*У к р а ї н а*” (Ukraine) є такі інформації:

„Це велика країна в Європі, що межує з європейською Туреччиною, Польщею, Росією й Великою Татарією. Її ім'я походить від слова „межа” (окраїна). На підставі договору між Польщею й Росією з 1793 р. Польща володіє тією частиною України, що лежить на західнім боці Дніпра. Господарство розвинуте слабо, тим часом, як частина на східнім боці, заселена козаками, перебуває в кращих умовах. Російська частина охоплює губернію Київську, а цариця, отримавши польське воєвідство (в оригіналі „палатинат”) Києва договором про поділ з 1793 р. довела до того, що ціла Україна, по обох боках Дніпра, належить тепер до цієї великої держави. Головне місто Київ”.

Про Київ подані інформації окремо в томі IX згаданого видання, на ст. 470. Сказано там: „Київ (в оригіналі: Kiof or Kiow), значне місто в Польщі і столиця України, в палатинаті тієї самої назви”. В тому самому томі, на ст. 784 сказано про Львів (в оригіналі Lemberg), що це „місто в Польщі, столиця Червоної Руси (Red Russia)”.

В уступі „*К о з а к и*” (Cossacks), у томі V, на ст. 484 є відомості про територію, ними заселену, про їх поділ на азійських і європейських, про поділ європейських на Запорожців, на Горішніх і Долішніх, Білгородських і Донських. Автор статті каже, що „козаки були знані під таким іменем від 948 року по Хр. на горі в Кавказі, званій тепер Кабарда (Cabdardy)”.

Перейшовши історію козаків до їх прилучення до Росії в 1648 р., анонімний автор статті пише, що країна цих козаків, які є збираниною старовинних роксоланів, сарматів і татар, називається Окраїна або Україна” і т.д., як це сказано при інформаціях про Україну.

При переповіданні історії Швеції (том XVIII, ст. 225) сказано, що король Карло XII з 40,000 козаків під Мазепою увійшов до Польщі, а велике нещастя зустріло його, коли він увійшов в Україну і звів битву під Полтавою 1709 р. В інфор-

маціях про Литву (том X, ст. 102) читаємо, що Литва сусідує з Україною на південнім-сході. Про Польщу (том XV, ст. 22) написано, що вона поділена на провінції, серед яких згадано: „Полесія, Мала Росія (Little Russia), звана також Червона Русь (Russia Rubra or Red Russia) і Україна”. Про Росію маємо інформації в томі XVI, на ст. 554, що це „дуже велике й могутнє царство, заселене не менше, як 16 різnorodними національностями (ст. 570)” і що цар Петро „поділив імперію на вісім губерній, а саме: Москву, Архангельськ, Азов, Астрахань, Київ і Україну, Сибір, Лівонію”. Назви „Галичина” (Galicia) ще в згаданому виданні нема, бо це було безпосередньо після поділу Польщі, а зате згаданий Галич (Halitz) в томі VIII, на ст. 278) — містечко в Польщі, столиця території тієї самої назви в „Червоній Русі” (Red Russia). В згадці про Москву сказано, що „на захід є великий ліс, з якого випливає слава ріка Дніпро (Nieper), або Бористен, яка тече через князівство Смоленськ, закручує серпентиною до України, Литви й Польщі”. Такі інформації про Україну подає це перше американське видання Енциклопедії Британіки 1798 р.

З пізніших американських видань Енциклопедії Британіки помітне дев'яте видання з 1878 року, отже підготоване ще перед виданням указу з 1876 р.: Encyclopaedia Britanica, New York, Samuel Hall, 9th edition, 1878.

В ньому знаходимо такі інформації (згадані тут побіжно) про українські справи: Галичина (Galicia): „Населення в 1875 р.: 6,000,326. Дві головні національності Галичини такі: поляки й русини (Ruthenians).

Київ — південно-західня губернія Європейської Росії. „Населення в 1875 р.: 2,866,000. Малоросіяни (Little Russians) становлять 80 відс. загалу. В 1708 р. заснована Київська губернія, яка включала цілу Східню Україну й велику частину околиць Центральної Росії”.

В уступі „Росія” (Russia) енциклопедії сказано, між ін.: „Три різні галузі, які можуть стати трьома окремими національностями, можна розрізнити серед росіян від початку історії: великороси (Great Russians), малороси (Little Russians), а в скобках подано: Malorusses or Ukrainians і білороси (the White Russians), а в скобках подано ще Bielorrussians. Далше сказано: „Великоросів нараховують коло 42,000,000; малороси, яких нараховують 17,000,000, займають степи Південної Росії, південно-західні узгір'я Карпат і Люблинські гори Карпатської височини. Кількість білорусинів доходить тепер до 4,300,000”. Після того читаємо: „Географічний поділ такий: Центральна Росія це майже самі великороси. Губернії над Дніпром (Київ, Волинь, Чернігів, Поділля й Полтава), як також сусідні округи Харкова, Вороніжа, Курська й Дону це малоросійські або українські (в оригіналі: Little Russian or Ukrainian) з малою тільки домішкою біло-й великоросів і коло 12 відс. жидів. Поляки становлять тільки 3-6 відс. і це головно дідиці,

зненавиджені українцями (в оригіналі: hated by Ukrainians). У Західній Росії, де існує ворожнеча між українцями й поляками (в оригіналі: bet. Ukrainians and Poles) російський уряд своїм дошкульним встраванням у релігійні, виховні й економічні справи став вороже ставитися не тільки до поляків, але й до українців; друки українською (по-англійськи: in Ukrainian) мовою заборонені й русифікацію переводять між українцями такими самими способами, яких уживають у Польщі”.

До статті про Росію додано в енциклопедії мапу Росії, на якій є напис Ukraine на схід від Києва й напис Malorussia по обох боках Дніпра.

У дальшій описі Росії згадано про російську літературу, при чому присвячено окремий розділ українській літературі під назвою Little Russian or Malorussian, починаючи від Котляревського, а спеціальний уступ присвячено Шевченкові, якого названо „справжнім національним поетом” (a truly national poet), додаючи при тому, що „ніхто не описував з більшим завзяттям старі часи на Україні. Його могилу звуть „Меккою для південних російських революціонерів” (No one has described with greater vigor than Shevchenko the old days of Ukraine... His grave has been styled “the Mecca for South Russian revolutionists”).

В уступі про С л о в я н (Slavs) у цьому 9 американському виданні Британської Енциклопедії вчислені також „малороси” (Little Russians), названі в скобках дослівно: „Malorossiane”, до яких, як сказано, „зараховують теж русинів (в оригіналі “Rousines or Rusniaks”) у Галичині й бойків та гуцулів на Буковині. Їх нараховують 16,370,000.

Уступ про У к р а ї н у дуже маленький. В ньому сказано, що „це ім'я носили колись землі Европейської Росії, які тепер охоплюють губернії Харків, Київ, Поділля й Полтаву”. В уступі про к о з а к і в сказано, що вони діляться на козаків Малоросії й Великоросії (Little and Great Russia), а про українців не згадано вже нічого. Тут треба відмітити, що 6-й том цього 9. американського видання Британської Енциклопедії появився аж у 1886 році, отже вже по забороні українського слова в Росії. (Пригадую, що перший том 9 видання походить з 1878 р.; отже треба припустити, що матеріяли були приготовані до його надрукування). А втім, енциклопедія це звичайно компіляція різних авторів, і тому не кожен уступ про українські справи мусів бути узгіднений редакцією. Дальші видання Британської Енциклопедії появилися вже після 1876 р., отже не входять у сяєг нашої статті.

Друга велика енциклопедія в США, яка втрималася досі, це А м е р и к а н с ь к а Е н ц и к л о п е д і я, видана вперше у Філадельфії під назвою Encyclopaedia Americana, on the basis of the German Conversations Lexicon (7th edition) edited by Francis Lieber, Philadelphia 1831, Carey & Lea.

Хоч вона видана далеко пізніше від першого американського видання Британської Енциклопедії з 1798 р., проте має далеко менше вістей про Україну, ніж та. Очевидно, що це треба приписати малому зацікавленню німецьких редакторів енциклопедії Лібера, на підставі якої підготоване оце американське видання.

В уступі про У к р а ї н у (Ukraine) сказано, що це пограничча — „frontier” і її назва походить від німецького слова „Укер” (Uker). Вона, як сказано там, обіймає південно-східні частини Польщі, „а тепер (отже в 1831 р.) охоплює губернії: Київ, Поділля, Харків і Полтаву”. В уступі Росія не приходить ім'я України ані разу, а зате сказано, що „Росія поділена на Little Russia, South & Great Russia.

У згадці про П о л ь щ у сказано, що вона простягається від Карпат до плودючих земель України.

Зате видання Американської Енциклопедії з pp. 1874-1876: The American Encyclopaedia of General Knowledge edited by George Ripley and Charles Dana, New York 1874, D. Appleton & Co., містить трохи довші згадки про українські справи. В уступі про П о л ь щ у, яка, як там сказано, втратила незалежність у 1863 р., а в 1874 була інкорпорована до Росії, отже в тодішній російській Польщі, було 4,000,000 русинів (Ruthenians) і росіян коло 700,000. В р. 1867 „Уніятська Грецька Церква мало свого архієпископа в Холмі з населенням 229,250, а всі були русини (Ruthenians). Подаючи вісті про польську літературу, згадують про Українську Школу в цій літературі, очолювану Мальчевським.

В уступі про Австрію є цікава згадка про національності. Отже в тодішній Австрії (з 1874 р.) було німців 7,108,900, чехів і словаків разом 4,718,800, поляків 2,443,500, русинів (Ruthenians) 2,584,600, а словінців і вендів 1,196,200. В уступі про Г а л и ч и н у (Galicia) сказано, що там найдавніші мешканці були русини (Ruthenians), які займають тепер східню її частину, звану також Червона Русь (Red Russia). В уступі про У к р а ї н у сказано коротко, „що це назва давнішої південно-східньої провінції незалежної Польщі, положеної на обох боках Дніпра. „У новіших часах вона була поділена на Польську й Російську Україну. Від 1793 вона в цілості належить до Росії і тепер це те саме, що Малоросія (Little Russia)”. При обговоренні російської літератури написано таке: „Ідилічне життя козаків було описане з великою свіжістю й талантом у творах Гоголя, Гребінки й Квітки. Деякі з них уживали спеціального діалекту Малоросії, а саме русинського, в оригіналі названого: “dialect of Russia (Ruthenian)”. При виясненні слова: Ruthenians or Rusniaks в окремім уступі сказано, що це вітка слов'ян, яка заселює східню Галичину й Буковину. В Росії їх загально причисляють до малоросів (Little Russians), з якими вони близько посвоячені”.

При уступі про Росію подана мапа Росії, на якій подано такі написи: West Russia (на захід Дніпра); Little Russia (на схід від Дніпра); South Russia (на південь від тих Земель). В самому описі Росії сказано, що географи поділили її на Велику Росію, Малу Росію (а в скобках сказано „Україну”) з губерніями: Київ, Чернігів, Полтава, Харків. При історії Росії згадана Хмельниччина й Україна, де був „діалект” Little Russian, в скобках Ruthenian.

Коли говоримо про енциклопедії з назвою „Амерікен”, то треба згадати про одно цікаве видання: „The New and complete American Encyclopaedia or Universal Dictionary of Arts and Sciences” („Нова й повна Американська Енциклопедія”), або загальний словник мистецтва й науки (видана на підставі Encyclopaedia Partensis в Нью Йорку 1811 р. накладом E. Law. Вона охоплює сім томів показної величини, не має згадки про Україну за одним винятком, а це в мапі „Росія або Московія в Європі” (Russia or Muscovy in Europe). В околиці Києва поміщений напис Uk. Cossacks. Це вказує, що мапа взята з якогось іншого видання, в якому є згадка про українських козаків, а для ілюстрації була там додана мапа.

Остання велика загальна енциклопедія перед 1876 р. — це Chamber's Encyclopaedia, перший том якої появилася у Філадельфії накладом William Leary, 1853. Інші томи мають різні роки й назву накладні I. B. Lippincott. Четвертий том має рік 1862, дев'ятий — рік 1864, в іншому томі подано рік 1877 і т.д. Інформації в цій енциклопедії подані в початках за лондонським виданням Chamber's Encyclopaedia з р. 1860, подаючи назви на означення України й справ з нею зв'язаних так, як подавала тодішня Encyclopaedia Americana, отже в уступах „У к р а ї н а”, „Г а л и ч и н а”, „К о з а к и”, „Р о с і я” і т.п. В томі VII (з 1877 р.) поміщена мапа Росії з зазначенням назви Україна, а в самому уступі про Росію звертає на себе увагу цифра населення Росії, а саме: Великорусів — Great Russians — 22,854,660; малорусів — Little Russians — 7,001,835, які, за інформаціями там поданими, поселені на півдні, і до них належать козаки з-над Дону числом 5,117,700 в „Південній або Новій Росії”.

Помітна ще Енциклопедія Джансона Johnson's Encyclopaedia, видана дрібним друком у чотирьох томах у Нью Йорку в 1875 р. з такими інформаціями: Г а л и ч и н а — це провінція Австрії. Мешканці: поляки й русини, з „загальним характером польського громадянства (Polish society)”. — Русини здебільшого римо-католики руського (Ruthenian rite) обряду. М а з е п а, як там сказано, походив із шляхетського роду з Поділля, був прив'язаний до коня, який завів його до козаків. Він добився довір'я в Петра Великого, що зробив його князем України (том III, ст. 375). П о л я к и мають літературу з Литовською Школою поетів, яка зв'язана з Українською Школою, а між першими поетами України (очевидно в польській літературі) такі: Богдан Залеський, Михайло Чайковський,

що дає писані картини з життя й звичаїв у своїх Козацьких Легендах. Вернигора — це пророк України, Кірджалі це козацький гетьман. Росія (за відомостями цієї енциклопедії) охоплює Велику Росію, або Москву, Малу Росію, або Україну й Білу Росію. Щодо населення, то росіяни мають багато груп, між якими є русини (Ruthenians or Rusniaks), які становлять одну із найбільших груп. Мова в південно-західніх провінціях Росії звісна під назвою малоросійської (Little Russian). Русини (Ruthenians or Rusniaks) доходять до кількості 5-5 1/3 мільйонів у Галичині, Північній Угорщині, в Польщі і в Росії. У країна це окраїнний край (frontier land), а поділ в Андрусові признав Росії її частину з назвою Російська Україна (Russian Ukraine або Little Russia).

На цім треба б закінчити огляд матеріялів в американських енциклопедіях, виданих приблизно до 1876 р. Треба ствердити, що в цьому періоді подано в них доволі багато матеріялу про Україну й її жителів, а навіть появляється вже назва народу по-англійськи Ukrainian. Згадано про мову, історію й літературу, яка мусіла звернути на себе увагу науковців.

Рік 1876 переломовий, бо з заборною українського слова в Росії Галичина вибивається на перше місце, і тому назва Україна обмежена до історичних спогадів. Одначе, щоб на це дати доказ, треба перевести окремі досліди в енциклопедіях, що появилися від 1880 р. до першої світової війни.

Крім того варто б простудіювати спеціальні енциклопедії, як ось Річна Енциклопедія Апплтона або Американська Річна Енциклопедія, які на ділі стали історичними записками різних подій, як це показується із згадки про заборону українського слова в Росії, поданої на самому вступі. Є ще окремі спеціальні енциклопедії, як географічні або музичні чи наукових винаходів та літератури, одначе це входить у засяг іншої ділянки. Як хто матиме на це час, то варто над цим потрутитися згідно з твердженням І. Франка: „Книги — морська глибина. Хто в них пірнув аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли виносить”.

SIMON DEMYDCHUK

THE TREATMENT OF THE UKRAINE IN AMERICAN ENCYCLOPEDIAS

To a certain extent, articles in the American encyclopedias reflect the European and American awareness of historical events which occurred in the Ukraine over the last one hundred years. These can be divided into two main categories: those articles which are undoubtedly biased or are based on a distortion of the source

material, and those which indicate a broad knowledge and sympathetic understanding of the problems of the Ukrainian people.

The following encyclopedias were examined:

1. *Appleton Annual Cyclopedia*, 1877;
2. *Encyclopedia of Arts and Sciences*, Philadelphia, 1798;
3. *Encyclopedia Britannica*, New York, 1878, 9th Edition;
4. *Encyclopedia Americana on the Basis of the German Conversation Lexicon*, Philadelphia, 1831, 7th Edition;
5. *American Encyclopedia of General Knowledge*, New York, 1874;
6. *The New and Complete American Encyclopedia or Universal Dictionary of Arts and Sciences*, New York, 1811;
7. *Chamber's Encyclopedia*, Philadelphia, 1853;
8. *Johnson's Encyclopedia*, New York, 1875.

ІЛЬКО БОРЩАК

З МОЄЇ КНИГОЗБІРНИ

(Деякі рідкі книжки з ділянки франко-українських зносин)

В моїй книгозбірні, що чимало постраждала під час мого арешту гітлерівцями 1940 р., які чомусь особливо „цікавилися” давньою французькою українікою, призбиралися справжні раритети, як своїм змістом, так і тими обставинами, що привели ті книжки до моєї книгозбірні. З деякими з цих раритетів із ділянки франко-українських взаємин хочу ознайомити шановних читачів. Нехай вони принесуть „французьке” повітря до далекої Америки.

Ось перша дуже рідка книжка під трохи несподіваним заголовком: *Police Parisienne. Revue illustrée, publiée par le Syndicat Général du personnel de la Préfecture du Police, № 12, décembre 1937, вел. 8°, ст. 54.* Чому ця книжка потрапила до моєї книгозбірні? Тому, що у відділі „Чужинці у Парижі” фігурує також і *L'Ukraine* (стор. 22-24) з малюнком „Українські співаки”, що його малював якийсь G. Hoffmann. Цей малюнок являє собою репетицію якогось українського хору в Парижі. В самому тексті знаходимо, очевидно, заявлену вже згадку про Мазепу на дикому коні, але разом з тим чуле оповідання про життя українських емігрантів у Парижі. Ось що оповідав французькому журналістові якийсь український емігрант-хорист 1937 р.: „Нашу країну надто попестила природа, зробивши її житницею Росії. Наш народ налічує 51 мільйон людей, включно з емігрантами, що живуть в Америці. Наш народ має цілком відмінний характер. Ви самі могли сконстатувати, наскільки всі ті, що оточують Вас, не мають нічого спільного з росіянами. Ось ця молода русява людина є нащадок шведів (!), які прийшли на Україну з Карлом XII-им — союзником Мазепи. Також на обличчях інших наших людей не знайдете нічого монгольського. Ми є політичні емігранти, які не схотіли підкоритися новому режимові, що його завели Совети. Ми бо хочемо незалежності й прагнемо визнання української держави. . . .”

До цієї заяви, що не залишила ніякої двозначности, французький журналіст додав рядки, типові для опінії деяких тодішніх французьких кіл, а саме: „. . . українські емігранти, непохитні незалежники й дуже рішучі своїм темпераментом, творять те ядро, що в ньому можуть знайти добрий ґрунт німецькі принципи. Українські емігранти своїм розумом і характером ближчі до німецької (!) раси, ніж до російської. Сепаратисти

й сварливі — українські емігранти, свідомо, чи несвідомо, грають гітлерівську гру. Расистські доктрини Гітлера можуть лише привабити українців, що для них віки антицарських повстань є ще й сьогодні найбільшою гордістю”.

Таке писав паризький журналіст року Божого 1937, в дуже рідкому виданні паризької поліційної префектури. Варт додати, що згадана стаття про Україну має кінцівку в українському дусі, а саме виображення українського танку.

Друга рідка книжка в моїй книгозбірні — це книжечка барона де Бея (de Baye) про його подорож на Україні 1902 р. Це є видана друком доповідь барона де Бея, яку він виголосив 17 березня 1903 р. в паризькому „Товаристві Комерційної Географії”. Вона має заголовок: *En Petite-Russie. Souvenirs d'une Mission. Paris, Librairie Nilsson, 7. rue du Lille, 1903, ст. 46* — з численними знімками різних сцен українського життя, українських вишивок, портретів письменників і так званих „історичних” подій, як наприклад, „Козаки пишуть листа до султана”, відомий малюнок Рйпіна. Барон, а потім маркіз, де Бей народився 1853 р. в заможній паризькій родині і вже з молодих літ почав цікавитися археологією. Ця цікавість привела його вперше 1889 р. до Росії та України, що їх він потім частенько відвідував. Україні, точніше її археології, де Бей присвятив чимало брошур, здебільшого досить поверховних. Він знав особисто В. Антоновича й приятелював із В. Горленком, якому присвятив навіть окрему брошуру під заголовком: *Une page de critique littéraire sur l'Ukraine (1904)*.

З приводу цієї брошури В. Горленко писав 31 серпня 1904 р. в невіданому листі до недавно померлого французького письменника Дені Роша (див. „Україна” ч. 6, ст. 477-479), що вона є „поганим перекладом моєї вельми паскудної, як її малюють французи, статті „Україна” (стаття ця, очевидно, була написана російською мовою). Барон де Бей — дуже мила людина, але тому, що він не знає російської мови, він набрав помилок”.

Книжка де Бея, що появилася як наслідок урядової подорожі автора задля вистудіювання української кераміки й українських вишивок, починається з відомих віршів російського поета Олексія Толстого „Ты знаешь край”. Далі автор подає досить докладно територію розселення українського народу, але стародавня історія України-Руси є в нього початком історії Росії. Де Бей каже, що під час своєї останньої подорожі він відвідав лише „деякі частини Харківщини, Полтавщини та Катеринославщини, тобто Гетьманщину й Запоріжжя” й заповідає, що має намір продовжувати свої студії України (в оригіналі: „Малоросії”).

Де Бей відвідав Харків, зустрівав кобзарів. На Полтавщині він мандрував під опікою губернатора князя Урусова й губерніяльного маршалка шляхетства Бразоля. Згадує він також коротко й про Мазепу: „Козаки, що їх приваблювали

честолюбні пляни Мазепи, мріяли про таке становище, яке було вже неможливе для здійснення. Настав час, коли православні українці мусли доручити свою долю або католицькій Польщі, лютеранській Швеції, або православній Росії, яка, як і Україна, є під релігійним і політичним оглядом спадкоємицею Візантії. Питання це було вирішене в Полтавській баталії, й Україна перестала існувати, як самостійна держава" (19). А втім, запевняє де Бей, „Мала Росія ніколи не була справжньою державою. Козаки не творили постійної групи, бо край їх не мав певних меж, а до того він не мав соціальної бази, необхідної для існування нації”.

Хоч автор і каже, що він вистудіював Запоріжжя з допомогою якогось Алексева в селі Котовці, на кордоні Полтавщини й Катеринославщини, проте відомості, що їх він подає про Запоріжжя, зовсім елементарні: тут і відома картина Рєпіна і вірші Шевченка „Іван Підкова” і вірші Щоголева. Згадує, очевидно, де Бей і про Гоголя, що „його праці, хоч писані російською мовою, але він їх обдумував по-українськи (в оригіналі: „малоросійською мовою”). Французький автор не міг, розуміється, промовчати у своїй книжці і про Шевченка, поета, „поєми якого писані українською мовою, поєми-відгук селянського горя й лиха...” „Гоголь і Шевченко, — продовжує Бей, — які належали до різних суспільних станів, довели в своїх знаменитих працях, що любов до рідного краю є пристрасть, спільна шляхтичеві й кріпакові, що в них панує однакове захоплення дорогою й гарною Україною” (pour leur chère et belle Ukraine).

Тому, що я згадав тут прізвище Василя Горленка, мушу додати, що в моїй книгозбірні є його три книжки, рідкі як своїм змістом, так і авторськими дедикаціями, що їх свого часу Горленко написав. Є це книжки, що їх покійний український письменник подарував Дені Рошеві, а останній передав мені: „Южно-русские очерки и потреты” (Київ, 1898, ст. 229), „Украинские были” (Київ, 1899, ст. 168), „Отблески” (СПБ, 1905, ст. 236). На книжці „Украинскія были” є така Горленкова дедикація: „Искренно уважаемому г. Дени Рошу, другу и проводнику в Европу русской и малороссийской словесности и искусства”.

А ось дуже рідка стаття, друкована в ч. 37 з 14 вересня 1918 р. широко знаного в своїм часі, а тепер уже неіснуючого французького журналу „Ls Revue Hebdomadaire”. Стаття має заголовок Un an en Ukraine (ст. 166-205) і належить Рене д'О (René d'Aux), що перебував майже рік на Україні, як старшина французької військової місії, від квітня 1917 до березня 1918 р. та був свідком величезного історичного піднесення українства в літі 1917 р. Стаття в Revue Hebdomadaire, зовсім невідома українським дослідникам, є надзвичайно важливим джерелом до історії французько-українських взаємин. Як не зацитувати тут такі рядки: „У всій Росії большевики перемогли.

Лише одна Україна виявила спротив, і жовтоблакитні кокарди та герб св. Юрія перемогли. Ця перемога України викликала великий ентузіазм на цілому південно-західньому фронті” (183).

Тут же поруч на полиці моєї книгозбірні стоїть невеличка книжечка *La Tchecoslovaquie*, яка появилася 1940 р., під час 2-ої світової війни, у видавництві *Albin Michel*, ст. 32, з-під пера *Charléty*, визначного французького історика, ректора паризького університету, сьогодні вже небіжчика. Шарлеті, що цілим своїм виглядом був такий подібний до кардинала Рішеліс на картині Филипа де Шампань, був також, після смерти незабутнього Люї Айзенмана в 1937 р., головним редактором найстаршого французького історичного журналу *Revue Historique*. Його саме, як редактора *Revue Historique* бачив я в жовтні 1938 р., коли друкував у тому журналі (том CLXXXVII, ст. 1-30 окремої відбитки) свою статтю про українські історичні праці поза ССРСР. Були це часи, коли після „Мюнхену” й фактичної ліквідації Чехословаччини, як незалежної держави, українська справа була в Парижі „в моді”. Німецька, чи точніше, Гітлерівська пропаганда хитро твердила тоді, що Німеччина піде війною на Україну (як саме вона пішла, це виявилось 23 серпня 1939 р., коли Гітлерівська Німеччина спокійнісенько підписала договір приязні з ССРСР). Отже в таких умовах не дивно, що Шарлеті того жовтневого дня 1938 р. так довго розмовляв зо мною про Україну. Сьогодні це передчасно розповідати, про що саме говорив зо мною тоді колишній ректор Паризького університету. Але, певно, ця розмова причинилася до того, що 1940 р. Шарлеті надіслав мені свою знамениту книжечку (вона сьогодні є великими раритетом) з дедикацією, що її тут зачитую задля історії, хоч вона й надто прихильна до мене, навіть маючи на увазі відому французьку чемність: „*A. M. Borschak qui a été mon guide dans cet ouvrage qui lui doit donc beaucoup en très reconnaissant et sympathique hommage*”.

А ось інша рідка книжка в моїй книгозбірні, теж сьогодні неабиякий раритет, з зовсім іншої доби франко-українських взаємин. Це каталог виставки, влаштованої 1932 р. в Паризькій Національній Бібліотеці з нагоди століття смерти Гете: *Goethe. 1749-1832. Edition des Bibliothèques nationales de France*. 8°, ст. 233. Це справжня енциклопедія великого німецького поета. На сторінці 30 цього каталогу під ч. 53 в розділі „*Франкфурт. 1749-1765*” знаходимо такі рядки, присвячені гравюрі, що фігурувала на виставці: „*Баталія під Бергеном*”. Одна з осіб, що фігурує на цій гравюрі, це граф Григор Орлик, українець на французькій службі (*Ukrainien au service de France*), що його акція причинилася значно до того, що французи виграли цю баталю. Григор Орлик був тоді поранений і його принесли до хати радника Гете (батька поета). Анотація каталогу покликається на книжку автора цих рядків про Григора Орлика, що вийшла 1932 р. у Львові. Це перша друкowana

французька згадка в Парижі про Григора Орлика після двох віків мовчання. Тому власне я й зберігаю в своїй книгозбірні каталог виставки 1932 року.

Багато дечого можна було б ще оповісти про раритети в моїй книгозбірні з ділянки франко-українських взаємин, але не хочу надуживати уваги шановних читачів і на цьому кінчаю.

Париж, жовтень 1952 р.

E. BORSCHAK

FROM MY LIBRARY

(Several Rare Books on French-Ukrainian Relations)

In this article, the author describes several rare books in his library. The first has the unexpected title: *Police Parisienne*, Revue illustrée, publiée par le Syndicat Général du personnel de la Préfecture du Police, N. 12, décembre 1937, pp. 54. In the section "Foreigners in Paris" is an article on the Ukraine. The occasion of this article was a concert of a choir of Ukrainian emigrés in Paris. The author presents some rather general and superficial information about the Ukraine, emphasizing this by conversations with individual choristers and with elaborate observations, which were typical of certain spheres of French society of that time.

The second book by de Baye concerns his visit to the Ukraine in 1902. It is in the form of a report, rendered in 1903 before the Parisien Society of Commercial Geography, and its title: *En Petite-Russie, Souvenire d'une Mission*. Paris, Librairie Nilson, rue du Lille, 1903, pp. 46. There are many photographs of different scenes from Ukrainian life.

The three books of the Ukrainian writer Vasył' Gorlenko are interesting: *South Russian Essays "Portraits"* (Kiev, 1898, 229 pages); *Ukrainian Tales* (Kiev, 1899, 168 pages); *Reflections* (Spb., 1905, 236 pages). The author gave them to Denis Roche who in turn gave them to E. Borschak for his library.

An article by a completely unknown researcher "Un an en Ukraine," which belonged to René d'Aux and was published in *Le Revue Hebdomadaire*, N. 37, September 1918. The author was an officer in the French military mission (April 1917 — March 1918). The article is an important source for a history of French-Ukrainian relations.

The book of a famous French historian and rector of the University of Paris, Mr. Charlety, entitled *La Tchecoslovaquie* has the

greatest interest for those who are studying the important historical events of these years.

The author points out certain books at the end of his article which have a special interest for him. One is the Catalogue of the exhibit in the Paris National Library, dedicated to the centennial anniversary of the death of Goethe (Goethe 1749-1832, Edition des Bibliothèques Nationales de France, 233 pages). In the chapter "Frankfurt 1749-1765" there is the reference to Count Grygor Orlyk, son of the Ukrainian Hetman Pylyp Orlyk. One of the figures in the picture "A Battle beneath Bergen" is that of G. Orlyk, "Ukrainian au Service de France." His action greatly aided the French to gain the victory in this battle. G. Orlyk, having been wounded in battle, was taken to Goethe's home (the father of the poet).

Many of the studies of E. Borshchak are concerned with the activities of the Hetman P. Orlyk and his son, Grygor, during their emigration after 1709.

ПАМ'ЯТІ УКРАЇНСЬКИХ БІБЛІОГРАФІВ

(Смерть Дм. Дорошенка й З. Кузелі. — 25-ліття смерті Ів. Калиновича. — 70-ліття народження Ів. Кревецького. — 40-ліття смерті Мих. Комарова й Ів. Ем. Левицького).

Подаючи окремо посмертну згадку про передчасну смерть визначного архівіста й книгознавця проф. Аркадія Животка, нотуємо на цьому місці ще дві великі втрати для книгознавчої науки, зокрема для бібліографії зі смертю двох видатних наших учених — історика Дмитра Дорошенка й етнографа Зенона Кузелі. Обидва небіжчики, попри свою спеціальність, знаходили час і для українського книгознавства, зокрема бібліографії.

Покійний Дмитро Іванович Дорошенко, ще будучи студентом історично-філологічного відділу Петербурзького університету, був відомий серед своїх товаришів-земляків, які гуртувалися в українській студентській громаді, як великий книголюб. Він із запалом віддавався самостійним студіям українознавства, предмету, що не входив у круг дисциплін, викладаних у тодішніх університетах у Росії. Він самотужки розшукував потрібні джерела, користаючися тими виданнями, які міг дістати в університетській або публічній бібліотеці російської столиці, або з приватних бібліотек свого батька й дядьків та українських діячів у Петербурзі, як от напр. у Ол. Лотоцького. Вибираючи для себе потрібну літературу з усіх ділянок українознавства, Дмитро Іванович згромадив показну кількість різного матеріалу й задумав використати його для окремого покажчика, який улегши би українській молоді обзнайомлення з літературою до того чи іншого питання українознавства. Так повстав його „*Указатель источников для ознакомления с Южной Русью*”, що вийшов друком у СПбурзі в 1904 р. (м8°, ст. IV — 60). Це був другий того роду показник після подібного показника, що його зладив ще в 50-их роках XIX ст. Ол. Лазаревський, відомий згодом український історик.

Показник Дмитра Івановича появився саме на часі, бо заспокоював потреби молодого українського покоління, що на переломі 90 і 900 років приходило до національної свідомості й хотіло угрунтувати цю свідомість. Подібний показник ладив тоді і я в Москві, але не мав нікого, хто допоміг би мені його видати, а могому приятелеві щодо цього пощастило.

Довідавшись про працю Дмитра Івановича, визначний український діяч Олександр Лотоцький, що займав тоді в Петербурзі впливову посаду в міністерстві фінансів, зацікавився нею й допоміг її видати друком... Як згадує Дмитро Іванович у своїх „Споминах” (Вінніпег, 1949, ст. 50), саме Лотоцькому завдячує він появу свого показника друком. Лотоцький узяв на себе клопіт з цензурою і друкарнею. Цензура держала рукопис цілих 8 місяців і обтягла його на третину, викресливши більшість назв книжок і статей, друкованих у Галичині. Гроші на видання дав батько Дмитра Івановича, але згодом київське „Літературно-Мистецьке Товариство”, в якому мали великий вплив українці (М. Лисенко, М. Старицький та ін.), признала молодому авторові 100 чи 200 карбованців на покриття видатків друку.

Крім цього показника, зладив тоді Дмитро Іванович ще інший — збірник рецензій на українські популярні книжки, щоб улегшити вибір відповідної літератури для складання народних бібліотек. Тоді й приватні люди й особливо земства ширили між населенням популярну літературу, складаючи цілі бібліотечки такої літератури. Отже показник Дмитра Івановича був для них дуже у великій пригоді, допомагаючи орієнтуватися в виданій літературі. Показник під титулом „*Народная украинская литература*”. Сборник отзывовъ на народныя украинскія издания. СПб 1904. м. 8°, ст. 72, зустрів, так само як і перший, прихильні відгуки в тодішній пресі, головню українській, а в російській — українських авторів.

До української бібліографії, яко такої, вернувся Дмитро Іванович аж за першої світової війни, але перед тим, так і по тім, протягом усього свого трудящого життя помістив він силу-силенну рецензій на різні українські або українознавчі статті, розвідки й окремі видання та безліч інформативних оглядів і нарисів, бібліографічного й синтетично-наукового характеру про різні прояви українського видавничого, літературного й наукового руху. Тут не місце вичисляти всі ці праці Покійного, бо є гарний показник його письменницької діяльності, в якому цікавий читач може їх знайти.* Почавши від р. 1901, коли Дмитро Іванович помістив у хроніці „Літературно-Наукового Вістника” першу свою інформаційну замітку про українські брошури, цілих сорок років іде його невсипуща праця на цьому полі, якій він віддав багато часу і труду. Така вже була доля тоді мало не кожного нашого вченого, що він мусів розпорюшувати свої сили на популярно-інформаційну роботу. Вимагали того від них невідрадли умови нашого національного життя, коли робітників було мало і кожний діяч мусів кидатися на всі боки, щоб залатати по слову Великого Каменяря, ту чи іншу прогалину в народній праці — громадській, просвітній і науковій. Так мусіли робити і найвизначніші наші люди — й Іван Франко й Михайло Грушев-

ський та інші. Гідним продовжником їх у цій їх праці був і Дмитро Дорошенко. Та відсилаючи читачів до згаданого показника творів Pokійного, я все ж загальною зазначу, про що саме доводилося йому інформувати свого й чужого читача, бо писав він не тільки по українських (здебільша) виданнях — газетах, журналах і збірниках, але й у багатьох чужих — англійських, німецьких, польських, російських, чеських і шведських наукових часописах. В дужках подаватиму числа дотичних публікацій, під якими вони стоять у згаданому показнику його писань. Отже систематичні річні огляди новин української літератури див. під чч. 76, 81, 97, 110, 127, 152, 267, 286, 339, загальні — 255. Щорічні огляди української преси взагалі — чч. 98, 101, 181, 195, 196, 205, 291, українських журналів: чч. 119, 122, 124, 133, 138, 139, 144, 184. Огляди культурно-просвітньої діяльності ч. 126, українського видавничого руху ч. 321, 327, українського наукового руху — чч. 292, 350, 381, 391, 393, 407. Зокрема про літературно-видавничу і наукову працю української еміграції в Польщі і Чехії — 337, 353, 433, 459, 460. Чимало оглядів присвячено українським історичним студіям, здебільшого, для інформації чужинців, німецькою мовою: чч. 364, 391, 393, 425, 439, 441, 457. *Ukrainica* в чужих видавництвах — чч. 453, 478. Зокрема тут треба відмітити працю Pokійного про Україну та її історію в західно-європейській літературі ХУІІІ і 1-й пол. ХІХ віку, та його велику книгу, що не ввійшла до показника — „Die Ukraine und das Reich”, Neun Jahrhunderten Deutsch-Ukrainischer Beziehungen, Verlag Hirzel, Leipzig 1942, 8°, IV + 299 стор.

Чимало бібліографічних відомостей подають і статті Дмитра Івановича, присвячені українським науковим установам: НТШ (чч. 85, 103, 117, 298, 423), Українському Науковому Товариству в Києві (ч. 258), київській ВУАН (ч. 349, 374, 375, 382), Українському Науковому Інституті у Берліні (383, 392 і 396) та Українському Науковому Інституті у Варшаві (496). Дав Pokійний і низку оглядів літератури до окремих явищ і постатей нашого письменства і науки, як от розвідок і статей про Шевченка (434), Куліша (395), статтю про українські переклади з Гоголя (186), про наукові праці Дмитра Яворницького (280), Дмитра Багалія (460), огляд літератури до козаччини (460), про Мазепу (504). З чужих авторів в українському письменстві обговорив він українську літературу і українські переклади з Гете (430, 431, 443) та Шекспіра (416). В великій мірі насичені бібліографічними матеріалами і його загальні огляди української історії (багата література в курсі історії, виданім Українським Науковим Інститутом у Варшаві, під наголовком „Нарис Історії України” т. т. I-II, Варшава, 1932-1933, пор. чч. 39, 41), огляди українознавства і взагалі українського наукового руху, поміщені у Першій Українській Енциклопедії, виданій у Львові (пор. 467,

468), або у збірнику УТГГ „Українська Культура” (ч. 462), огляди в польських та німецьких часописах чи то українсько-го друкарства, української літератури, чи взагалі українознавства (пор. чч. 405, 406, 468). Також його „Огляд Української історіографії”, виданий у Празі 1923 р. (пор. ч. 25), подає багату літературу предмету, так само як і трьохтомник, присвячений історії та письменству слов’ян — „Слов’янський світ в його минулому і сучасному”, Берлін, 1922 (пор. ч. 25). Та це все були огляди, а не суто бібліографічні праці, в роді згаданого першого показника літератури українознавства 1904 р., але як бібліограф, вписав Дмитро Іванович своє ім’я в діях української бібліографії дуже цінною працею: *Показчик нової української літератури в Росії за 1798-1897*. Ця праця має свою історію. Задумав її Дмитро Іванович давно, бажаючи дати новий доповнений і перевірений показник українських видань, що вийшли в межах Росії, замість перестарілого і повного пропусків та різних помилок показника М. Комарова. Взявся він його друкувати в Чернівцях в 1917 р., будиши на становищі комісара Тимчасового Уряду для окупованої Росією Західньої України. Умови воєнного часу були для друку взагалі, а тим більше для бібліографії дуже несприятливі, а до того друкарня й не дуже то й дбала про доручену їй роботу. Автор не мав змоги допильнувати коректи, а друкарня не допильнувала її. Тому це видання аж кишіло від друкарських помилок та пропусків. І добре зробив Покійний, видавши свою працю наново, значно її доповнивши, між іншим і за мою допомогою. Вийшла вона в „Ювілейному Збірнику” Українського Університету в Празі 1925 р. під наголовком *Показчик літератури українською мовою в Росії за 1798-1897 рр.* (пор. ч. 366). Шкода, що автор обмежився тільки першою частиною й не довів своєї праці до того часу, коли почала виходити „Книжная Летопись”, орган російської Книжкової Палати (1907 р.). До того часу відомості про видавані в Росії друки подавалися в урядовому „Правительственному Вестнику”, де нелегко їх вишукувати. До окремих бібліографічних праць Покійного належить і згаданий показник його творів, що вийшов у видавництві Юрія Тищенка у Празі 1942 р. під наг.: *Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899-1942 рр.* (8°, ст. 61). Показник цей склав сам Дмитро Іванович, а кошти на його видання дав його приятель Вировий, який не раз допомагав у біді Дмитрові Івановичу та іншим емігрантам. Коли ми згадаємо ще про низку рецензій Дмитра Івановича на видання бібліографічного характеру або на теми історіографії (пор. чч. 542, 544, 546, 556, 557, 563, 568, 632, 659, 681, 686, 736, 740, 741, 752) та про кілька статей, присвячених мемуарній літературі (ч. 362), архівній справі — про архіви Катеринославщини (306), про музеї на Україні (225) та про „Бібліотеку Якова Марковича” (498), то вичерпаємо свою те-

му про Дмитра Дорошенка як книгознавця. Бачимо, що Покійний ревно потрудився й на цьому полі.

Немало труду й часу віддав книгознавству і д-р Зенон Кузеля. Почав Покійний з бібліографії. Ще як був він студентом університету у Відні, захопив його проф. М. Грушевський давати до „Записок” НТШ систематичні огляди розвідок, статей і матеріалів з археології, антропології, етнографії і статистики, що появлялися в різних західньо-європейських наукових часописах. Такі огляди містив д-р Кузеля в „Записках” НТШ в рр. 1904-1906. Потім бачимо його бібліографічні огляди української і слов'янської літератури у віденському „Часописі для австрійської бібліографії” (*Zeitschrift fuer oesterreichische Bibliographie* 1907-1909 рр.), української літератури в „Славістичних Щорічниках” польської Академії Наук у Кракові (*Rocznik Slawistyczny*) до р. 1914. Після 1-ої світової війни, коли Покійному довелося проживати в Німеччині, голownie в Берліні, він містив багато різного книгознавчого матеріалу у німецьких видавництвах. У збірнику „Ukraine und die kirchliche Union”, Берлін, 1930, подав бібліографію важливішої літератури Унії. У збірниках „Handbuch der Weltpresse”, Ляйпциг-Франкфурт, вид. 3, 1937, та „Handbuch der Ukraine” 1941 р. помістив матеріал про українську пресу. На спілку з д-р М. Гнатишаком зладив показник української чужомовної літератури для Кельнської виставки. Крім того подавав бібліографію предмету до редагованих ним видань, напр. бібліографію праць про похоронні звичаї й обряди (у виданнях НТШ), бібліографію праць про думи й кобзарів при брошурі Ємця „Кобза і кобзарі”, Берлін, 1923, бібліографію при підручнику Ваврисевича, „Порадник учителя” (Берлін, 1924), бібліографію в антології Б. Лепкого „Струни”, бібліографію творів самого Б. Лепкого, в присвяченому йому ювілейному збірнику „Золота липа”, Берлін 1924 (вийшла й окремою відбиткою). Йому ж належить бібліографія відозв і друкованих оповісток російської влади в Чернівцях 1914 р. Вчисляю тільки щоважніші речі, бо майже не було видання, до якого був причетний Покійник, щоб він не дав там своїх бібліографічних додатків. Великою мірою на бібліографічних матеріалах оперті і його огляди: *Чужинці про українців* (*Die Auslaender ueber die Ukrainer*) у віденському журналі „Ukrainische Rundschau” 1906-1907 рр., „*Нові книжки про Україну і сумежні краї*” („Сьогочасне й Минуле”, 1949, кн. I-II), або „*Шевченко у світлі європейської критики*” (*Schewtschenko im Lichte der europaischen Kritik*) у виданні Українського Наукового Інституту в Берліні „Ukrainische Kulturberichte” 1936, No. 25). Досліджував д-р Кузеля й історію українського друку. У річнику *Gutenberg-Jahrbuch*, Mainz, 1936 помістив він розвідку про *Швайпольда Фіоля*,

як основника українського друку (Der Deutsche Schweipold Fiol als Begründer der ukrainischen Buchdruckerkunst). Покійному належить також вартісна брошура „З культурного життя України“, що вийшла в Зальцведелі 1918 р. в друкарні Союзу Визволення України. В ній автор сумлінно зібрав відомості про видавництва, книгарні і часописи, які появилися на Наддніпрянщині за української влади. Склав Покійний і каталоги видавництва „Українського Слова“ (2-е вид., Берлін 1922-1923) та „Української Накладні“, відомого видавця Якова Оренштайна (Ляйпціг, 1926). Довший час, 1926-1935 рр. складав д-р Кузеля й слов'янську частину щорічника „Minerva Jahrbuch“, де подавав і український матеріал про українські наукові установи, бібліотеки, архіви та музеї. Працював Покійний і в ділянці бібліотекознавства, теоретично і практично. Він, крім слов'янської філології та історії, студіював у віденському університеті бібліотекарство і склав спеціальний іспит з бібліотекознавства в листопаді 1906 р. і зараз же по іспиті відбив бібліотечну практику в університетській бібліотеці у Відні, де був між іншим підреферентом слов'янського відділу та редактором слов'янської частини друкованого каталогу цієї бібліотеки. Весною 1909 р. перейшов Покійний, як бібліотекар, до університетської бібліотеки в Чернівцях, де працював до вибуху першої світової війни. Увесь час своєї бібліотекарської служби використовував для перегляду майже всіх журналів XVIII-XIX ст. — важливішими європейськими мовами та всіма слов'янськими й склав на основі цього перегляду бібліографію статей і розвідок з обсягу українознавства (картотека його налічувала понад 50,000 заголовків). Тоді зладив і показник українських псевдонімів та анонімів. На жаль, цей матеріал загинув під час війни. Втікши з Буковини від москалів до Відня, завідував д-р Кузеля тут приміщеною в Інституті для східно-європейської історії проф. Іберсбергера українською частиною бібліотеки чернівецького університету, яку евакуював з Чернівців. І пізніше, переїхавши до Німеччини, організував бібліотеку Українського Наукового Інституту в Берліні і був її директором. При цій бібліотеці створив *Архів Української Преси*, в якому зібрав значну кількість українських газет і журналів з краю та еміграції, й окремий *Відділ вирізок іспаніса з чужинної преси* (понад 300,000 вирізок). Цю останню збірку пізніше передав до факультету закордонних студій берлінського університету. Покійному належить також кілька популярних статей, присвячених організації й веденню народних читалень і бібліотек, як от: „Як закладати і провадити народні читальні“ („Листки з Просвіти“, Львів 1908-1909), „Про мандрівниці бібліотеки“ („Письмо з Просвіти“, Львів 1909), „Про читальні і народні бібліотеки в Черновецькій окрузі“ — („Буковина“, Чернівці 1910-1912). Випрацював він і зразки друків для таких бібліотек — їх видали товариства „Просвіта“

у Львові й „Руська Бесіда” в Чернівцях. В 1908 р. опрацював для бібліотеки НТШ докладну інструкцію для каталогування. Отже, українське книгознавство мало в д-р Кузелі свого пильного і відданого працівника.

12-го листопада 1927 р. помер передчасно у Львові великий ентузіаст українського книгознавства І в а н К а л и н о в и ч. Тяжко пробиваючись в житті серед матеріальних злиднів, Покійний не мав змоги цілком віддатися улюбленій справі, проте й тими працями, що встиг їх опублікувати, заслуговує на нашу вдячну згадку.

Народився Калинович у сім'ї інженера у Львові в 1884 р., середню освіту здобув у гімназіях — у Тернополі й опісля в Чернівцях. Але через матеріальні труднощі родини приневолений був закинути думку про вищу освіту й шукати заробітку. І от молодий адепт книгознавства, що вже від 18 року життя почав працювати над українською бібліографією, мусів стати поштовим урядовцем на провінції, спершу у Бориславі, а опісля в Дрогобичі, далеко від потрібних бібліографові бібліотек. Проте Покійний не покинув своєї улюбленої праці і весь вільний час віддавав бібліографії, а навіть спромігся відбути дворічний бібліографічний курс у Брюсселі.

Під час 1-ої світової війни бориславський поштамт евакуйовано до Відня. Калинович використав своє перебування в 1914-1915 рр. в столиці Наддунайської імперії для продовження праці над українською бібліографією. Він пильно відвідує публічну та університетську бібліотеки і винотовує україніку з різних старих німецьких часописів.

Коли з розвалом Австрії на західньо-українських землях утворюється народна республіка, Калинович переходить з Борислава до Дрогобича, де стає на чолі місцевої пошти. В цей час він з головою кидається в політичну діяльність, редагує місцевий часопис „Дрогобицький Листок”, стає членом Української Соц.-демократичної Партії й послом до Української Національної Ради (парляменту) в Станиславові та депутатом до Трудового Конгресу у Києві. Своє перебування в золотоверхій столиці України використовує також і для бібліографії, комплектуючи видання, що появлялися на Великій Україні після революції. Перші роки польської окупації ЗУНР — від вересня 1919 до 1923 р. перебуває у Відні, де продовжує свої бібліографічні розшуки, започатковані в 1914-1915 рр. Опісля повертається на Україну й осідає спершу у Золочеві в домі своїх тестів, та перебивається різного роду заробітками, не кидаючи своєї улюбленої праці. В листопаді переїжджає до Львова на посаду редактора просоветського органу „Наш Голос”.

Це був час, коли в Галичині сильно ширилося радянське фільтрство, як опозиція до польської окупації. Ентузіаст Кали-

нович щиро увірував, що в советській Україні цвіте українська культура, й перекинувся на бік українських комуністів. Він навіть мріяв переїхати до Харкова, де сподівався знайти сприятливий ґрунт для своєї бібліографічної праці. Розуміється, Калиновичу, як і іншим подібним радянофілам, довелося б невдовзі відпокутувати свою наївну віру, але доля не судила йому цього. Під час переїзду до Львова він сильно застудився й незабаром помер на 43 році життя.

Перші свої бібліографічні праці публікував Покійний в українських часописах, що почали виходити у Львові після вигнання москалів — в „Українському Слові” й „Шляхах” (1915-1918 рр.). Це все головню україніка з біжучої німецької преси.

В 1918 р. розпочав Калинович своє власне видавництво „Всесвітня Бібліотека”, де друкував українську й перекладну белетристику та нариси з історії літератури тощо. Наприкінці майже кожного томику містив він свій бібліографічний показник до даного автора — літературу про нього й переклади (напр., при творах Мих. Яцкова, „Огляди історії римської літератури”, Петра Франка, перекладі Короленкової повісті „Без язика”, що вийшов під іменем П. Дятлова, але належить власливо мені, бо я радикально його переробив, тощо.

Перебуваючи за другої еміграції у Відні, Покійний почав друкувати в „Книзі” Дм. Антоновича „Літопис української публікації за 1918 рік” за азбучним порядком, але через припинення часопису на 1-му випуску встиг подати реєстр видань тільки на букви від А до Рус. Упорядчик позазначував також рецензії на відповідні твори. Тоді ж склав Покійний також „Каталог Видавничого Т-ва „Вернигора” у Києві, ст. 36 (без імени автора). Це дуже важливий каталог для ознайомлення з тогочасними українськими виданнями, як от напр. з виданнями „Союзу Визволення України” (досить повний показник), самого Івана Калиновича, тощо.

Повернувшись на Україну, він друкував кілька разів у Календарі Т-ва „Просвіта” показники українських видань (преси й книжок), спершу під заг. „Українська преса і видавництва” (за 1923 р.), далі, додавши ще реєстр наукових і культурно-освітніх установ, під заг. „Показчик української культури” (випуски за 1924 і 1925 рр.). Ці показники вийшли й окремими відбитками.

Крім цього Покійному належать ще два важливі показники: „Спис видань Товариства „Просвіта” у Львові” 1868-1924. Львів 1926, 8^о, ст. 48. Цей дуже цінний показник, зладжений на підставі протоколів „Просвіти” та її видань, обіймає 685 позицій. Упорядчик занотував не тільки книжки, популярні брошури, календарі й підручники, що їх видавала „Просвіта”, але й дрібні друки. На жаль, чомусь поминув періодичні видання Т-ва („Читальня”, „Листьмо з Просвіти”) й не

подав наприкінці показника авторів. Але це вже мабуть вина видавництва, що так ощаджувало кошти видання.

Другий показник — це бібліографія українських історичних праць, що вийшов у серії „Матеріалів до української бібліографії” НТШ. Я згадую важливіші бібліографічні праці, що їх опублікував Покійний. Але після нього лишилася в рукописах велика всеукраїнська бібліографія, над якою він працював ряд літ. Крім того, збирав він автобіографії українських письменників і мав чимало цінних життєписів від різних українських авторів. Увесь цей матеріал, як і свою книгозбірню, Покійний обіцяв подарувати до архіву бібліотеки НТШ, але за життя, безнастанно працюючи над бібліографією, очевидно не міг розлучитися з своїми рукописами й книжками. Після його смерті Харківська Книжкова Палата мала охоту закупити всю цю спадщину й пропонувала родині його за це 5 тисяч доларів, але дружина вважала цю ціну за надто низьку, а коли пізніше готова була б і за ці гроші продати, — було вже запізно: українізаційний курс скінчився, і советський консулят відмовився від купівлі. Проте дружина не зважувалася дарувати рукописи свого покійного чоловіка бібліотеці НТШ аж до приходу до Галичини большевиків у 1939 р. Зайнявши Золочів, де проживала сім'я Калиновича, большевики понищили його збірки, і аж тоді вдова, побоюючись остаточного їх загину, передала нарешті до архіву бібліотеки НТШ, на жаль, уже в досить жалюгідному, сильно пошарпаному стані. А втім, така доля багатьох інтелектуальних працівників, що їх праці й збірки після їх смерті йдуть у розсіпку.

14 жовтня 1953 р. міне 70 літ, як народився український історик, бібліотекар і бібліограф, директор бібліотеки НТШ у Львові Іван Кревецький. Крім історичних праць, присвячених головно Галичині XVIII-XIX вв., Кревецький вельми заслужився і як історик та бібліограф української преси й преси на українських землях. Йому належать також популярні брошури про бібліотеку НТШ (Львів, 1929) та першу бібліотеку на Україні (Львів, 1937). На жаль, Кревецький, що взагалі був слабого здоров'я, сильно надірвав його, перебуваючи під большевиками в Києві в 1920-21 рр., а особливо вертаючись до Галичини після Ризького миру, коли в дорозі занедужав на тиф. Ця хвороба цілком його підкосила. Наслідком її були сухоти нирок, яких в умовах советської окупації не можна було належно лікувати. Переведена операція не осягла цілі й 27. червня 1940 р. заслужений учений скінчив своє життя. Теплу згадку про Кревецького — в десяти роковини його передчасної смерті — помістив проф. Ілько Борщак у ч. 4. своєї знаменито редагованої „України” (1950 р., ст. 244-245).

На 1953 р. припадають сорокові роковини смерти двох визначних українських бібліографів — наддніпрянця Михайла Комарова й наддністрянця Івана Омеляновича Левицького. Обидва мають великі заслуги на полі української бібліографії. Комарову належить перший покажчик української літератури в Росії, покажчики до Шевченка, Ів. Котляревського, М. Лисенка, нової української драматургії та ін. Докладний огляд життя й діяльності Покійного читач знайде в моєму посмертному нарисі, поміщеному в „Літ.-Науковому Віснику” й передрукованому в збірці моїх статей „Життя і Слово”, Львів 1918.

Іван Левицький, чи як його звичайно звали Іван Ємельянович, добре відомий, як автор незвичайно цінної „Галицько-Руської бібліографії Австро-Угорщини” XVIII і XIX вв. — до року 1886 включно. Дальші роки (аж до 1900 року) почало видавати НТШ, але видання через відхід проф. М. Грушевського з головування в НТШ та вибух 1-ї світової війни припинилося на 3-му томі. Видані НТШ три томи обіймали роки 1889-1893. 4-ий том, за рік 1894, підготований до друку після смерти автора Ів. Кривецьким, почало друкувати НТШ перед війною, але вибух її припинив друк на кількох перших аркушах. На жаль, том так і лишився недокінчений друком через різні причини — матеріальну неспроможність Т-ва, неохоту дирекції друкарні в особі кволого Ів. Криловського братися за друк таких дорогих речей, як бібліографія, та й байдужість останніх голів НТШ — природознавців — до гуманітарних наук.

Зібрані матеріали зберігаються в архіві бібліотеки НТШ, тепер львівської філії бібліотеки Академії Наук УРСР. Там же переховуються й матеріали до життєписів визначних діячів Західної України, що їх пильно збирав Іван Єм. Левицький. Про нього див. мою посмертну згадку в „Записках” НТШ 1913 р.

V. DOROSHENKO

IN MEMORY OF THE UKRAINIAN BIBLIOGRAPHERS

In a detailed survey of the bibliographical works of recently deceased Ukrainian scholars, Dmytro Doroshenko (1882-1951), the historian, and Zenon Kuzelya (1882-1952), the ethnographer, the author deals at length with the Ukrainian bibliographer, Ivan Kalynovych (1884-1927). He also deals more succinctly with the historian and director of the Library of the Shevchenko Scientific Society in Lviv, Ivan Krevetsky (1883-1940), and with the well-known Ukrainian bibliographers, Mykhaylo Komariv (1844-1913) and Ivan Levitsky (1850-1913).

О Г Л Я Д И

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЙ

Живемо в добу, коли виконання більших і тяглих бібліографічних праць стає дедалі все більше не під силу поодиноким науковим працівникам. Нині такі задуми все більше здійснюються груповими, плановими зусиллями багатьох співробітників. Укладання та видавання бібліографічних праць різного роду щораз більше переходить до компетенції спеціально-заснованих для цього установ, що переважно мають у своєму розпорядженні значні книжкові збірки та кадри вишкolenих бібліографів-каталогографів. До того ж мають вони достатні засоби для постійного публікування наслідків праць цих бібліографічних колективів.

Тим більше це твердження торкається ділянки бібліографічних праць вищого-спеціального щабля — бібліографії бібліографій. Перед в укладанні й видаванні таких праць ведуть нині світово-знані книжкові осередки, потужні багатством своїх збірок та досконалістю апарату для їх використання. Відповідні каталоги та бібліографічні праці стоять тут на першому місці.

До таких книгозборів, з високорозвиненими бібліографічними устаткуваннями при них, належать у першу чергу — **Бібліотека Конгресу США** у Вашингтоні та **Публічна Бібліотека** в Нью-Йорку.

Идучи за потребами читачів, Бібліотека Конгресу США склала останніми часами — „Бібліографію біжучих національних бібліографій”: „Current National Bibliographies”, Part 1-2 and Suppl. (“Quarterly Journal”, 1949, August, November; 1951, November.).

Цей бібліографічний твір обіймає показник-опис біжучих національних бібліографій таких країн: Австралії, Бельгії, Канади, Данії, Фінляндії, Франції, Німеччини, Великобританії, Ісландії, Ірландії, Італії, Люксембургу, Голляндії, Нової Зеландії, Норвегії, Швеції, Швейцарії.

Слов'янський Відділ Бібліотеки Конгресу США отримує для свого книгозбору значну кількість публікацій з СРСР. В тому числі знаходяться й советські бібліографічні праці з різних ділянок знання. Щоб полегшити користування ними та для орієнтації в цьому советському бібліографічному лабіринті, Бібліотека Конгресу США видала спеціальну працю: „Guide to Soviet Bibliographies”. A Selected List of References. Compiled by John T. Dorosh (Washington) 1950, 158 ст.

Згадана праця куратора Слов. Відділу Конгресової Бібліотеки — **Ів. Дороша** обіймає показник окремо виданих бібліографічних праць, що вийшли від 1917 р. „російською мовою”, або тих, що своїм змістом стосуються до „Росії”. Всі бібліографічні праці, зазначені в показнику, доступні читачам у Бібліотеці Конгресу США. Зміст цього показника, за відділами, такий : Бібліографія (теорія історія, користання), Бібліографія бібліографій, Загальні бібліографії, Дитячі книжки, Дисертації, Фільми, Часописи й Газети, Сільське господарство — рослинна й тваринна

промисловість, Освіта, Мистецтво, Географія, Антропологія, Фолкльор, Історія, Археологія, Мова й письменство, Право, Медицина, Військові справи, Музика, Філософія, Релігія, Політичні науки, Наука, Суспільні науки, Технологія, Авторський і предметовий показник.

Другою, не менш потужною книжковою установою, що посідає також окремий Слов'янський Відділ, Публічна Бібліотека в Нью-Йорку. Щоб легше було користуватися слов'янськими збірками ця бібліотека має відповідні каталоги й видає різні помічні орієнтаційні бібліографічні праці. До таких, між іншим належить: „**A Bibliography of Slavonic Bibliography in English**”. Compiled by the Slavonic Division. New York, The New York Public Library, 1947, 11 p. 25 ст. Це відбитка з „Bulletin of the New York Public Library” of April 1947. Compiled by Mrs. Anna Heifetz and Dr. Alfred Berstein.

Публікація **А. Хейфец і А. Берлштейна** обіймає показник бібліографічних праць з царини слов'янознавства, що вийшли англійською мовою в США й Англії. Входять сюди також і деякі, більшого значення, бібліографічні праці, видані в Європі, поза межами Росії й інших слов'янських країн. Уклад показника за відділами такий: загальні бібліографічні праці чеські (і словацькі), польські, російські, іншими мовами, індекс до змісту.

Альфред Берлштейн.

БІЛОРУСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО

Наявність на еміграції по 2-ій світовій війні енергійних і висококваліфікованих білоруських бібліографів та книгознавців спричинилася до того, що білоруське книгознавство серед інших національностей вийшло на одне з перших місць.

Особливості роботи білоруських книгознавців можуть бути схарактеризовані в таких основних рисах:

1. Проведення кількох нарад-з'їздів у справі найкращої організації бібліографічної служби.
2. Заснування в наслідок цих нарад добре зорганізованої установи „Білоруської Бібліографічної Служби”.
3. Систематичне видання „Кнігапісу беларускаго друку на чужыне” з реєстрацією поточної літератури білоруською мовою, як періодичної так і неперіодичної.
4. Нарешті — видання „Паказніка беларускіх выданьняў на чужыне за 1945-50 гг.”

Керівну роботу в усіх справах, а також і безпосередню чорнову технічну роботу провадив **М. Паньков**, керівник Білоруської Бібліографічної Служби. Йому ж належить і укладення згаданого — „Паказніка”.

„Паказнік...” має три розділи: 1) друки, укладені за абеткою, 2) періодика, укладена за хронологічними даними і 3) волянци, укладені за характером листівок.

Нині Білоруська Бібліографічна Служба успішно продовжує свою працю в США.

ЛІТЕРАТУРА: I. Кнігапіс Беларускага друку на чужыне. Видання Білоруської Бібліографічної Служби. Ред. **М. Панькоу**. Ольденбург 1947, ч. 1-3; 1948, ч. 4-7; 1949, ч. 8; 1950, ч. 9-12. „Паказнік беларускіх выданьняў на чужыне за 1945-50 гг.” Уклав **М. Панькоу**. Вид. Кривіцького На-

укового Т-ва Пранціша Скарини. Нью-Йорк 1952, ст. 64. З. Мікола Панькоу: Беларуская кнігаведа на чужыне (1946-1951). Див. „Записы беларускага Інстытуту Навуки і Мастацтва”, ч. 1. Нью-Йорк 1952, ст. 34-39. Це є скорочена доповідь автора на Книгознавчій Секції УВАН 16-го лютого 1952.

Вол. Порський.

ЛИТОВСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО

(Огляд праць за р.р. 1945-1949).

В Литовській державі існував „Бібліографічний Інститут”, виходили журнали „Knygos” (Книги) та „Bibliografinis žinios” (Бібліографічні Вісті). Бібліограф А. Ружанковас заснував у 1945 р. в Меммінгені, в Баварії, „Литовську Бібліографічну Службу”. В 1946 р. дипломат др. А. Герутіс заснував у швейцарському Берні „Литовський Бібліографічний Архів”. Обидві установи тісно співробітничали одна з одною. Проф. В. Біржишка видав у Тюбінгені: „Lietuvių Rasytojų Kalendarius” (Календар литовських письменників), що містив 1149 коротких біо-бібліографій. Литовська Бібліографічна Служба друкувала бібліографію в литовських періодичних виданнях у Західній Німеччині. В 1947 р. минуло 400 років від видання першої книжки литовською мовою „Catechismusa prasty Szadei” (Катехизис простими словами), яку написав для лютеран Мартинас Мажевидас. У періодичних виданнях появилися розвідки проф. В. Біржишки про основоположників литовського релігійного письменства. Литовська Бібліографічна Служба видала бібліографію за рр. 1945, 1946 і 1947 і переклад із білоруської мови статті Й. Відбіча „Великий син великого народу Францішок Скорина”. Надруковано на писальній машинці 10-20 примірників та розіслано більшим бібліотекам Брюсселю, Лондону, Парижа, Риму і т.д. Заснований у цьому році „Балтійський Бібліографічний Інститут у Пінненбергу” (Гамбург) проіснував коло двох років. На чолі його стояв проф. В. Біржишка.

В 1948 р. „Литовська Бібліографічна Служба” почала видавати бюлетень „Knygu Lentyna” (Книжкова Полиця), спочатку на писальній машинці, потім на ротаторі, а з 1951 року вже друком. Видано дві розвідки проф. В. Біржишки: „Abraham Kulvietis the first Lithuanian Humanist” (Pinnenberg, Contributions of Baltic University), та „Martin Mažvydas und Seine Mitarbeiter” (Heidelberg, Scholar-Sonderbeilage).

Католицький журнал „Auka” (Жертва) видав бібліографію А. Ружанцавас’а „Lietuvių religinė knyga tremtyje” (Литовська релігійна книжка на вигнанні 1945-1947). В книжці д-р Й. Баліс-а „Lietuvių tautosakos skaitymai” (Хрестоматія литовського фольклору) поміщена й „Історія литовської фольклористики” з дуже докладною бібліографією.

В 1949 р. International Exchange Agency в Ной-Мюнстері видала складену Литовською Бібліографічною Службою „Lietuvių knyga tremtyje 1945-1948” (Литовська книжка на вигнанні). В цьому році ця Служба перенесена до США, куди емігрував її керівник. Відтепер у бюлетені Служби реєструються литовські видання всього вільного світу, а перед тим реєструвалися тільки видання литовських скитальців, що появлялися в

Європі. В 1950 р. до США переїхав і В. Біржишка. В литовській газеті, видаваній у Чикаго, надруковано його дуже простору історію литовської книги, яка має незабаром вийти окремим виданням у двох томах. Литовська Бібліографічна Служба видала такі дві бібліографії: А. Ружанцовас „Lietuvos skautai tremtyje” (Scouts Lituaniens en Exile, 1945-1949) і „Vaiku knygos (tremtis) 1945-1949 m. bibliografija (Книга для дітей).

В кінці 1951 р. проф. В. Біржишку, який досі працював на курячій фермі, запрошено тимчасово до Конгресової Бібліотеки у Вашингтоні, де він цілком віддався знову бібліографічній праці, особливо складанню повної бібліографії литовських видань в Америці від 70-их років мин. століття, тощо.

До Чикаго перенесено з Німеччини Литовський Архів. Видання „Knygu Lentyna” перейшло в руки Головного Комітету визволення Литви.

В 1952 р. проф. В. Біржишка помістив у календарі соціал-демократичної газети „Keleivis” (Подорожник) статтю про литовських і чужинецьких литвознавців. Литовське Товариство Католицької преси в Чикаго видало „Lietuviu Poezijos Antologia” (Антологія литовської поезії), в кінці якої поміщено короткі бібліографії 164 литовських поетів. У США засновано Інститут Литвознавства. В бюлетені „Knygu Lentyna” друкується бібліографія литовської художньої літератури на скитальщині (1945-1949 рр.), яку склав А. Ружанцовас. Від нового року має розпочатися видання „Lietuviu Enciklopedija” а 20-24 томах, яке потривас 6-8 років. На головного редактора запрошено проф. В. Біржишку, який редагував уже в Литві „Литовську Енциклопедію”, яка з окупацією Литви червоною Росією припинилася на 9-му томі.

Крім того видано книгу проф. Біржишки „Vyskupo Motiejaus Valančičiaus biografijos bruožai” („Нарис біографії єпископа Матвія Валянчіауса”), ініціатора друкування литовських книжок латинським шрифтом після того, як „по височайшому повеленню” царя Олександра II (в повному титулі якого був і „великий князь литовський”) можна було друкувати литовські книги тільки російським шрифтом.

Олександр Ружанец-Ружанцовас.

МОВОЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ

Linguistic Bibliography for the Years 1939-1947, 1948, 1949. Vol. I.—IV. Utrecht —Bruxelles, 1949-1951. стор.: 589, 283, 261.

Заходами ЮНЕСКО появилися чотири томи Мовознавчої Бібліографії за рр. 1939-1949. Їх ціль — надолжити заподіяний війною застій у міжнародніх наукових зв'язках на полі мовознавства. Українська мова відмічена серед слов'янських як окрема мовна одиниця, так само білоруська й ін. На превеликий жаль, українська бібліографія дуже неповна. Це пояснюється тим, що до співпраці не запрошено нікого з українських мовознавців, чи українських славістів, а з другого боку й тим, що досі нема річного огляду української продукції в цій ділянці. З небагатьох праць, які названі в згаданих чотирьох томах, треба відмітити публікації таких українських мовознавців (не всі!): Ю. Луцький, Р. Смаль-Стоцький, П. Ковалів, В. Чапленко, Ю. Шерех, Яр. Рудницький, І. Сидорук, Д. Чижевський, І. Панькевич, та ін.

Тому, що ця бібліографія кожного року поповнюється не тільки біжучими публікаціями, але й назвами за попередні роки, було б доцільно, щоб наші мовознавці посилали свої публікації за кожен рік просто на адресу секретаря редакційної колеґії: Ch. Mohrmann, 40 Sint Annastraat, Nimuegen, Holland.

Яр. Рудницький.

ПОЛЬСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО

1. Джерелом для стеження за польською видавничою продукцією до нинішнього дня є бібліографічний орган, що його видає „Бібліотека Народова” у Варшаві — „Przewodnik Bibliograficzny”, Urzędowy wykaz druków wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej i polonistów zagranicznych. Цей титул часопис має щойно від 1946-го р. Перед тим він називався, від першого річника „Urzędowy Wykaz Druków, wydanych w Rzeczypospolitej Polskiej, що його був заснував Стефан Демби, перший директор вищезгаданої Польської Національної Бібліотеки у Варшаві, ще в початках державного відродження Польщі. Виходить часопис тижнево, раніш (тимчасово) був місячником або двотижневиком.

2. В зв'язку з століттям свого існування „Польська Бібліотека” у Парижі видала ювілейну публікацію „Bibliothèque polonaise de Paris”, 1839-1939 (Paris, 1946, 88 ст.), що обіймає історію установи й частинно каталог збірок. Склала її пані Ірена Галензовська.

3. Польська Академія Наук у Кракові видала каталог своїх видань п.з. „Katalog Wydawnictw”... виданих у pp. 1873-1947. Krakow. Polska Akademia Umiejetnosci 1948. Томи I-II. Перший том обіймає показник видань філологічного та історично-філософічного відділів, що його склав Сильвіуш Мікуцький. Другий том опрацював Роман Й. Войтусяк. Він обіймає показник видань математично-природничого і лікарського відділів.

4. Польський Римо-Католицький Союз в Америці видав останніми часами каталог частини збірок свого Архіву-Музею в Чикаго. Склали його Альфонс Волянн — Wolanin, Alphonse, S.: Polonica Americana, annotated catalogue of the Archives and Museum of the Polish Roman-Catholic Union, Chicago 1950, 295 ст. Цей том складається тільки з показника збірок, що знаходяться в книгозбірні „Архіву...”, обіймає матеріали на різні теми і різними мовами, „писаний виключно польськими емігрантами та їх нащадками в Америці”.

Альфред Берльштейн.

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ

„Study and Teaching of Slavic Languages.” A selected List of References Compiled by John T. Dorosh. (Washington) 1949, 97 ст.

Праця Ів. Дороша є частково анотаційним бібліографічним показником публікацій потрібних для вивчення і навчання мов: болгарської, чеської, польської, російської, церковно-слов'янської, сербо-хорватської, словацької, словінської, української, білоруської та інших слов'янських мов.

Уложена праця за мовами з оцими речевими розділами: періодики, то-вариства і т.д., загальні праці, вивчання й навчання, граматики, читанки й хрестоматії, розмови й речення (фразеологічні) підсобники, фонологія, орфографія, морфологія, відміни і наголоси, частини мов, синтакса й стиль, віршування, етимологія, словники, діалекти.

Альфред Берльштейн.

Catalogue des Imprimés Slavons des XVI, XVII et XVIII siècles conservés a la Bibliotheque de L'Université Royale D'UPPSALA. Par Lennart Kjellberg. Uppsala 1951. 38 стор.

Університетська Бібліотека в Упсалі (Швеція), яка має гарну збірку славистики й україністики і з якою УВАН постійно обмінюється виданням, видала в 1951 р. каталог церковно-слов'янських стародруків, що знаходяться в її славистичному відділі. З українських видань, що зберігаються в Упсалі, цікаво відмітити: „Острозьку Біблію” з 1581 р., Львівський Апостол із 1573 р., Львівську Псалтирю з 1615, київські: Псалтирю й Акафист із 1624-25, відому „Граматику” Мелетія Смотрицького в московському виданні з 1647, Лексикон Памви Беринди Кутейнського видання з 1653, твори Іоантентія Гізеля, С. Яворського, П. Могили, С. Полоцького, Т. Прокоповича й ін. Загалом Упсальська збірка церковно-слов'янських стародруків виказує 256 назв, при чім українські друки займають одне з перших місць.

Треба щиро привітати каталог Л. Келберга, що з любов'ю й докладністю зібрав увесь матеріал в Упсалі, та поставити його працю за зразок для інших, не тільки шведських осередків, де зберігаються старі церковно-слов'янські друки.

Яр. Рудницький.

СОВЕТОЗНАВЧА БІБЛІОГРАФІЯ

З публікацій Бібліотеки Конгресу США у Вашингтоні довідуємося, що Слов'янський Відділ цієї установи видав для вжитку читачів низку бібліографічних та інформаційних довідників. Серед них є кілька творів про друки, що своїм змістом торкаються СРСР і знаходяться в збірках Бібліотеки Конгресу США.

„Serial Publications of the Soviet—Union 1939-1951”. A Preliminary checklist. Compiled by Rudolf Smith (Washington) 1951, IX+316 ст.

Праця Р. Сміта обіймає показник усіх відомих йому „серійних” й періодичних публікацій, що вийшли в СРСР у 1939-му р. і пізніше. При бібліографічних позиціях подано шифр, за яким можна дістати публікацію в Бібліотеці Конгресу. Є там також вказівки й про інші американські та канадійські книгозбірні, що посідають у своїх книгозборах дану публікацію. До книжки додано речевий показник серійних видань нею об'ятних.

„Preliminary Checklist of Russian, Ukrainian and Belorussian Newspapers Published since January 1, 1917”. Within the Resent Boundaries of the U.S.S.R.,

and Preserved in the United States Libraries. A. Working Paper. Compiled by Paul L. Horecky. (Washington) 1952, IV+97 ст.

Праця **П. Л. Горєцького** є неофіційним виданням для внутрішнього вжитку Бібліотеки Конгресу США. Вона обіймає показник тих усіх по-революційних „російських” газет, що знаходяться в книгозборі Конгресової Бібліотеки. Охоплені показником також і інші советські газети, з яких можна користати, за певними обмеженнями, в інших бібліотеках США. При бібліографічних позиціях подає шифри, за якими можна дістати дану публікацію в Бібліотеці Конгресу. Матеріяли уложено в азбучному порядку за місцем видання газети та подано оці бібліографічні відомості: місце видання, назву газети, видавця, періодичність і дату заснування. Окрім того зазначено всі зміни місця видання, назви, періодичности або видавця.

Крім вищенаведених бібліографічних інформаторів загального характеру були видані ще й такі зі спеціальних царин:

„**Soviet Geography**”. A Bibliography. Edited by Nicholas R. Rodionoff. (Washington) 1951, XX+668 ст. In two parts. Part 1. U.S.S.R. — Geography by Subject. Part 2: Administrative, Natural and Economic Regions.

Праця **Мик. Родіонова** обіймає понад 4,000 назв найважливіших творів про землеописання Советського Союзу. Більшість із них була видана після 1917 р. Зміст 1-ої частини за такими відділами: географічна наука, загальні описи, експедиції, дослідження й відкриття, історична географія, фізична географія, економічна географія, політична й військова географія, атласи й картографія, бібліографія й біобібліографія. Зміст 2-ої частини такий :РСФСР, Карельська ССР, Балтійські ССР, Білоруська ССР, Молдавська ССР, Українська ССР, Закавказькі ССР, Казахська ССР, Азійські ССР. Інші частини Сов. Союзу й річковий показник.

“**Soviet Transportation and Communications**”. A Bibliography. Compiled by Renee S. Janse. (Washington) 1952, XV+330 ст.

Праця **Р. Дженса** обіймає бібліографічний показник „російських” і „неросійських” друкованих джерел про найголовніші роди транспорту й лучби на терені СССР, з деякими короткими відомостями про інженерські справи, правничі й адміністративні розпорядки тощо. Відділ **транспорту** має такі розділи: загальний, регіональні студії, провідники, мапи й атласи, енциклопедії, Азійська Росія, залізниці, морський транспорт, внутрішні водяні шляхи, надземні залізниці і шляхи, повітряні шляхи, інші роди транспорту. Відділи **лучби**: загальні, відомості, інформатори, підручники, і т.п. пошта, телеграф, телефон, радіо, радар, сусідні країни, комунікаційне право, словники. До книжки доданий показник авторів.

“**Russian Abbreviation**”. A selective list. Compiled by Alexander Rosenberg. (Washington) 1952, VII+128 ст.

В цій публікації **Олександр Розенберг** подає показник найважливіших загальноновживаних в СССР скорочень. Праця складена на підставі советської періодики, книжок та інших документів, що вийшли в 1930-1951 рр.

З опублікованих повідомлень Бібліотеки Конгресу США довідуємося також про те, що в друку знаходяться ще й інші бібліографічні довідники про СССР, напр.: „Спис творів про електро-енергетичну промисловість

СССР" (коло 154 ст.), „Спис творів про советське машинознавство" (коло 234 ст.) та інші. Згадані тут бібліографічні довідники продаються заінтересованим по уміркованих цінах.

Альфред Берльштейн.

ЧЕСЬКА БІБЛІОГРАФІЯ

За центральний орган для дослідів над чесько-словацьким дорібком у царині видавничої продукції й досі править заснований ще в 1922 р. й початково редагований відомим чеським книгознавцем і бібліографом Лад. Й. Жівним (Lad. J. Živny) бібліографічний тижневик — „Bibliografický Katalog. Vydava a rediguje Narodní a Universitní knihovna v Praze. Ročník 1 sq., 1922. У 1929-31 рр. цей каталог у своєму первісному вигляді не виходив. Натомість заміняв його протягом цього часу бібліографічний річник п. з. „Bibliografický Katalog Československé republiky". Від 1933 р. первісний „Bibliografický Katalog" появляється в „Новій Серії", від 1-го Річника. Нині (1952) він поділений на три частини: 1) Чеська книга, 2) Словацька книга, 3) Чеські й словацькі ноты. Видання виходить із зазначенням, або й без, що то є „Bibliografický Katalog". Видає його „Національна Бібліотека" („Narodní knihovna v Praze").

Альфред Берльштейн.

УКРАЇНСЬКЕ КНИГОЗНАВСТВО

Барська Євангелія початку XVII століття в Pierpont Morgan Library

Замітка, що її тут поміщую, має за мету показати, що на давні українця можна натрапити в досить несподіваних місцях. Може вона також заохотить наших дослідників систематично переглянути давні рукописні збірки США і Канади, про стан яких можна собі легко створити уявлення на підставі катлогу Seymour de Ricci (1).

The Pierpont Morgan Library в Нью Йорку відома передовсім колекцією західних середньовічних та коптійських рукописних матеріялів і автографів. Знаходиться там і декілька „слов'янських" рукописів різного походження (2). На один із них, М 794, досить старанним півуста-

(1) Seymour de Ricci, with the assistance of W. J. Wilson, *Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada*, I (1935), II (1937), III (1940). Далі ортографія цитат спрощена усуненням „омеги" й „малого юса", а також нехтуванням графічними варіантами літер (два „у").

(2) Наприклад молдавського. Пор. рукопис М 694, Seymour de Ricci, *Census...* II (1937), р. 1483. Очевидно, рукопис цей не писаний „по російськи"; його дата не 1471, а 1492 рік, і він ніяк не „австрійського" походження. В дійсності, ця тетраєвангелія написана на 37-му році панування Степана Великого, воеводи молдавського, за справою його жінки Марії, в одному з сучавських монастирів. Про це говорять 4 колофони (заміщені після кожної євангелії, на фол. 63*, 118*, 207* і 287). Ось для

вом написану тетраевангелію (3) варто звернути увагу, бо це робота українського переписувача. Мова її повинна стати предметом окремого дослідження. Нам тут цікаво те, що можна не лише докладно з'ясувати її дату і походження, але навіть прослідити її долю аж у дев'ятнадцяте століття.

На фолію 356 тетраевангеліі читаємо таку дуже нечітку замітку:

В лѣто о(тѣ) воплощения Сп(а)сителява, а,ахи м(ѣся)ца Авгу(с)та с дня. |Молимъ любви по духу бра(т)нее или отца вся(кого) хотящаго прочитати сию книгу: ключи(т) |лися избрѣсти погрешение, исправля-(й)те,| а не клѣнѣте, но паче бл(агосло)вѣте, да негли вашими |молит-вами прощению сподоблю(сь). Написася |книга сия во граде Крoля Его М(илос)ти Баре, грѣшнымъ |и недо(с)то(й)нымъ Феодоро(мъ) из Любар-това (3а).

Знавці історії початку сімнадцятого століття може знатимуть, хто такий цей Федір із Любартова, що займався переписуванням священних книг у Барі і що закінчив нашу свангелію 5 серпня 1608 року. З палеографічного погляду важливе те, що в наших руках датований примірник, який засвідчує переписування книжки у Барі.

Книга написана була для приватного (мабуть і світського) замовця, в якого пробула вона дуже недовго. Про це дізнаємося з запису нового власника на долішніх берегах чергових аркушів свангелії, між 8 і 25. Тоді, коли Федір, хоч і за доброю візантійською традицією колофонів, називав себе „недостойним“, проте старався писати по книжному, „раб божий“ Ілля менш вагається вживати тодішньої світської мови з її полонізмами: Воимя о(т)ца и с(ы)на и с(вя)т(а)го д(у)ха. Сталося ко вѣчно(й) памяти |на честь и нахвалу Г(оспо)ду Б(о)гу во т(р)о(й)ци и свето(й) пречи(с)то(й) божо(й) м(а)т(е)ри |и всѣмъ светымъ уго(д)никомъ божимъ. Рабъ божий |илиа |из жоною Своєю [нечітке слово: анною?] и Сынами Своими |ио|а|иомъ и маркомъ, [другою рукою додано: и з невѣсткою своєю м(а)р(и)ею] и з оунуками своими га(в)рило(мъ) дмитро(мъ) и з унукою своєю вѣркою] будучи побужо(нъ) милостю с(е)рдца и учи(и)комъ хр(ис)тия(н)скимъ, |о(тѣ)мѣнили сию душе-полезную и сп(а)сительную книгу| Рекомую Ева(н)гелис Тетро Зао(т)-

прикладу один із них (фол. 63*): Въ дни блгочыстиваго й |хълюбиваго гна стефана воеводы |господар|инъ вѣсеи молдовлахінскои| земли и блгочестивои его |господжи маріи еже она жела|ніемъ въжделѣвши люб-ви хвѣх| словесь рачительница потѣщався даде и спаса сїи тетраевгль, в лѣт, за и сѣврѣшися| мца сентеврїа въ л днь.

Формула желаніемъ въжделѣвши відзеркалює давню балканську традицію. Вои нагадує вислів присвяти Збірника 1073 року, де про Святослава (себто первісно Симеона болгарського) сказано, що він 'въждеданніемъ зѣло въжделав' і т. д.

(3) Рукопис М 794 не згаданий ще в каталозі Seymour de Ricci. Він увійшов у склад Pierpont Morgan Library після 1935 року, і також не охоплений каталогом нових набутоків бібліотеки, що зупиняється на числі 793. Див. Seymour de Ricci, *Census...* II (1937), p. 2318.

(3а) При транскрипції церковно-словянські літери: Омега, Ук і Малий Юс передані як О, У, і Я.

пуще(не) грѣховъ своихъ. | И придали ес до храму а(р)хистра (sic?) г(о)с(под)ня михайла. | В селѣ мигаловцах (ъ) повѣту ба(р)ского. За державы | Кроя Зикмо(н)та Третего А панования на то(т) ча(с) кгульского старо(с)ти на бере и воеводы руского року о(т) воплоще(н)я | сп(а)сеня (sic?) нашего Г(оспо)да И(су)са Х(рист)а ,ахѣ На де(нь) с(вя)т(о)го а(р)хистратига михайла. | А хто бы ся важил о(т)дати или продати или яким(ъ) | колвекъ обычае(мъ) о(т)далити о(т) сего светого Храма выш(е) поменен(н)ого. | Той нехай будет проклят в сий вѣкъ и во будущи(й) и посме(р)ти не ра(з)рѣше(нъ). | А з нами з выш(е) менен(н)ыми о содѣян(н)омъ суд будет(ъ) мѣв | предъ нелицемѣ(р)ны(мъ) судисю во вторе прише(с)твие, | сгда при(й)де(тъ) воздати комуждо по деломъ сго. Аминь.

Знов же невідомо, хто був побожний власник, що надав євангелію церкві Арх. Михайла в Мигаловцях 8 листопада (день архангела) 1609 року. Зате постать Станислава Гульського (пом. в 1612 р.), що ним додатково датований запис, часто зустрічається в документах епохи. Він згаданий під 1592 роком, коли, бувши ще тільки барським старостою (4), виступає як член королівської комісії для дослідження непокоїв, що недавно сталися на Україні. У 1596 р., Гульський бере участь, на цей раз як кам'янецький староста, в іншій королівській комісії, що мала утнхомирити Україну. Під час походу на козаків, що відбувся в цьому ж році, гетьман Жулкевський доручив Гульському звернутися з листом до козаків, що відступали, заохочуючи їх зупинитися і дати цим змогу полякам оточити козацьке військо (5). Несецький згадує Гульського у своїм Гербовнику як руського воеводу. Попередник його на цьому становищі помер у 1603 р. (6). Яка б не була роля Гульського в епізоді 1596 р., він був відомий, як давній і довірений приятель козаків та дбав про розквіт барського староства. Може це, поруч з природним нахилом до докладности в пів-офіційному записі, вплинуло на поміщення його прізвища на берегах євангелії.

Якщо не помиляюся, без нашого рукопису ми нічого позитивного не знали б про село Мигаловці. Воно засноване мабуть під сам кінець XVI століття, бо нема про нього ще згадки в описі сіл і міст барського староства, складеному в 1565 році (7). В 1668 р., трохи більше, як за півстоліття після „християнського вчинку“ покровителів церкви Арх. Михайла, воно вже спорожніло. В огляді місцевостей, що належали в цьому році до барського замку, складеному для встановлення висоти чиншів із них, знаходимо згадку про те, що Mihołowce... (та інші села)... te wszystkie puste są (8).

(4) Гульський став барським старостою в 1588 році. Про його діяльність і кар'єру, див. Michał Rolle, *Z przeszłości. Okręg Rowski, Starostwo Barskie, (do r. 1774)*, pp. 142-150, розділ Zasługi Stanisława Golskiego około Starostwa (1588-1612).

(5) М. Грушевський, *Історія України-Руси*, VII (1909) ст. 184; 213; 227, з вказівками на джерела.

(6) Niesiecki, *Herbarz...* I (1839-1846), p. 173.

(7) Опис друкований в АЮЗР, ч. VII, том 2 (1890), стт. 215-272.

(8) *Ibidem*, ст. 529.

Проте, євангелія уціліла з руїни Мигаловців. На початку XVIII століття знаходимо її в інших руках. Хоч і новий власник, чи хтось із його попередників, „отдаливши” книгу від храму Арх. Михаїла, теоретично міг чекати зустрічі з рабом Божим Іллею на страшному суді — а може якраз через те — він сам кидася анатему на особу, що наважилася б оспорювати його право розпоряджатися євангелією. На долішніх крисах аркушів 26-38 читаємо таке: **Ія семио(н) колчицки(й) све(с)ченик| загалски(й) даю сие Сва(н)геліе| мое власное за живота моего| о(т)цу Іоа(н)ну колчицкому| све(с)ченику бабицкому до рук его вла(с)ных вѣчними часы;| tedy позволяю по (с)ме(р)ти живота моего| о(т)цу Іоану колч(ы)цкому свесченику бабицкому: |вольно ему хочет у себе держат Албо і продат| і гдѣ хоче(ть) его обе(р)ну(ть),| а ежелибъ хтобъся важи(л)ся за тое| ева(н)геліе о(т)ца Іоана Ко(л)цъ(ц)кого све(с)ченика баби(ц)кого ту(р)бова(ть), tedy буде(ть) Анаѳема прокля(ть)| прокля(ть) (9.)**

Не зважаючи на врочистіть цього прокльону, мабуть знайшлися завидючі люди, що сумнівалися в праві Івана Кольчицького (Кульчицького?) на книгу, бо в 1720 році він мусів підтвердити його присягою (аркуш 38-39):

Здакрету поприсягу (sic) о(те)ць ноанъ| сию кингу светых (sic?) євангеліе мѣ(ся)ця юна дна аї ро (sic) року ,ажк яко его е(с)ть правъ-дивая божь неналезы доцерквы загалско(й).

Спір був остаточно вирішений на користь Івана польським священиком, мабуть зверхником Кольчицьких, яких треба б тоді вважати уніятами. Проголосивши присуд (пор. вислів *lator sententiae*), він приклав свою руку на аркуші 40 євангелії:

іако *Lator Sententiae* podpisuje się X Woyciech Siennicki Kanonik y officiat Kijowski Proboszcz Wiednicki Komisarz.

На черговий, і останній, запис власника довелося євангелії чекати понад ціле століття. На цей раз вона попала в руки росіянинові. Його викривас не стільки прізвище, скільки правопис (чи його брак: пор. форму **мѣснца**). Запис зроблений на долішніх крисах аркушів 8-24, себто — хто хоче, може добачити тут певну символіку — на місцях замітки першого власника українського раба божого Іллі. Він звучить:

сня |книга| Крыловского (?) |житія| Якова александрова |сына| червона |своею| рукою |подъисана| 1831го года |мѣсаца |августа |шестаго| дня.

Про обставини, за яких євангелія дісталася Чернову можна лише здогадуватися, пов'язуючи їх, наприклад, з польським повстанням 1830-31 рр., що пройшло не без відгому на Поділлі і могло призвести до руїни власника книги уніята.

Ігор Шевченко.

(9) Хоч і непевне, проте ймовірно припущення, що й ця нова передача відбулася на барщині. На мапі Н. Moll'a з 1710 р. зустрічаємо село *Bubycze*, 15-20 англійських миль на південний захід від *Бару*.

ПРО ДЕЯКІ ЗАГУБЛЕНІ ПРАЦІ Й ВИДАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЄВІ

Праця Всеукраїнської Академії Наук 1920-х і початку 1930-х років, як відомо, дала великі наукові наслідки й забезпечила ВУАН одне з найповажніших місць в історії української науки, головне — царні Українознавства. Але, на превеликий жаль, тільки частина цієї велетенської дослідної й творчої праці побачила світ у виданнях ВУАН та інших наукових установ: чимало наукових творів, зладжених до друку або навіть уже видрукованих, загинули в процесі ліквідації української Академії Наук советською владою, починаючи з 1929 року.

Обов'язок вільної української науки зібрати всі матеріали про ці загублені праці та видання ВУАН. Початок тому покладений у статті проф. Н. Полонської-Василенко „Видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві, знищені большевицькою владою” („Українські Бібліологічні Вісті”, 1). Але поданий там поважний реєстр українських наукових досягнень — і разом з тим утрат — можна ще збільшити. Наводимо тут додаткові відомості, які, проте, будуть далеко невичерпливими.

Насамперед кілька доповнень до матеріалів, поданих у статті проф. Н. Полонської-Василенко.

1. Том XXVII (точніше, XXVI-XXVII) „Записок Історично-Філологічного Відділу ВУАН” (за ред. акад. А. Кримського) був не тільки „цілком виготовлений до друку”, але великою мірою вже видрукований у 1929 році. Зокрема було надруковано статті: І. Борщака, Слідами гетьмана Розумовського у Франції; О. Оглоблина, Мануфактура на Правобережній Україні за останньої чверти XVIII століття, тощо; там же була рецензія Н. Полонської-Василенко на праці Д. Яворницького „Дніпрові пороги” й „Степова Україна”.

Цей том (подвійний) не побачив світу, в зв'язку з арештами в справі СВУ. Замість нього, під тим же числом, вийшов у світ том „Записок Історично-Філологічного Відділу”, що містив у собі праці Історичної Секції ВУАН (за ред. акад. М. Грушевського).

2. У збірнику „Полуднева Україна” (за ред. акад. М. Грушевського), що також не побачив світу, були, між іншим, статті І. Крип'якевича, Південна Україна під час Хмельниччини, Н. Полонської-Василенко, Втікачі на Південній Україні XVIII ст., тощо. (Зміст цього збірника поданий на обкладинці одного з останніх видань Історичної Секції ВУАН).

3. „Праці Комісії соціально-економічної історії України”, т. II (за ред. акад. Д. Багалія) були надруковані в 1931-1932 рр. Цей том був присвячений спеціально розвідкам з історії Лівобережної та Слобідської України, що над ними працював, головню, акад. Д. І. Багалій та його учні (перелік статтів, там уміщених, подано в статті проф. Н. Полонської-Василенко).

4. В зв'язку з ювілеєм акад. Д. І. Багалія 1927 року (70-ліття життя й 50-ліття наукової діяльності), уряд УССР ухвалив видати збірку його наукових творів. Це доручено було Державному Видавництву України (ДВУ). Акад. Багалій склав плян цієї збірки й почав готувати до нового видання низку головніших своїх творів. Ця справа затяглася на кілька років, і коли врешті ДВУ відмовилося виконати це доручення, його було

передано видавництву ВУАН. В першу чергу, передбачалося видати такі твори Д. І. Багалія:

Історія Слобідської України (значно поширене й доповнене автором та його учнями, зокрема проф. В. Барвінським, нове видання його головних праць з історії Слобожанщини);

Історія Полудневої України (нове видання праці Багалія „Заселення Південної України”, з додатками проф. Н. Полонської-Василенко, які збільшили первісний текст праці вдвічі);

Історія України, т. I (перероблене й доповнене видання праці Д. І. Багалія „Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті”, Харків, 1928);

Українська історіографія XIX-XX ст. (значно поширена — до 20 друк. аркушів — історіографічна частина „Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті”).

Редагування перших двох праць було доручено проф. Н. Полонській-Василенко; останніх двох — О. Оглоблинові. В 1931-1932 р. ці 4 томи творів Д. І. Багалія були зладжені до друку й передані Видавництву ВУАН. Але вони не побачили світу й доля цих рукописів нам невідома.

Окрім того, не був виданий останній випуск журналу „Україна”, здається 43-й, цілком закінчений друком.

Справа СВУ, а згодом (1931 р.) заслання М. С. Грушевського відбилося також на виданнях Археографічної Комісії ВУАН. Зокрема, II том „Українського Архіву”, куди ввійшла славнозвісна „Коденська книга”, зладжена до друку проф. О. Ю. Гермайзе, вийшов у світ без передмови редактора, без показників і, звичайно, навіть без згадки про ймення редактора. Правда, Археографічна Комісія спромоглася ще видати „Генеральне Слідство про маєтності Лубенського полку 1729-1730 р.”, „Переписні книги 1666 року” й „Топографічний Опис Новгородсіверського намісництва 1779-1781 р.”, але зате „Генеральне Слідство про маєтності Полтавського полку (1729-1730 р.)” й IV том „Українського Археографічного Збірника”, зовсім зладжені до друку, не були видруковані. Загинула також розпачата друком збірка документальних архівних матеріалів до історії України в половині XVII ст., що її зібрав д-р В. Гарасимчук.

Так само не побачили світу зладжені до друку: I том „Історично-Біографічного Словника України” (літери А-В, за редакцією М. М. Могилянського), один том „Історично-Географічного Збірника ВУАН” (за ред. проф. О. С. Грушевського), IV том „Історії цукро-буякової промисловості України” акад. К. Г. Воблого, 2 томи (VI і VII), „Історії української літератури” акад. М. С. Грушевського та низка інших праць Академії, цілком готових до друку, або навіть видрукованих (деякі з них згадані в статті проф. Н. Полонської-Василенко).

Більш пощастило дуже цінній монографії проф. Л. О. Окіншевича „Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст.”, яку мала видати ВУАН в 1932 р., але не видала. Тільки випадково примірник цієї праці зберігся в автора і був виданий спочатку циклоствлево Українським Науковим Інститутом у Берліні р. 1945 (увесь наклад загинув), а потім, р. 1948, Науковим Товариством ім. Т. Шевченка, як 157-й том його „Записок”.

Зовсім не побачили світу: „Історія поташової промисловости на Україні” проф. А. І. Ярошевича, „Бахмутські і Торські соляні заводи XVII-XVIII ст.” (археографічна збірка за ред. С. О. Підгайного), „Київо-Межигірська фаянсова фабрика” (10 друк. аркушів) і „Робітництво на Києво-Межигірській фаянсовій фабриці” (15 др. арк.) проф. Н. Полонської-Василенко, „Робітництво старого Луганського заводу” В. О. Фесенка, „Нарис з історії польського повстання 1830-1831 р.” І. І. Кравченка та багато інших наукових праць, здебільшого опертих на нових архівних матеріялах. Не здійснилося також видання Археографічної Комісії ВУАН „Архів Запорозької Січі”.

Наприкінці дозволимо собі згадати за деякі наші праці, які загинули у ВУАН.

1. „Нарис з історії української фабрики. Кріпацька фабрика” (ст. 284). Ця праця була видрукована, як спільне видання Всеукраїнської Академії Наук і Державного Видавництва України, р. 1931, але в світ не вийшла, бо весь наклад був заборонений цензурою і знищений (в автора зберігся лише коректурний примірник).

2. „Історія металургії Правобережного Полісся XVI-XVIII ст.” (монографія на 20 др. арк., зладжена до друку в 1935-1937 рр.).

3. „Матеріяли Поліської історично-економічної експедиції 1932 року”. Вони були зладжені нами до друку в 1933-1934 рр. й мали вийти, як видання ВУАН. Окрім матеріялів, що їх збрала експедиція 1932 року, з багатьма фотографіями, малюнками, мапами й креслениками, що їх зробив талановитий етнограф В. К. Пнлипенко (згодом засланий), це видання мало також вступну статтю керівника експедиції — О. Оглоблина „Історичний нарис розвитку промисловости Правобережного Полісся”, його ж історичні нариси всіх підприємств залізорудної, скляної (гутницької), порцеляно-фаянсової, паперової, суконної й мідно-ливарної промисловости, що їх обстежила експедиція 1932 року, й відповідний історичний коментар до матеріялів експедиції. Треба дуже пошкодувати, що дорогоцінний матеріял, зібраний експедицією 1932 р., не побачив світу, отже залишився невідомим для науки.

Це, звичайно, тільки невеличка частина тих праць ВУАН, що могли й мусіли побачити світ, але його не побачили. Коли буде зібрано повні відомості про наукову працю ВУАН 1920-х початку 1930-х років, діяльність українських учених, об'єднаних у ВУАН, знайде собі відповідну оцінку.

Олександр Оглоблин.

З М І С Т

	Ст.
В. Дорошенко. Аркадій Животко	9
Л. Биковський. До методології книгознавства	12
Митрополит Іларіон. Перводрукований Львівський Апостол 1574 р.	19
В. Січинський. Початки українського граверства і друкарства	46
Є. Бачинський. Українська друкарня в Женеві	58
О. Оглоблин. Федір Туманський і його проєкт Академічної Книгарні в Глухові кінця 1770-х років	106
Ю. Тищенко. Книгарні „Літературно-Наукового Вісника” на Наддніпрянщині в 1907-13 рр. (спогад)	115
Д. Чижевський. Бібліотека Теофана Прокоповича	127
Г. Чикаленко - Келлер. Репніни та їх Яготинська бібліотека	138
Я. Рудницький. Українські книгарні в Канаді	153
С. Демидчук. Матеріяли про Україну в американських енциклопедіях	161
І. Борщак. З моєї книгозбірні	169
В. Дорошенко. Пам'яті українських бібліографів	175

О Г Л Я Д И:

Бібліографія бібліографій. А. Берльштейн	185
Білоруське книгознавство. В. Порський	186
Литовське книгознавство. О. Ружанец-Руженцовас	187
Мовознавча бібліографія. Я. Рудницький	188
Польське книгознавство. А. Берльштейн	189
Слов'янознавча бібліографія. А. Берльштейн	189
Слов'янознавча бібліографія. Я. Рудницький	190
Совтознавча бібліографія. А. Берльштейн	190
Українське книгознавство: Барська Євангелія початку XVII століття. І. Шевченко	192
Про деякі загублені праці й видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві. О. Оглоблин	196

CONTENTS

	Page
V. Doroshenko. Arkadij Žyvtoko	9
L. Bykovsky. The Methodology of Book Science	12
Metropolitan Ilarion. The First Printing of the L'viv Apostol in 1574	19
V. Sichynsky. Origin of Ukrainian Engraving and Printing	46
E. Bachynsky. The Ukrainian Printing House in Geneva	58
O. Ohloblyn. Fedir Tumansky and the project of the "Academy Bookstore" in Hlukhiv	106
Yu. Tyshchenko. Bookstores of the "Literaturno-naukovy visnyk" in the Ukraine	115
D. Čiževsky. The Library of Teofan Prokopovych	127
H. Chikalenko-Keller. The Reprints and their Yahotyń Library	138
J. Rudnyckyj. Ukrainian libraries in Canada	153
S. Demydchuk. The Treatment of the Ukraine in American Encyclopaedias	161
E. Borschak. From My Library	169
V. Doroshenko. In Memory of the Ukrainian Bibliographers	175
R E V I E W S:	
Bibliography of Bibliographies. A. Berlstein	185
Byelorussian Bibliography. V. Pors'ky	186
Lithuanian Bibliography. O. Ruzhanets-Ruzhentsovas	187
Philological Bibliography. J. Rudnyckyj	188
Polish Bibliography. A. Berlstein	189
Slavic Bibliography. A. Berlstein	189
Slavic Bibliography. J. Rudnyckyj	190
Soviet Bibliography. A. Berlstein	190
Czech Bibliography. A. Berlstein	192
Ukrainian Bibliography: Bar Gospel from the Beginning of the 17th Century. I. Ševčenko	192
Non-Extant Manuscripts and Editions of the All-Ukrainian Academy of Sciences in Kiev, O. Ohloblyn	196

ЦІНА \$ 2.50

Адреса:

UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE US., INC.

11½ W. 26th Street, New York 10, N. Y.